

De verkiezingen van 2023

'Van Onderstroom naar Doorbraak:
Onvrede en Migratie'

Redactie

Namens Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON),

Remko Voogd, Kristof Jacobs, Niels Spierings (Radboud Universiteit Nijmegen)

Marcel Lubbers (Universiteit Utrecht)

Voogd, R., Jacobs, K., Lubbers, M. & Spierings, N. (2024).

De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak:

Onvrede en Migratie. SKON: www.dpes.nl.

DPES

Auteurs

Rachid Azrout	Universiteit van Amsterdam
Linda Bos	Universiteit van Amsterdam
Damion Bunders	Universiteit Utrecht
Alyt Damstra	Universiteit van Amsterdam
Paul Dekker	Tilburg University
Josje den Ridder	Sociaal en Cultureel Planbureau
Harry Garritsen	Rijksuniversiteit Groningen
Nella Geurts	Radboud Universiteit Nijmegen
Saskia Glas	Radboud Universiteit Nijmegen
Armen Hakhverdian	Universiteit van Amsterdam
Twan Huijsmans	Universiteit van Amsterdam
Inge Hendriks	NIDI
Galen Irwin	Universiteit Leiden
Kristof Jacobs	Radboud Universiteit Nijmegen
Maite Laméris	Rijksuniversiteit Groningen
Marcel Lubbers	Universiteit Utrecht
Anuschka Peelen	Radboud Universiteit Nijmegen
Zahra Runderkamp	Universiteit van Amsterdam
Wouter Schakel	Universiteit van Amsterdam
Take Sipma	Tilburg University
Niels Spierings	Radboud Universiteit Nijmegen
René van Son	Radboud Universiteit Nijmegen
Emma Turkenburg	Wageningen Universiteit
Emma van der Goot	Universiteit van Amsterdam
Wouter van der Brug	Universiteit van Amsterdam
Tom van der Meer	Universiteit van Amsterdam
Rozemarijn van Dijk	Universiteit van Antwerpen
Carolien van Ham	Radboud Universiteit Nijmegen
Joop van Holsteyn	Universiteit Leiden
Joep van Lit	Radboud Universiteit Nijmegen
Jaap van Slageren	Universiteit Utrecht
Janka Stoker	Rijksuniversiteit Groningen
Chiara Vargiu	University of Lausanne
Floris Vermeulen	Universiteit van Amsterdam
Remko Voogd	Radboud Universiteit Nijmegen
Charlotte Wagenaar	Tilburg University
Koen Wijnen	Universiteit van Amsterdam
Andrej Zaslove	Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

Voorwoord	8
1. Inleiding: De verkiezingen van 2023: van onderstroom naar doorbraak	16
Remko Voogd, Kristof Jacobs, Marcel Lubbers en Niels Spierings	
1.1 Inleiding	17
1.2 Slot	19
2. De verkiezingen van 2023 in longitudinaal perspectief	20
Remko Voogd en Tom van der Meer	
2.1 Inleiding	21
2.2 Opkomst	21
2.3 Uitzonderlijk hoge veranderlijkheid	21
2.4 Gefragmenteerd parlement	22
2.5 Het verlies van de traditionele partijen	23
2.6 Grotere keuzesets	24
2.7 De links-rechts verhouding in het parlement	28
2.8 De electorale kosten van regeringsverantwoordelijkheid	28
2.9 Zeer (on)tevreden met het regeringsbeleid	29
2.10 Slot	29
3. De dag die je wist dat zou komen: 22 november 2023, Kamerverkiezingen	31
Joop van Holsteyn en Galen Irwin	
3.1 Inleiding	32
3.2 Belangstelling voor politiek en campagne	32
3.3 De dag	35
3.4 Slot	37
4. Vertrouwen in het stemproces en eerlijke verkiezingen in Nederland	39
René van Son en Carolien van Ham	
4.1 Vertrouwen in het verkiezingsproces	40
4.2 Verschillen tussen kiesgerechtigden in vertrouwen in het verkiezingsproces	41
4.3 Vertrouwen in verschillende stemmethoden	43
4.4 Slot	44
5. Verruwing in de politiek: hoe kiezers conflict en geweld in de politiek ervaren	46
Rozemarijn van Dijk, Emma van der Goot, Zahra Runderkamp, Emma Turkenburg en Chiara Vargiu	
5.1 Inleiding	47
5.2 Perceptie van conflict en onbeleefdheid	47
5.3 Evaluatie van de verharding	48
5.4 Geweld tegen politici: perceptie en oordeel	48
5.5 Conflict en geweld: evaluaties nader bekeken	50
5.6 Mediagebruik en de perceptie en evaluatie van verharding	50
5.7 Slot	52

6. Veranderingen in afkeer van de Haagse politiek **55**

Paul Dekker en Josje den Ridder

6.1	Inleiding	56
6.2	Wisselende tevredenheid en vertrouwen op langere termijn	56
6.3	Weinig waardering voor de Haagse politiek in 2023	57
6.4	Sociale diversiteit in politieke afkeer	58
6.5	Politieke verschillen	59
6.6	PVV: samenstelling kiezersgroep veranderde en minder negatief na verkiezingen	60
6.7	Slot: verkiezingen kunnen het vertrouwen in de politiek verbeteren	61

7. Populistische attitudes in Nederland **63**

Andrej Zaslove

7.1	Inleiding	64
7.2	Populisme en populistische attitudes	64
7.3	Graden van populisme onder burgers	65
7.4	Sociaaleconomische kenmerken van populisten	67
7.5	Populisme en toegevoegde attitudes	68
7.6	Populistische attitudes en democratie	69
7.7	Alles bij elkaar	69
7.8	Populisme en stemkeuze	70
7.9	Slot	71

8. Een weinig hoopvolle toekomst **73**

Marcel Lubbers

8.1	Inleiding	74
8.2	Best veel persoonlijke grip, maar somber toekomstbeeld	74
8.3	DENK-stemmers minder grip; VVD-stemmers hoopvoller	75
8.4	Weinig hoopt gaat samen met ontevredenheid en populisme; meer dan weinig grip	77
8.5	Slot	78

9. (G)een feest der herkenning: Identiteit en politieke vertegenwoordiging **79**

Nella Geurts, Saskia Glas en Anuschka Peelen

9.1	Inleiding	80
9.2	Voelen Nederlanders zich gerepresenteerd?	80
9.3	Hoe maakt identificatie uit voor ervaren representatie?	83
9.4	Andere redenen voor ervaren vertegenwoordiging	84
9.5	Slot	86

10. Identificeren kiezers zich als 'links' of 'rechts'? **88**

Armen Hakhverdian en Wouter Schakel

10.1	Inleiding	89
10.2	Politieke houdingen en links-rechts identificatie	89
10.3	Verklaringen voor links-rechts identificatie	90
10.4	Verschillen tussen opleidingsgroepen	91
10.5	'Weet niet'	93
10.6	Slot	93

11. Stad-platteland, Randstad-regio, en de rol van 'plaatsgebonden ressentiment'	95
Twan Huijsmans	
11.1 Inleiding	96
11.2 Toenemend regionaal ressentiment	96
11.3 Dimensies en niveaus van plaatsgebonden ressentiment	97
11.4 Plaatsgebonden ressentiment en partijvoorkeuren	98
11.5 Conflict tussen Randstad en 'de regio'?	99
11.6 Slot	99
12. Kiesgerechtigden met een migratie-achtergrond	101
Niels Spierings en Floris Vermeulen	
12.1 Inleiding	102
12.2 Participatie: stemmen en andere meer informelere vormen van politiek	102
12.3 Ervaren politieke vertegenwoordiging, politiek vertrouwen en democratische houding	103
12.4 Vergelijking tussen kiesgerechtigden migranten en hun directe nakomelingen	104
12.5 Vergelijking tussen groepen Nederlanders met een migratieachtergrond	105
12.6 Discriminatie	105
12.7 Slot	106
13. Opvattingen over democratie in Nederland	108
Joep van Lit	
13.1 Inleiding	109
13.2 Democratie dilemma's	109
13.3 Algemene opvattingen over democratie	110
13.4 Verschillende opvattingen over democratie	113
13.5 Slot	115
14. Bestuurlijke vernieuwing	117
Kristof Jacobs	
14.1 Inleiding	118
14.2 Steun voor verschillende types bestuurlijke vernieuwing	118
14.3 Tegenstand regionaal kiesstelsel	119
14.4 Steun voor alternatieve regeringsvormen.	119
14.5 Tegenstand tegen een regering bestaande uit experts	120
14.6 Slot	121
15. Op de stoel van de politicus: wie mogen meepraten en meestemmen over besluitvorming?	122
Take Sipma en Charlotte Wagenaar	
15.1 Inleiding	123
15.2 Steun voor parlement hoog, ook experts geschikt om besluiten te nemen	123
15.3 Burgers mogen meepraten en meestemmen, maar niet politici vervangen	124
15.4 Steun referendum daalt verder, grote verschillen steun al naargelang het onderwerp	125
15.5 Referenda versus burgerfora	126
15.6 Slot	127

16. kiezersvertegenwoordiging in een gefragmenteerd partijenlandschap	129
Koen Wijnen en Wouter van der Brug	
16.1 Inleiding	130
16.2 Veranderingen in de publieke opinie	130
16.3 Veranderingen in het partijensysteem	131
16.4 Afstand tussen kiezers en partijen	133
16.5 Slot	134
17. Verdeelde visies op migratie en asiel	135
Inge Hendriks en Marcel Lubbers	
17.1 Inleiding	136
17.2 Beperking immigratie	136
17.3 Meerderheid steunt asielopvang in eigen gemeente	138
17.4 Problemen die men koppelt aan migratie	138
17.5 Sociale verschillen	139
17.6 Slot	139
18. Klimaatpercepties van het Nederlands electoraat	141
Jaap van Slageren, Remko Voogd en Damion Bunders	
18.1 Inleiding	142
18.2 Percepties van de oorzaak en gevolgen van klimaatverandering	143
18.3 Steun voor klimaatbeleid en effectiviteitsperceptie	144
18.4 Klimaatpercepties en politieke ideologie/voorkeur	146
18.5 Slot	148
19. Conservatief keerpunt, anti-regenboogcampagne of toevalligheden?	150
Niels Spierings	
19.1 Inleiding	151
19.2 Waar hebben we het over?	151
19.3 Nederlanders zijn conservatiever geworden	151
19.4 Jongeren meer conservatief rond LHBTIQ+ en slavernijverleden	152
19.5 De conservatieve wind waait vooral uit populistische en nostalgische hoek	153
19.6 Onweer in een progressief regenboogland	154
19.7 Slot	154
20. Thema's en partijen: de rol van issue ownership	156
Alyt Damstra en Tom van der Meer	
20.1 Inleiding	157
20.2 In hoeverre hebben thema's een partij-eigenaar?	158
20.3 Welke partijen worden het vaakst genoemd?	158
20.4 Partijen en thema's: issue ownership in de Nederlandse politiek	159
20.5 Belang van thema's	162
20.6 Slot	163

21. Mediagebruik en ontwikkeling van stemkeuze	164
Linda Bos, Emma van der Goot en Rachid Azrout	
21.1 Inleiding	165
21.2 Kiezersbewegingen tijdens de campagne	165
21.3 Volgen van de verkiezingscampagne via de media	167
21.4 Mediagebruik en kiezersbewegingen	168
21.5 Slot	169
22. Het belang van politiek leiders	171
Maite Laméris, Harry Garretsen en Janka Stoker	
22.1 Inleiding	172
22.2 Belang van partijleider versus partijprogramma	172
22.3 Programma vs leider: stemgedrag	173
22.4 De eigenschappen van een politiek leider	174
22.5 Eigenschappen: stemgedrag	175
22.6 Slot	175
23. Nederland in de Europese en wereldpolitiek	177
Marcel Lubbers en Niels Spierings	
23.1 Inleiding	178
23.2 Nederland in Europa, de NAVO en de wereld	178
23.3 Dimensies in publieke opinie van internationale politiek	179
23.4 De wereld in het Nederlandse politieke landschap	180
23.5 Religie en steun aan Israël of Gaza	181
23.6 De Europese Unie	181
23.7 Slot	182
Onderzoeksverantwoording	183
Remko Voogd, Kristof Jacobs, Marcel Lubbers en Niels Spierings	
Hoe kwam de vragenlijst van het NKO tot stand?	184
Hoe zijn de data van het NKO verzameld?	184
Databewerkingen ten behoeve van deze publicatie	186

Voorwoord

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) biedt al sinds 1971 de mogelijkheid om de Nederlandse kiezer, het verloop van Tweede Kamerverkiezingen, en diepere maatschappelijke en politieke trends te duiden. Voor het NKO van 2023 hebben we Nederlandse kiezers zowel voor als na de verkiezingen van 22 november gevraagd naar hun opvattingen en gedragingen. Dit rapport is het resultaat van dit van dit onderzoek, in 23 hoofdstukken.

Brede samenwerking

Dit rapport is de uitkomst van een brede samenwerking. Het Nationaal Kiezersonderzoek wordt georganiseerd door de Stichting Kiezersonderzoek Nederland, een samenwerkingsverband tussen diverse Nederlandse universiteiten met medewerking van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het NKO 2023 werd mogelijk gemaakt door subsidies van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en ODISSEI. De survey werd afgenomen op basis van steekproeven uit het LISS-panel van CentERdata (Universiteit van Tilburg) en het onderzoekspanel I&O Research. We bedanken de vele respondenten die bereid waren hun opvattingen over de Nederlandse democratie in het algemeen, en de verkiezingen van 2023 in het bijzonder, met ons te delen. Met dit rapport delen we die opvattingen graag met een breder publiek. Voor de methodologische verantwoording verwijzen we u graag naar de slotsectie van dit rapport.

Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON)

Al sinds 1971 doet wetenschappelijk Nederland systematisch survey-onderzoek naar de kwaliteit van de democratie vanuit het perspectief van burgers om zo hun kiesgedrag, politieke opvattingen, politieke gedragingen, en politieke steun te beschrijven, te monitoren en te verklaren. De Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) biedt de formele infrastructuur om dit onderzoek mogelijk te maken door de wetenschappelijke relevantie aan de maatschappelijke relevantie te verbinden. De organisatie van het Nationaal Kiezersonderzoek heeft geleid tot unieke, longitudinale data. Rondom

de verkiezingen van 2023 heeft het SKON net als in 2021 een extra kiezersonderzoek uitgevoerd onder Nederlandse kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika (DEMES23). Voor meer informatie over de activiteiten van SKON zie: <https://www.dpes.nl>.

Hieronder worden de hoofdstukken van dit rapport kort beschreven.

Auteurs van een hoofdstuk zijn zelf verantwoordelijk voor de inhoud van het betreffende hoofdstuk.

De belangrijkste bevindingen

1

Inleiding: De verkiezingen van 2023: van onderstroom naar doorbraak

Aan de hand van drie thema's die als een rode draad door de verschillende hoofdstukken heen lopen worden de verkiezingen van 2023 gekenmerkt. Een eerste thema is de doorbraak in de vertrouwensbreuk tussen burger en overheid. Een tweede thema is dat een strikte scheiding tussen de verschillende partijblokken lossier is dan gedacht. Het radicaal-rechtse blok heeft kiezers gewonnen uit het centrumrechtse blok, maar ook nog uit het linkse blok. Ook trok er een groep kiezers uit het linkse blok naar met name NSC in het centrumrechtse blok. En een derde thema is zorg om afnemende democratische tevredenheid. Het democratische gehalte van Nederland wordt weliswaar over de hele breedte als voldoende beschouwd, maar niet eerder was dit zo laag als in 2023.

[Lees verder](#)

2

De verkiezingen van 2023 in longitudinaal perspectief

De verkiezingen van 2023 vormden de grootste herschikking van het parlement ooit. Nadat de verkiezingsuitslag van 2021 door de effecten van de coronapandemie nog enige stabiliteit hadden gesuggereerd, werd de PVV met een winst van 20 zetels de grootste en kwam het NSC als nieuwe partij met 20 zetels in het parlement. Ondanks de fusie van GroenLinks en PvdA bleef de fragmentatie in de Tweede Kamer hoog, zij het wat minder hoog dan in voorgaande jaren. De traditionele regeringspartijen behaalden gezamenlijk nog nooit zo weinig zetels als in 2023. Daaronder bleef de structuur van het partijlandschap enigszins in stand. We zien nog altijd drie blokken: links, centrumrechts, en radicaal-rechts. Centrumrechts verzwakte in 2023, terwijl radicaal-rechts fors aan kracht won.

[Lees verder](#)

3

Het moment van stemmen

22 november 2023 was de dag die je wist dat komen zou: verkiezingen voor de Tweede Kamer. Nederlandse kiesgerechtigden waren daarin geïnteresseerd, zoals zij meer in het algemeen politiek belangstellend zijn. Een verschijnsel dat we al jaren zien, is een groeiend aantal kiezers dat erg laat de keuze maakt. In 2023 waren dat er meer dan ooit, met 45 procent van de kiezers die in de laatste dagen voor of op verkiezingsdag de keuze bepaalde. De laatste beslissers bleken iets minder geïnteresseerd in de politiek en verkiezingscampagne dan kiezers die eerder beslisten. Even zo goed hebben die late beslissers bijgedragen aan de verrassend grote zege van de PVV.

[Lees verder](#)

4

Vertrouwen in het stemproces en eerlijke verkiezingen in Nederland

Het vertrouwen van Nederlandse kiesgerechtigden in het verkiezingsproces is aanzienlijk gestegen ten opzichte van 2021. Het toegenomen vertrouwen is het meest opvallend onder PVV-kiezers, praktisch opgeleiden en jongeren. Opleidingsverschillen in vertrouwen zijn nagenoeg verdwenen. Waar kiezers relatief veel vertrouwen hebben in het 'traditioneel' stemmen met potlood en papier in een stembokje, worden het stemmen per post, volmacht en computer nog altijd gewantrouwd. Als er zorgen zijn dan vooral over de herkomst en verspreiding van informatie, en de invloed van deze informatie op de uitslagen van verkiezingen.

[Lees verder](#)

5

Verruwing in de politiek: hoe kiezers conflict en geweld in de politiek ervaren

Kiezers hebben de verkiezingscampagne van 2023 niet als bijzonder onbeleefd of ruzieachtig ervaren. Dit is goed nieuws, aangezien kiezers ook aangeven dat zij conflicten en onbeleefdheid tussen politici in debatten afkeuren. Daarnaast erkent een aanzienlijke meerderheid van de kiezers dat politici vaak het slachtoffer worden van bedreigingen en haat, onder andere op sociale media. Sociale mediagebruikers zagen iets vaker verharding in de politiek, maar toonden er ook wat meer tolerantie voor. De bevindingen schetsen een genuanceerd beeld van de verharding van het politieke debat anno 2023.

[Lees verder](#)

6

Veranderingen in afkeer van de Haagse politiek

Het vertrouwen in de politiek was in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2023 laag in vergelijking met eerder. Ook de afkeer van de politiek was na de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 groter dan na de verkiezingen van 2021. Met de democratie is een meerderheid tevreden, met het functioneren van de politiek en politici is dat niet het geval. Verkiezingen blijken te kunnen zorgen voor een positievere, of minder negatieve, stemming over democratie en politiek onder de kiezers van een traditioneel 'afkerige' partij, zoals de kiezers op de PVV.

[Lees verder](#)

7

Populistische attitudes in Nederland

Volgens populisten is het volk soeverein. Bovendien plaatst het populisme de soevereiniteit van het volk tegenover de corrupte elite. Populisten zien het volk als goed en de elite als corrupt. Hoewel mensen met een populistische houding een breed scala aan partijen steunen, hebben deze mensen vaak een lager inkomensniveau en een lager opleidingsniveau, zijn ze sceptischer over immigratie, voorstanders van het idee dat inkomensverschillen kleiner moeten zijn en zijn ze meer geneigd het idee te steunen dat de staat criminaliteit harder moet aanpakken. Deze meer populistische individuen zijn minder tevreden met de democratie, terwijl ze ook minder voorstander zijn van het idee dat democratie het beste politieke systeem is.

[Lees verder](#)

8

Een weinig hoopvolle toekomst

De Nederlandse kiezers hebben in redelijk sterke mate het gevoel grip te hebben op hun leven. Toch gaat het ontbreken van grip in belangrijke mate samen met afkeer van de Haagse politiek, wantrouwen, populisme, ontevredenheid met de democratie en stemmen op de politieke flanken en op anti-establishment partijen. Het ontbreken van grip komt maar onder een minderheid van de Nederlanders voor, onder zo'n 20%. Daarentegen is het ontbreken van hoop over een positieve toekomst veel wijdverspreider: zo'n 60% is weinig hoopvol.

[Lees verder](#)

9

(G)een feest der herkenning: Identiteit en politieke vertegenwoordiging

Gemiddeld genomen voelen Nederlanders zich matig vertegenwoordigd door de politiek. Het NKO weerspiegelt een aantal bekende oorzaken, zoals de afstand tot de politiek die ervaren wordt onder Nederlanders met een Latijns-Amerikaanse, Afrikaanse of Aziatische achtergrond, onder mensen die buiten de Randstad wonen en onder mensen uit kwetsbare sociale klassen. Tegelijkertijd zijn er ook Nederlanders die aangeven dat ze zichzelf al prima vertegenwoordigd voelen louter omdat ze gestemd hebben, bijvoorbeeld omdat ze mensen zoals henzelf in de politiek terugzien. Belangrijker nog is dat burgers het gevoel hebben dat politici opkomen voor hun specifieke belangen, die niet alleen gevormd worden door hoe ze eruitzien en bij welke groepen ze horen.

[Lees verder](#)

10

Identificeren kiezers zich als 'links' of 'rechts'?

Het reduceren van de politieke werkelijkheid tot een simpele links-rechtsdimensie, kan dienen als een snelkoppeling in de politieke communicatie tussen partijen en kiezers. Helaas is de praktijk weerbarstiger. Door de opkomst van culturele onderwerpen als migratie is de tegenstelling tussen links en rechts al lang niet meer op basis van louter verdelingsvraagstukken. In de jaren tachtig was identificatie als links of rechts nauwelijks gebaseerd op culturele houdingen, maar dat is in de loop der tijd sterk veranderd. Daarnaast betekenen de termen 'links' en 'rechts' inhoudelijk iets wezenlijk anders voor verschillende groepen in de samenleving.

[Lees verder](#)

11

Stad-platteland, Randstad-Regio, en de rol van 'plaatsgebonden ressentiment'

In het politieke en publieke debat over verschillende belangrijke thema's leken conflicten tussen inwoners van stad en platteland en Randstad en 'regio' centraal te staan in de afgelopen jaren. Uit dit hoofdstuk blijkt dat de meeste kiezers dit conflict niet zozeer waarnemen. Toch lijkt de aandacht voor regionale verdelingsvraagstukken terug te zien in de opvattingen van kiezers. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 vond een beduidend groter aandeel van de kiezers dat politici onvoldoende oog hebben voor hun regio, vergeleken met de jaren 2017 en 2021. Deze toename vond bijna geheel plaats onder inwoners van gemeenten buiten de Randstad, en was extra sterk onder inwoners van de minder-stedelijke gemeenten.

[Lees verder](#)

12

Kiesgerechtigden met een migratie-achtergrond

Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns Amerika hebben tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 significant minder gebruik gemaakt van hun stemrecht dan kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond. Daarnaast blijken kiesgerechtigden met een migratieachtergrond in vergelijking met de kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond significant minder politiek vertrouwen te hebben, zich minder vertegenwoordigd te voelen door de Nederlandse politiek en een minder positief beeld te hebben van het functioneren van de Nederlandse democratie. Tegelijkertijd constateren we dat in 2023 kiesgerechtigden met een migratieachtergrond actiever zijn dan kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond als het gaat om meer informele vormen van politieke participatie.

[Lees verder](#)

13

Opvattingen over Democratie in Nederland

Nederlandse kiezers in het algemeen zien democratie vooral als liberale democratie, een systeem van macht en tegenmacht, met daarnaast een belangrijke electorale component. Maar niet alle onderdelen van electorale democratie zijn even belangrijk volgens Nederlandse kiezers. Waar stemmers op de nieuwe regeringspartijen de nadruk lijken te leggen op nationale en directe democratie, leggen stemmers op GL/PvdA en D66 meer de nadruk op sociale democratie. Maar er zijn ook verschillen te zien tussen stemmers op de vier regeringspartijen onderling. PVV- en BBB-stemmers vinden populistische democratie en directe democratie belangrijker, terwijl VVD- en NSC-stemmers meer de nadruk leggen op liberale democratie.

[Lees verder](#)

14

Bestuurlijke vernieuwing

De verkiezingen van 22 november 2023 brachten het thema 'bestuurlijke vernieuwing' weer sterk onder de aandacht. Na jaren van afkalvende politieke aandacht, zette met name Nieuw Sociaal Contract het thema weer vol in de schijnwerpers. De steun voor een nieuw kiesstelsel met regionale vertegenwoordiging is relatief breed, al geven veel respondenten aan dat ze hier neutraal tegenover staan. Deze steun is dus wellicht niet erg stabiel op dit moment en kan veranderen wanneer de voorstellen concreet worden. Er is bij de respondenten ook vrij brede steun voor een regering bestaande uit experts, hoewel ook hierover veel mensen nog geen of een neutrale mening hebben.

[Lees verder](#)

15

Op de stoel van de politicus: wie mogen meepraten en meestemmen over besluitvorming?

Voorkeuren over door wie en hoe er mag worden meegedacht over besluitvorming verschillen sterk onder Nederlandse kiesgerechtigden. Met name onafhankelijke deskundigen worden geschikt bevonden om politieke besluitvorming van verkozen politici over te nemen. Daarnaast lijkt steun voor een vorm van burgerparticipatie breed gedragen, maar zijn er duidelijke verschillen in de manier waarop. Een referendum heeft doorgaans een duidelijke uitkomst gesteund door een meerderheid. Met name kiezers die meer ontevreden zijn over de politieke besluitvorming zien hierin een geschikt alternatief. Kiezers die in het algemeen sceptischer zijn over burgerparticipatie, zien in een burgerforum juist een geschikter instrument.

[Lees verder](#)

16

Kiezersvertegenwoordiging in een gefragmenteerd partijenlandschap

Op een aantal centrale politieke strijdpunten is de publieke opinie nauwelijks veranderd sinds de jaren negentig. Ook zijn de standpunten van gevestigde partijen PvdA, CDA, VVD en D66 erg stabiel. De grootste veranderingen komen van nieuwe partijen die in de ogen van het electoraat dichter staan bij de positie van de gemiddelde kiezer dan de traditionele partijen. Hierdoor is de vertegenwoordiging van standpunten van kiezers enigszins verbeterd ten opzichte van de jaren negentig, zeker op het punt van 'assimilatie van migranten'. In de perceptie van kiezers worden zij tegenwoordig beter vertegenwoordigd dan in het verleden, hoewel de vraag blijft of deze waarneming correct is.

[Lees verder](#)

17

Verdeelde visies op migratie en asiel

Niet alleen in de politieke arena, maar ook onder het Nederlandse electoraat is er grote verdeeldheid te zien omtrent opvattingen over migratie. Een meerderheid van het Nederlandse electoraat zou graag zien dat de volgende regering zich in gaat zetten om immigratie naar Nederland te beperken, enerzijds door het volledig inperken van immigratie of door het instellen van een maximum aantal immigranten dat naar Nederland komt. Hoewel er een voorkeur is voor een restrictiever immigratiebeleid op vrijwel elke grond, betekent dit niet dat er geen steun is voor het realiseren van asielopvang; een meerderheid van de bevolking steunt asielopvang in de eigen gemeente.

[Lees verder](#)

18

Risico- en effectiviteitspercepties van klimaatbeleid

Over het algemeen is geloof in de menselijke rol in klimaatverandering in Nederland nog steeds zeer groot. Echter is dit geloof wel gedaald ten opzichte van de laatste verkiezingen twee jaar geleden. Niet alleen is de groep van harde klimaatsceptici gegroeid, ook is de groep die menselijk handelen maar een kleine rol toedicht in de oorzaken van klimaatverandering toegenomen.

[Lees verder](#)

19

Conservatief keerpunt, anti-regenboogcampagne of toevalligheden?

Door de bank genomen heeft het Nederlandse publiek tussen de laatste twee parlamentsverkiezingen in een conservatief bochtje genomen. Dit is het sterkst zichtbaar in de contemporaine issues rond een diverse samenleving met ruimte voor minderheden; daarop is het Nederlandse publiek kritischer geworden.

[Lees verder](#)

20

Thema's en partijen: de rol van issue ownership

De kiezersgunst draait niet enkel om de lijsttrekker en de inhoudelijke partijpositie, maar ook om de saillantie van maatschappelijke thema's en de mate waarin partijen daarmee geassocieerd worden. Uit onze analyses komt naar voren hoe stabiel die associaties over het algemeen zijn. Het is voor partijen dan ook een risicovolle strategie om campagne te voeren op thema's die de kiezer met een electorale concurrent associeert. Veel zinvoller is het om juist de eigen thema's voor het voetlicht te brengen en het belang ervan te onderstrepen.

[Lees verder](#)

21

Mediagebruik en ontwikkeling van stemkeuze

Uit de analyse bleek dat kiezers regelmatig van partijkeuze veranderden tijdens de campagne en dat een groot deel hun stem pas in de laatste dagen voor de verkiezingen bepaalde. De resultaten lieten daarnaast indicaties zien van strategisch stemmen, door kiezers die dit zelf als reden aangaven en kiezers die gedurende de campagne naar een grote partij bewogen. De resultaten suggereren dat met name de kijkers van de commerciële omroepen en gebruikers van sociale media hun stem tijdens de campagne hebben aangepast, en in sommige gevallen vaker kozen voor een strategische optie.

[Lees verder](#)

22

Het belang van politiek leiders

De resultaten laten zien dat respondenten het partijprogramma belangrijker vinden dan de partijleider en dat betrouwbaarheid voor alle respondenten veruit de belangrijkste eigenschap van een leider is. Toch zijn er verschillen tussen kiezers van partijen. Kiezers van GL-PvdA hechten meer belang aan het partijprogramma dan kiezers van de PVV, VVD en het NSC. Kiezers van de PVV en het NSC hechten meer belang aan een betrouwbare leider dan kiezers van GL-PvdA en de VVD.

[Lees verder](#)

23

Nederland in de Europese en wereldpolitiek

De Nederlandse kiezer liet zich in de context van de Tweede Kamerverkiezingen gemiddeld genomen weinig leiden door buitenlands beleid. Men zag dit niet als de grootste problemen waar Nederland mee te maken heeft. De kiezer blijkt over het algemeen voorstander te zijn van 'hulp en coöperatie' en vindt daarin EU lidmaatschap eerder positief dan negatief en dit is het geval ondanks dat een kleine meerderheid minder wil uitgeven aan ontwikkelingshulp. Onder alle kiesgerechtigden was er ook vlak na de verkiezingen van november 2023 meer steun dan afwijzing voor het stichten van een onafhankelijk Palestina en ruime hulp aan Gaza.

[Lees verder](#)

1. Inleiding: De verkiezingen van 2023: van onderstroom naar doorbraak

Remko Voogd, Kristof Jacobs, Marcel Lubbers en
Niels Spierings

1.1 Inleiding

In 2023 vertaalde de politieke ontevredenheid die ook in 2021 al aanwezig was, zich in grote politieke verschuivingen. De ‘coronaverkiezingen’ in 2021, na de val van het kabinet over de toeslagenaffaire, werden gekenmerkt door relatief weinig verschuivingen (14% zetelwisseling); in 2023 was dit geheel anders. Met de opeenstapeling van problemen, zoals op de woningmarkt, rond natuur en milieu en in de opvang van asielzoekers, zijn de verkiezingen van 2023 te kenmerken als de verkiezingen waarin de onvrede electoraal tot uiting kwam (zie hoofdstuk 6). Nog niet eerder sinds 1945 was het percentage zetelwisseling in de Tweede Kamer zo hoog als in deze verkiezingen: 36% van de zetels wisselde van partij (zie hoofdstuk 2).¹

Opvallend aan de verkiezingen was dat een groot deel van het electoraat pas laat zijn keuze maakte (zie hoofdstukken 3 en 21). Daarmee biedt het

Nationaal Kiezers Onderzoek inzicht in verschuivingen in partijvoorkeuren die op het laatst nog hebben plaatsgevonden, omdat zowel respondenten voor de verkiezingen als dezelfde respondenten na de verkiezingen bevroegd zijn. De voormeting van het NKO vond plaats van half oktober tot half november 2023. En gelijk na 22 november, de verkiezingsdag, is de nameting gestart.

Uit onderstaande tabel blijkt dat, bij een weging van de data op het gerapporteerde stemgedrag naar de uitslagen van de verkiezingen, de PVV in de voormeting relatief weinig steun kreeg. Een groot deel van de mensen die nog niet wisten wat te gaan stemmen, zijn naar de PVV gegaan. Maar we zien ook dat er een aantal partijen het beter deed in de voormeting dan in de nameting, en dat terwijl een groot deel van de respondenten nog niet wist wat te gaan stemmen. Dat zien we voor NSC, BBB, PvdD, CU, Volt, JA21 en de ‘overige partijen’. Op het laatst zijn veel kiezers die van plan waren NSC of BBB te gaan stemmen naar de PVV overgestapt.

Tabel 1.1 De uitslag van de verkiezingen van 22 november 2023 en het voorgenomen stemgedrag in het NKO voor de verkiezingen (bij weging van de data van het stemgedrag gerapporteerd na de verkiezingen naar de daadwerkelijk uitslag van de verkiezingen).

	In de data voorafgaand aan de verkiezingen	Uitslag van de verkiezingen
Gaat niet stemmen	6,9	-
Is niet gaan stemmen	-	22,2
Wil gaan stemmen/nog niet zeker om te gaan stemmen	93,1	-
Is gaan stemmen	-	78,8
Weet nog niet wat te gaan stemmen	24,0	-
PVV	7,7	23,5
GroenLinks-PvdA	13,4	15,8
VVD	9,6	15,2
NSC	15,7	12,9
D66	3,0	6,3
BBB	6,3	4,7
CDA	2,4	3,3
SP	2,4	3,2
DENK	1,1	2,4
PvdD	2,5	2,3
FVD	1,7	2,2
SGP	1,9	2,1
CU	2,2	2,0
Volt	2,4	1,7
JA21	1,0	0,7
Overige partijen	2,7	1,7

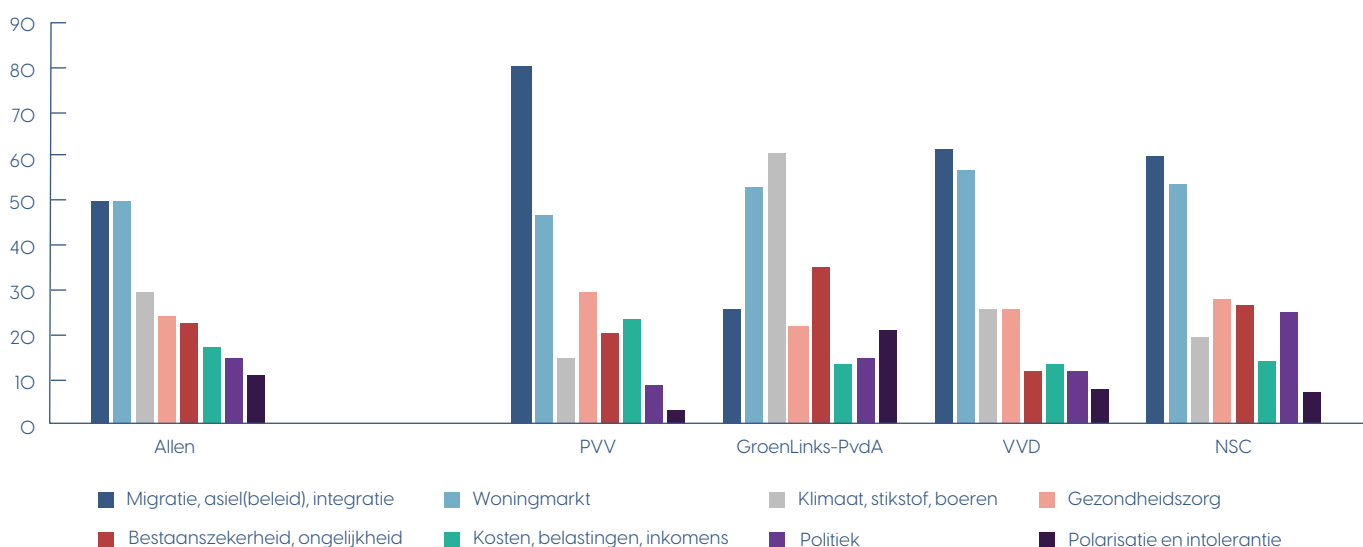
We kunnen de verkiezingen van 2023 kenmerken aan de hand van drie thema's die als een rode draad door de verschillende hoofdstukken heen lopen. Een eerste thema is de impact van de *vertrouwensbreuk* tussen burger en overheid (zie de hoofdstukken 6, 7, en 8). Waar die in 2021 uitbleef, brak die in 2023 door, met daardoor de winst van de PVV en de opkomst van een nieuwe partij, NSC, die als speerpunt had 'nieuw politiek bestuur' (zie de hoofdstukken 14 en 15). De burger uit al langer ontevredenheid op diverse thema's, maar de politieke ontevredenheid over de politiek was dit keer opvallend hoog en velen ervoeren te weinig vertegenwoordiging van hun belangen (zie hoofdstuk 9). Onvrede over afwikkeling van problemen als de toeslagenaffaire, Groningen en Limburg werden vaak genoemd door respondenten (onder het kopje 'politieke ontevredenheid'). Ook was men ontevreden over het te weinig restrictieve beleid op migratie (zie hoofdstuk 17) en het vastlopen van de woningmarkt. De helft van de kiesgerechtigden noemde de laatste twee onderwerpen spontaan als behorende tot de belangrijkste problemen van Nederland (zie Figuur 1.1). Door PVV-stemmers werd migratie en asiel veruit het vaakst genoemd als belangrijkste probleem; door GroenLinks-PvdA stemmers vooral het klimaat.

Het Nederlandse politiek landschap valt grofweg in te delen in drie blokken, zo werd op basis van het eerdere NKO geconcludeerd. Binnen die drie blokken,

'links', 'centrum-rechts' en 'radicaalrechts' wordt er veel gewijzigd van partij, tussen de partijblokken maar weinig. Een tweede thema dat de verkiezingen van 2023 kenmerkt is dat de blokkenstructuur weliswaar intact is gebleven, maar dat de *scheidslijnen* toch poreuzer blijken dan gedacht (zie ook hoofdstuk 2). PVV behaalde de winst namelijk niet louter van voormalige FVD of JA21 stemmers. Ook voormalige VVD en CDA, maar ook SP en PvdD stemmers vonden hun weg naar de PVV. Radicaal-rechts wist stemmers te trekken die het migratiebeleid niet restrictief genoeg vonden (zie hoofdstuk 17) en die veelal het klimaatbeleid te ver vonden gaan (zie hoofdstuk 18). Op deze twee thema's zien we dan ook de sterkste mate van polarisatie; de woningmarkt, zorg en goed bestuur kennen veel minder sterke polarisatie (zie hoofdstuk 20).

Het derde thema dat we benadrukken is de *democratische waarden* van de Nederlandse kiezer (zie hoofdstuk 13). Over het algemeen is men tevreden over de democratie en toch is dit minder dan in eerdere jaren.

Concrete elementen van de trias politica krijgt steun van een meerderheid van de kiesgerechtigden. Maar de liberale democratie staat wel onder druk doordat grote groepen kiezers vinden dat de meerderheid moet beslissen ook als dat ten koste gaat van de rechten van minderheden. Tevens vindt een grote groep kiezers dat een sterke leider de regels wel wat mag oprekken.

Figuur 1.1: Belangrijkste problemen van Nederland onder alle kiesgerechtigden en onder de electoraten van de partijen die meer dan 10% van de stemmen behaalden. Alleen onderwerpen die door meer dan 10% van het hele electoraat zijn genoemd zijn weergegeven.

Een ruime meerderheid van zo'n 65% van het electoraat vindt dat rechters de regering zou moeten kunnen stoppen als die iets doet wat niet tot haar bevoegdheden behoort. Ook vindt een ruime meerderheid het van belang om zich aan de regels te houden ook als dat betekent dat men zijn zin niet krijgt. En uitzoomend naar een breder concept van burgerschap dan blijkt dat een ruime meerderheid (75%) vindt dat er een burgerplicht is dat men samen met de burens verantwoordelijk is voor een leefbare buurt. Dat geldt in meerderheid voor de kiezers van elke partij en de niet-stemmers.

Meer verdeeldheid is er over de meerderheid- versus minderheidsbelangen in een democratie. Op de vraag of de meerderheid moet beslissen ook als dat ten koste gaat van de belangen van de minderheid antwoordt bijna 30% het daarmee eens te zijn. Een derde neemt een middenpositie in en is het niet eens of oneens; terwijl de grootste groep van een zeer ruim derde deel het hiermee oneens is. Er is geen enkel electoraat van een partij dat het in meerderheid (uitgesproken) eens is met de uitspraak. Van de kiezers van CU, D66, GroenLinks/ PvdA, PvdD, en Volt is een ruime meerderheid het er wel mee oneens.

Op de vraag of een sterke regeringsleider goed is voor Nederland, ook als die leider de regels wat oprekt om dingen voor elkaar te krijgen, zijn de meningen ook verdeeld: 36% is het hiermee eens; 34% is het hiermee oneens en 29% plaatst zich in het midden. Alleen onder de stemmers op de PVV is de meerderheid het hiermee eens (58%). Ook onder bijna de helft van de kiezers van de VVD, als mainstream partij die regelmatig de premier heeft geleverd, is er relatief veel steun voor deze stelling.

Al met al hebben de verkiezingen van 2023 zich ontvouwd tot de verkiezingen waarin bijzonder laag vertrouwen in regering en parlement tot een grote verschuiving hebben geleid. Niet eerder werd in een NKO zo'n laag vertrouwen gemeten en dat heeft geleid tot een sterk veranderd politiek landschap.

1.2 Slot

1. De al langer aanwezige onderstroom van wantrouwen vertaalde zich in 2023 tot een politieke verschuiving waarmee een recordaantal zetels zijn verwisseld en voor het eerst een partij uit het radicaal-rechtse blok de grootste partij is geworden.
2. De strikte scheiding tussen de verschillende partijblokken blijkt deze verkiezingen toch losser dan gedacht. Het radicaal-rechtse blok heeft kiezers gewonnen uit vooral het centrumrechtse blok, maar ook uit het linkse blok. Ook trok er een groep kiezers uit het linkse blok naar met name NSC in het centrumrechtse blok.
3. Er is zorg om de verruwing van de politiek en men uit weinig vertrouwen in de politiek. Het democratische gehalte van Nederland wordt weliswaar over de hele breedte als voldoende beschouwd, maar niet eerder was dit zo laag als in 2023.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Alleen in 2002 werd dit enigszins benaderd, toen 31% van de zetels van partij wisselde.

2. De verkiezingen van 2023 in longitudinaal perspectief

Remko Voogd en Tom van der Meer

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De verkiezingsuitslag van 2023 laat een uitzonderlijk hoge veranderlijkheid zien. Meer dan een derde van het totale aantal Kamerzetels is van partij gewisseld ten opzichte van de vorige verkiezingen in 2021.
- De fragmentatie van de Nederlandse politiek neemt iets af, maar blijft nog steeds hoog. In 2023 is het aantal splinter partijen die maar 1 zetel hebben afgenomen, maar het aantal kleine partijen met minder dan 5 zetels blijft gelijk. De traditionele regeringspartijen PvdA, VVD, D66 en CDA behaalden gezamenlijk ook nog nooit zo weinig zetels als bij deze verkiezingen.
- Het aantal kiezers dat in verkiezingstijd maar één partij serieus overweegt, neemt nog steeds af; de gemiddelde grootte van de keuzeset is gelijk gebleven.
- De strijd om de kiezer vindt primair plaats binnen niet twee maar drie blokken: links, centrumrechts, en radicaal-rechts.
- Kiesgerechtigden zijn nog negatiever over het gevoerde regeringsbeleid (en de invloed daarvan op economie, werkgelegenheid, en het persoonlijke inkomen) dan in 2021.

2.1 Inleiding

Dat de Tweede Kamer verkiezingen van 22 november 2023 voor de nodige veranderingen zouden gaan zorgen in het politieke landschap was op voorhand wel duidelijk. Een impopulair kabinet kwam na anderhalf jaar voortmodderen vroegtijdig ten val. De langstzittende premier uit de Nederlandse geschiedenis was niet langer verkiesbaar. Veel partijen – waaronder alle regeringspartijen – gingen de verkiezing in met een nieuwe lijsttrekker. Nieuwe oppositiepartijen als BBB en NSC lieten zien de potentie te hebben om veel kiezers naar zich toe te trekken. Kortom, verschillende ingrediënten voor grote politieke verschuivingen lagen op voorhand al op tafel. Desondanks voorzagen weinigen de precieze richting van de politieke aardverschuiving die de verkiezingsuitslag van 2023 teweeg heeft gebracht. Waar de VVD, GroenLinks-PvdA, en NSC op 5 november het eerste televisiedebat nog ingingen als een zogenaamde kopgroep, bleek de PVV een paar weken later ruimschoots de grootste partij.

Hoewel de winst van de PVV voor velen wellicht het meest opvallende is aan de verkiezingsuitslag van 22 november, springen ook andere trends in het oog. Zo was deze verkiezingsuitslag de meest veranderlijke uitslag die in de recente Nederlandse parlementaire geschiedenis is voorgekomen, verloren de regeringspartijen samen zelden zoveel van hun zetels, en lijken verschillende breuklijnen tussen bestaande electorale blokken zich verder geëvolueerd te hebben.

Dit eerste hoofdstuk biedt een overzicht van de voornaamste trends. Waar mogelijk spiegelt het de trends volgens de officiële verkiezingsuitslagen (het macro-niveau) aan de ontwikkelingen onder kiezers die blijken uit de trends in het Nationaal Kiezersonderzoek (het micro-niveau). De tijdspanne van deze trendbeschrijvingen verschilt. Dit hoofdstuk rapporteert de officiële cijfers soms vanaf 1946 (de eerste naoorlogse verkiezing), en andere keren vanaf 1956 (de eerste verkiezing in Tweede Kamer van 150 zetels met een dientengevolge lagere kiesdrempel). De beschrijving van de trends in het enquêtemateriaal vindt zijn startpunt vanzelfsprekend op het moment dat specifieke vragen voor het eerst in het NKO zijn opgenomen, veelal tussen 1982 en 1998.

2.2 Opkomst

De opkomst viel bij de verkiezingen van 22 november een procentpunt lager uit dan bij de ‘corona’ verkiezingen in 2021. De opkomst is door de Kiesraad vastgesteld op 77,7%. Gezien het historisch lage publieke vertrouwen in de Nederlandse politiek, valt deze lichte daling van de opkomst mee, zeker ook gezien het feit dat er geen extra opkomst bevorderende maatregelen meer zijn genomen zoals in 2021 (briefstem, uitbreiding machtigingen, meerdaagse opening van stemlokalen). Een van de redenen waarom de opkomst overeind bleef, was het succes van sommige partijen – met name de PVV – om niet-stemmers naar de stembus te krijgen. Hoewel de opkomst bij de huidige verkiezingen wel zo’n vier procentpunt lager is dan tijdens de laatste pre-corona verkiezingen in 2017, is het huidige opkomstcijfer precies in lijn met het langjarige gemiddelde van de vier voorgaande Tweede Kamerverkiezingen. Na een aanvankelijke daling van de opkomst sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1971, fluctueert de opkomst weliswaar sinds de verkiezingen van 2002, maar daalt deze niet langer stelselmatig. Tevens is de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen nog altijd hoog in vergelijking met andere democratieën. Er zijn maar weinig landen met een structureel hogere opkomst. Landen die een hogere opkomst hebben, kennen veelal een opkomstplicht, zijn wel microstaten of behoren tot de Noordse landen.

2.3 Uitzonderlijk hoge veranderlijkheid

Figuur 2.1 toont het percentage Tweede Kamerzetels dat bij verkiezingen van partij verandert (afgezien van partijfusies). De verkiezingsuitslag van 2023 laat een uitzonderlijk hoge veranderlijkheid zien. De electorale volatiliteit – het aandeel Kamerzetels dat van partij wisselt van verkiezing tot verkiezing – is naoorlogs nog niet zo hoog geweest als afgelopen november (54 zetels, 36% van de zetels). Gemiddeld genomen was de volatiliteit tussen 1994 en 2021 zo’n 19%. Voorafgaand aan de huidige verkiezingen werd de meest volatiele uitslag (30%) genoteerd in 2002 toen de Lijst Pim Fortuyn en het CDA fors wonnen. Maar ook de verkiezingen van 2017 toonden al een bijzonder hoge volatiliteit (25%). Maar zelfs de veranderlijkheid

van die twee verkiezingsuitslagen valt in het niet bij de stoelendans die in de Tweede Kamer heeft plaatsgevonden na 22 november. In zekere zin is dit een vertraagde reactie. De verkiezingen van 2021 hadden een relatief stabiele uitslag opgeleverd (21 zetels, 14% van de zetels), doordat de pandemie had geleid tot hernieuwde steun voor de regeringspartijen. Eerder signaleerden we al dan onder die schijnbare stabiliteit wel degelijk fluctuaties schuilgingen. Die kwamen in 2023 tot uiting. Het aanwezige potentieel van sterk veranderlijke kiezersvoorkeuren van de Nederlandse burger leidde tot een forse herschikking van de partijverhoudingen. De volatiliteit ligt al sinds de jaren 90 hoog, maar was nog nooit zo sterk als nu.

2.4 Gefragmenteerd parlement

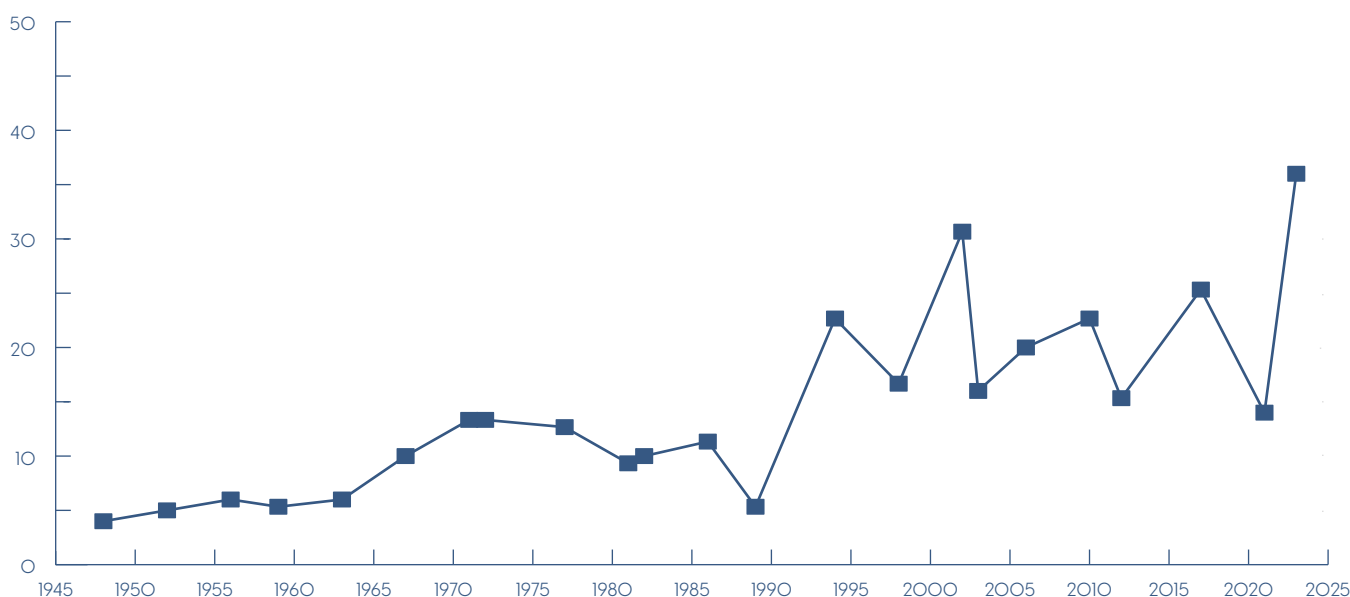
Ondanks (of misschien wel dankzij) de hoge volatiliteit, is de fragmentatie van het Nederlandse partijstelsel iets afgenomen (zie figuur 2.2). Het absolute aantal verkozen politieke partijen is gedaald van 17 in 2021 naar 15 in 2023. Historisch gezien is dat nog steeds hoog: Tussen 1963 en 2017 fluctueerde het aantal partijen nog tussen de 9 en de 14.

In 2023 raakten 50Plus en BIJ1 hun laatste zetel kwijt. Dat is opvallend: na 2006 kwam het niet voor dat een partij ook weer uit de Tweede Kamer verdween. Voor die tijd was het verdwijnen van een partij gebruikelijker,

zoals de Centrum Democraten, de ouderenpartijen van de jaren 90, de LPF en Leefbaar Nederland. Tussen 2006 en 2017 waren negen nieuwe partijen in de Tweede Kamer verkozen: PVV, PvdD, 50Plus, FVD, DENK, Volt, JA21, BBB en BIJ1. Van die negen nieuwe partijen hebben zeven zich weten te handhaven in het nieuwe parlement. In 2023 maakten we bovendien kennis met nog een nieuwe partij: het NSC van Pieter Omtzigt.

De gezamenlijke lijst van GroenLinks en PvdA zorgde voor een verdere reductie van het aantal partijen. Dat het absolute aantal partijen daalt als gevolg van deze gezamenlijke lijst hebben we in het verleden eerder gezien in de vorm van partijfusies, zoals die tot het CDA (eind jaren 70) en die tot GroenLinks (eind jaren 80). Sinds de vorming van de ChristenUnie vanuit de GPV en de RPF (in 2000) is een dergelijke samengaan echter niet meer voorgekomen.

Naast het absolute aantal partijen kijken politicologen vooral ook naar het effectieve aantal politieke partijen om de fragmentatie van het partijstelsel te bepalen. De berekening daarvan neemt niet alleen het aantal partijen mee, maar ook hun relatieve grootte. Een situatie met één of twee grote partijen in combinatie met verschillende hele kleine partijen is wezenlijk anders dan een situatie met een groot aantal middelgrote partijen die allen effectief invloed hebben in het parlementaire systeem. Voor Nederland weegt het

Figuur 2.1. De wisseling in verkiezingsuitslagen (percentage zetels dat bij een andere partij eindigt), 1948-2023

hierin zwaar dat we niet langer grote partijen kennen die standaard op wel 50 zetels kunnen rekenen; kleine splinters met slechts een of enkele zetels wegen minder zwaar. Het effectieve aantal parlementaire fracties daalde van 8,5 in 2021 naar 7 na de verkiezingen van november 2023. Hoewel de trend van verbrokkeling dus in 2023 keerde vergeleken met 2017 en 2021, is dit effectieve aantal partijen nog steeds hoger dan tijdens de hele periode van 1946 tot 2012. Het partijsysteem blijft dus nog steeds in hoge mate gefragmenteerd.

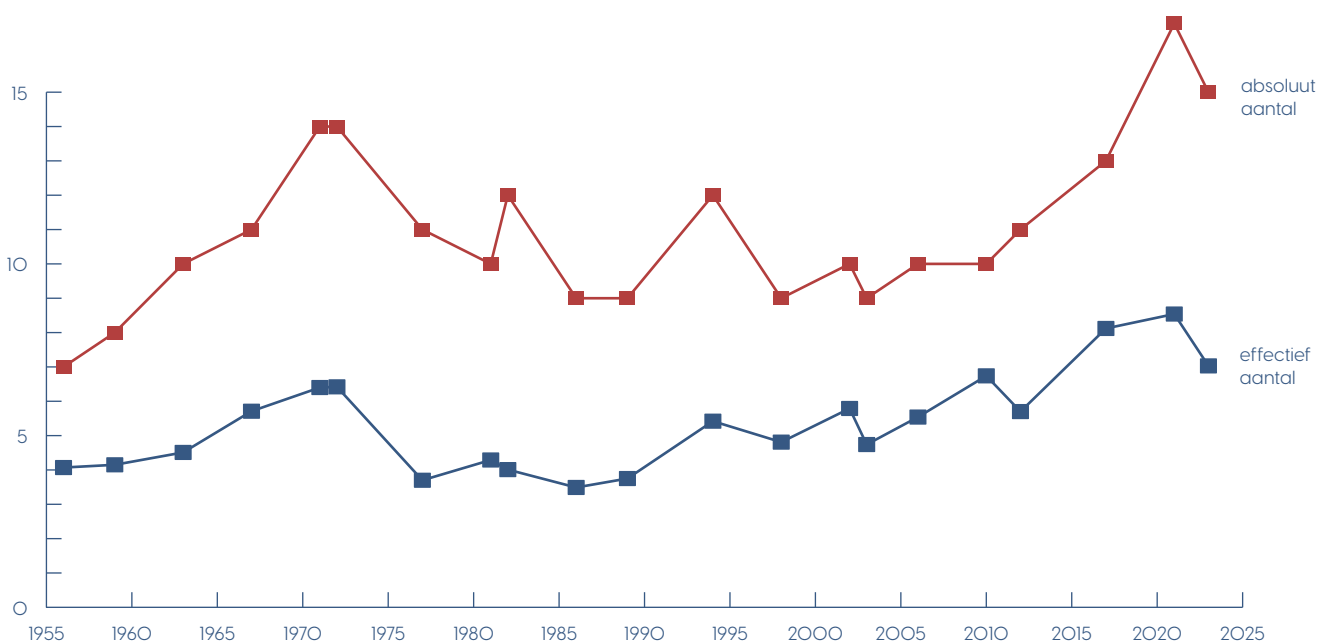
In de discussie over fragmentatie hebben we het in Nederland ook vaak over splinterpartijen in de politiek. In 2021 viel het op dat er maar liefst drie partijen met slechts één zetel (50Plus, BBB en BIJ1) werden verkozen in de Tweede Kamer. In 2023 groeide de BBB door, terwijl de andere twee splinterfracties het veld moesten ruimen. JA21 viel terug tot één zetel.

Met andere woorden: de verkiezingsuitslag van 2023 blijft er nog steeds één van versplintering, maar wel in iets mindere mate dan in 2021. Enerzijds zijn er nu weer vier partijen met 20 zetels of meer in de Tweede Kamer: PVV, GL-PvdA, VVD, en NSC. Ondanks dat dit een verbetering is ten opzichte van 2021 kunnen we hiermee zeker nog niet stellen dat Nederland weer meerdere grote partijen kent. De structurele neergang van traditionele regeringspartijen is hiermee echter

nog zeker niet gecompenseerd door de opkomst van nieuwe, grote partijen. Gegeven het huidige volatiele politieke klimaat in Nederland is het weinig waarschijnlijk dat deze vier relatief grote partijen hun huidige omvang bij de eerstvolgende verkiezingen gezamenlijk zullen weten te consolideren. De grootste partij haalt tegenwoordig slechts dertig tot veertig zetels. De grootste twee partijen komen niet in de buurt van een meerderheid. En zelfs met drie partijen is het behalen van een parlementaire meerderheid precair. Dat is onvergelijkbaar met de jaren 80, toen drie partijen (CDA, PvdA en VVD) gezamenlijk ruim 88% van de zetels bezetten.

2.5 Het verlies van de traditionele partijen

Figuur 2.3 beschrijft het aantal zetels dat deze traditionele regeringspartijen sinds 1946 innemen in de Tweede Kamer; cijfers vóór 1956 zijn omgerekend naar 150 Kamerzetels. De figuur toont vooral de neergang van de traditionele regeringspartijen CDA (en zijn voorgangers), PvdA, VVD en D66. Gezamenlijk halen deze partijen op de lange termijn minder stemmen dan voorheen, hoewel in 2017 de groei van de VVD en D66 het electorale verlies van het CDA meer dan compenseerden (zie de onderbroken lijn in figuur 2.3). De doorgetrokken gele lijn toont dat CDA, PvdA en

Figuur 2.2. Aantal partijen in de Tweede Kamer (absoluut en effectief), 1956-2023

VVD in de jaren tachtig gedrieën nog bijna 90% van de zetels in de Tweede Kamer in handen hadden. Net als in 2017 en 2021 behalen de drie partijen in 2023 bij lange na niet een meerderheid. Zelf na de huidige samenvoeging van GroenLinks met de PvdA komen de drie traditionele regeringspartijen gezamenlijk nog op het laagste aantal zetels uit wat ze ooit behaald hebben. De grootste electorale pijn zit hem daarin vooral bij het CDA en zijn voorgangers KVP, ARP en CHU. Van de ruim 50 zetels die de partij in de jaren tachtig en negentig wist te behalen zijn nu nog 5 over. Ook de PvdA heeft structureel veel kiezers verloren, vooral na 2002. In 2017 viel de PvdA terug tot 9 zetels in de Tweede Kamer; waarvan de partij zich in 2021 niet wist te herstellen. In 2023 behaalde de nieuwe fusiepartij GL-PvdA 25 zetels. Dat is een winst van 8 zetels ten opzichte van 2021, en een winst van 2 zetels ten opzichte van 2017. Het komt echter niet in de buurt bij de grootte van de twee partijen in de daaraan voorafgaande periode. Waar de VVD en D66 na 2006 niet deelden in de structurele trend van de andere twee traditionele regeringspartijen, deelden zij in 2023 wel in de klappen. Als zittende regeringspartijen verloren zij maar liefst 10 zetels (VVD) en 15 zetels (D66). Op basis van een enkele verkiezing valt echter niet te zeggen in

hoe verre de liberale partijen hun sociaaldemocratische en christendemocratische rivalen zullen volgen. De trend van D66 toont sowieso achtereenvolgende pieken en dalen.

2.6 Grotere keuzesets

Het lange-termijnverlies van de gevestigde partijen wijst erop dat de stemkeus niet langer vanzelfsprekend is. Nederlandse kiezers zijn minder constant in hun stemgedrag dan voorheen. Het achterliggende proces kunnen we inzichtelijk maken via het model van de keuzeset. De keuzeset is de voorselectie die iedere kiezer maakt van (een relatief klein aantal) partijen die zij serieus overwegen. Deze keuzeset meten we in het kiezersonderzoek in de weken voor de verkiezingen. Het is uit die keuzeset waaruit het overgrote deel van de kiezers normaliter ook uiteindelijk een daadwerkelijke stemkeus maakt.

Voor Nederland hebben Van Holsteyn en Den Ridder (2008) een methode geïntroduceerd om die keuzesets inzichtelijk te maken aan de hand van een onderdeel in het kiezersonderzoek waarin kiesgerechtigden wordt gevraagd hoe groot de kans is dat zij ooit op een reeks

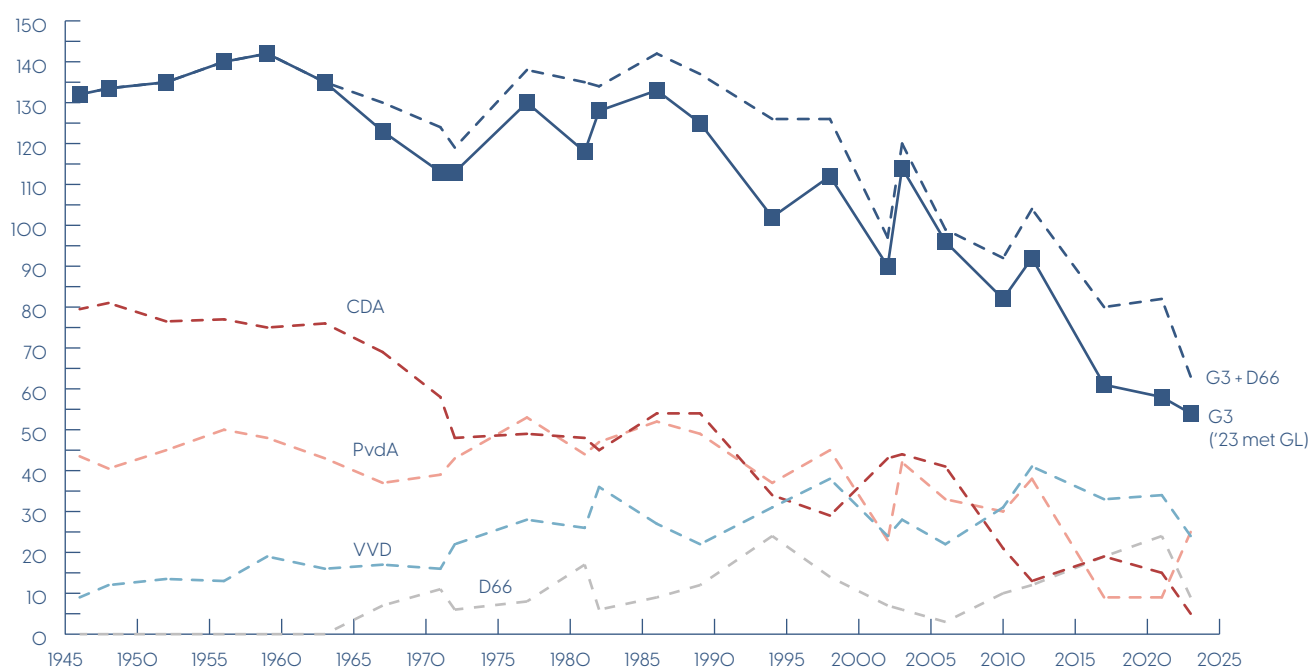

Fig. 2.3 De electorale steun voor de traditionele regeringspartijen (in Kamerzetels), 1946-2023

In 2023 telt GroenLinks mee bij aantal Kamerzetels van de PvdA, voor de G3 en voor de G3+D66

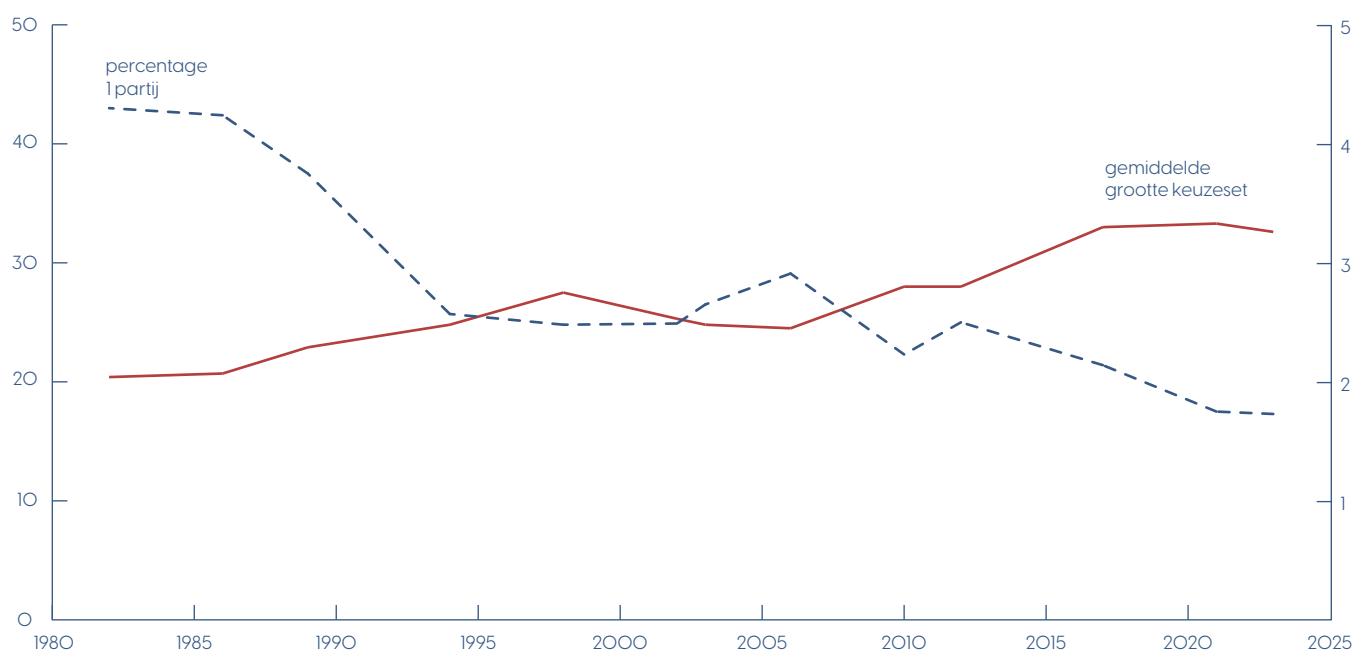
van partijen zullen stemmen. Die kiesgerechtigden maken daarin onderscheid tussen verschillende partijen. Vanuit dat onderscheid kunnen we vaststellen welke partijen samen in een keuzeset zitten.¹ Die keuzesets kunnen we op verschillende manieren analyseren.

Ten eerste zien we in figuur 2.4 (blauwe lijn, linker-as) dat de meeste kiezers niet langer trouw zijn aan een enkele politieke partij. Het aandeel kiezers dat slechts één partij serieus in overweging neemt, is gedaald van 43% in 1982 naar 17% in 2023. Ten tweede zien we in de rode lijn en de rechter-as het gemiddelde aantal partijen dat kiezers hebben in hun keuzeset. De gemiddelde keuzeset bestond in 1982 gemiddeld uit ruim twee partijen. In 2023 ligt dat aantal echter hoger, namelijk rond de 3,3 partijen. Kiezers overwegen dus meer partijen dan voorheen.

De fragmentatie van het partijlandschap heeft er evenwel niet toe geleid dat de kiezer vrijelijk is gaan zweven. De groeiende volatiliteit van de Nederlandse kiezer gaat gepaard met een inhoudelijke verandering in de structuur van het kiesgedrag, en daarmee in het partijstelsel zelf. Tussen 2003 en 2017 vielen Nederlandse kiezers grofweg uiteen in twee grote blokken: Kiezers van linkse partijen (PvdA, SP, GL, PvdD)

en kiezers van rechtse partijen (VVD, CDA, PVV, FVD, en voorheen partijen als LPF en ToN) (zie bijvoorbeeld Van der Meer et al. 2011). Kiezers bewogen zich vooral tussen de partijen binnen een van deze blokken, en veel minder tussen deze blokken. D66 was de enige partij die wezenlijk concurreerde om zowel de kiezers van links als om de kiezers van rechts. Het vorige NKO-rapport liet echter zien dat deze overzichtelijke tweedeling in 2021 aanzienlijke veranderingen heeft ondergaan. Het oude rechtse blok bleek in tweeën gescheurd tot een blok met centrumrechtse partijen (VVD, CDA) en een blok gevormd door radicaal-rechtse partijen (PVV, FVD, en in mindere mate JA21). Er was in 2021 meer segmentatie dan voorheen tussen kiezers die centrumrechts overwogen en kiezers die radicaal-rechts overwogen.

De vraag is nu of we dit gewijzigde patroon ook voor de verkiezingen van november 2023 weer vinden, of dat de grote winst van de PVV en de intrede van een nieuwe grote speler (NSC) samenvalt met een verdere verandering van de onderliggende structuur van het partijlandschap? Figuur 2.5 toont die structuur, zo'n drie tot vier weken voor de verkiezingen, dus nog voor de enorme dynamiek rond de PVV. De onderste rij toont in welk percentage van alle keuzesets een bepaalde partij genoemd wordt. NSC is duidelijk de kampioen

Figuur 2.4. De groei van het aantal overwogen partijen (1982-2021)

van de keuzesets; de partij komt een maand voor de verkiezingen voor in 46% van alle keuzesets en wordt dus door vele kiezers serieus overwogen.

Ten tweede is het opvallend dat de PVV, de uiteindelijke winnaar van de verkiezingen, op dat moment maar in 24% van de keuzesets genoemd wordt, terwijl de partij enkele weken later 23,5% van de stemmen behaalde. De PVV was in staat om maar liefst tweederde van de kiezers die de partij in de keuzeset had te overtuigen om op hen te stemmen. Daarmee maakte de PVV een groot deel van het potentieel waar. Nog eens bijna een derde van de gerapporteerde PVV-kiezers van november had die partij een maand voor de verkiezingen nog niet eens in de keuzeset. Nadere analyses helpen om duidelijk te maken welke kiezers dat waren. Bijna een kwart van de respondenten die de PVV voor de verkiezingen nog niet hadden overwogen en er toch op stemde, had de partij eerder stellig afgewezen (stemkans van 'nooit'). Dat waren vooral kiezers met weinig politieke interesse; inhoudelijk week deze groep niet af van de overige PVV-stemmers. Een groot deel van de nieuwe PVV-kiezers was vóór de verkiezingen nog zeer overtuigd dat ze op met name NSC (55%) of BBB (42%) zouden stemmen. Relatief nieuwe partijen lijken nog niet goed in keuzesets te passen. De enorme dynamiek rond de PVV in de laatste weken van de verkiezingscampagne suggereert dat de keuzeset-benadering minder succesvol was in 2023 dan voorheen, mogelijk vanwege verschuivende thematiek of de preciaire aantrekkingskracht van nieuwe partijen.

Wanneer we verder inzoomen op de inhoud van de keuzesets, zien we welke partijen bovengemiddeld vaak of weinig voorkomen in dezelfde keuzesets. Het bovenste deel van figuur 2.5 toont voor kiezers met de ene partij in de keuzeset (in de kolommen van de tabel) hoe vaak de andere partijen (in de rijen) ook in die keuzeset zitten. Rode tinten tonen bovengemiddeld sterke overlap; blauwe tinten het omgekeerde. Een cel met het cijfer 2 betekent dat partij in de rij twee keer zo vaak wordt genoemd in de keuzeset van de partij in de kolom dan je op basis van willekeur zou verwachten.

Een cel met het cijfer 0,5 betekent juist dat de partij in de rij half zo vaak wordt genoemd dan je zou verwachten. Figuur 2.5 toont een paar dominante patronen. De

traditionele linkse partijen (GL-PvdA, SP, PvdD) zitten vaak samen in een keuzeset. In het verleden zat D66 als enige partij tussen het linkse en het centrumrechtse blok; in 2021 kwam Volt daarbij. In 2023 is van een dergelijke middenpositie weinig te merken. D66 en Volt hebben zich dat jaar toch vooral bij het linkse blok gevoegd. In het centrumrechtse blok overwegen potentiële kiezers van het CDA nog wat bovengemiddeld D66, en potentiële kiezers van D66 nog bovengemiddeld de VVD. Maar de aantrekkingskracht op links vanuit en tot de andere progressief linkse partijen is een stuk sterker. Dit sluit aan op de uitgesproken kosmopolitische posities van D66 en Volt op culturele vraagstukken als klimaat en internationale samenwerking.

De vraag dringt zich op in hoeverre nog sprake is van een coherent centrumrechts blok. De traditionele centrumrechtse partijen VVD en CDA zitten overduidelijk in elkaars keuzeset. Maar qua omvang is met name het CDA teruggevallen. Bovendien zien we ook een sterke overlap tussen kiezers die het CDA overwegen met de andere (kleine) christelijke partijen (CU en SGP), terwijl we die overlap niet zien voor kiezers die de VVD overwegen. Het CDA wordt wel maar de VVD niet bovenmatig overwogen door potentiële kiezers van relatieve nieuwkomers BBB en NSC. Tot slot is de positie van NSC in het partijstelsel duidelijk nog niet uitgekristalliseerd. Het NSC is in deze periode nog in min of meer gelijkmatige mate aantrekkelijk voor kiezers van links en rechts; alleen potentiële BBB-kiezers staan wezenlijk dicht bij het NSC.

Het derde blok werd in 2021 gevormd door radicaal-rechts. Dat blok zien we ook in 2023 terug, en wordt in de kern gevormd door de PVV, FVD, en JA21, en in mindere mate door de BBB. Onder deze kiezers is de overlap in de keuzeset groot (met factoren tussen de 2 en de 2.7 boven de verwachte waarden). Binnen het radicaal-rechtse blok is de overlap tussen kiezers die BBB overwegen en kiezers die FVD overwegen minder evident.

We zien zodoende aanwijzingen voor een aanhoudende scheur in het oude rechtse blok tussen centrum- en radicaal-rechts, althans een maand voor de verkiezingen van 2023. Maar dat kan in de laatste weken veranderd zijn. De groei van de PVV vond voor

bijna een derde deel plaats via kiezers die de partij een maand voor de verkiezingen nog niet eens hadden overwogen. Dat deel van de groei ontstond deels vanuit niet-stemmers, deels vanuit kiezers die andere partijen in het radicaal-rechtse blok overwogen (in absolute aantallen: met name BBB), en daarna vanuit kiezers die andere vooral centrumrechtse partijen overwogen (als met name NSC). De VVD raakt in de laatste maand niet bijzonder veel potentiële kiezers kwijt aan de PVV die niet al een maand voor de verkiezingen de PVV serieus hadden overwogen. Analytisch is het daarom nog niet duidelijk of de scheur tussen centrumrechts en radicaal-rechts in 2023 gedicht is. Wel lijken NSC en BBB een zekere brugfunctie te vervullen tussen de twee blokken.

Tot slot zijn er nog een paar partijen of combinaties die niet goed in deze indeling passen. Kiezers die de SP overwogen, overwogen op hun beurt bijvoorbeeld weer bovengemiddeld vaak NSC. Wellicht weerspiegelt dit de samenwerking tussen de SP en het NSC tijdens het toeslagenschandaal of de gedeelde focus op het thema bestaanszekerheid. Figuur 2.5 toont ook dat de flanken elkaar niet geheel uitsluiten. Kiezers die DENK overwogen zijn positiever over FVD en JA21 (het omgekeerde geldt ook). Het is speculeren over de motivatie achter deze overlap. We kunnen denken aan de klassieke hoefijzertheorie waarin partijen elkaar kunnen vinden in een radicale afwijzing van de status quo. Daarnaast is DENK ook op links een vreemde eend in de bijt. Kiezers die DENK noemen overwogen wel alle andere linkse partijen terwijl dit andersom niet het geval is.

Kiezers die deze partij noemen

	DENK	PvdD	SP	GL-PvdA	D66	Volt	CU	CDA	VVD	SGP	NSC	BBB	JA21	PVV	FVD
DENK	1,00	1,06	1,18	1,04	1,12	1,28	1,06	0,78	0,54	1,91	0,57	0,82	1,39	0,59	1,69
PvdD	1,45	1,00	1,62	1,64	1,37	1,55	1,21	0,80	0,63	1,02	0,80	0,70	0,80	0,61	0,99
SP	1,50	1,52	1,00	1,39	1,20	0,87	1,14	1,06	0,62	0,92	1,05	0,99	0,97	0,83	1,01
GL-PvdA	1,63	1,89	1,71	1,00	2,15	1,97	1,17	1,05	0,77	0,69	0,87	0,61	0,59	0,34	0,54
D66	1,49	1,33	1,25	1,81	1,00	2,07	1,10	1,28	1,24	0,68	0,79	0,59	0,65	0,32	0,40
Volt	1,62	1,44	0,86	1,58	1,98	1,00	1,31	0,96	0,88	1,04	0,86	0,51	1,26	0,34	0,69
CU	1,25	1,04	1,05	0,88	0,98	1,21	1,00	2,01	0,85	3,04	1,03	0,85	0,85	0,41	0,90
CDA	0,92	0,69	0,98	0,78	1,14	0,89	2,01	1,00	1,46	1,67	1,02	1,10	1,27	0,82	0,71
VVD	0,83	0,71	0,76	0,76	1,44	1,07	1,12	1,91	1,00	1,09	1,12	1,17	1,80	1,08	0,82
SGP	2,04	0,80	0,77	0,47	0,55	0,88	2,76	1,52	0,75	1,00	0,81	1,00	1,76	0,93	1,68
NSC	0,90	0,92	1,30	0,87	0,94	1,06	1,37	1,36	1,14	1,20	1,00	1,56	1,45	1,19	0,89
BBB	1,17	0,73	1,10	0,55	0,63	0,57	1,03	1,33	1,08	1,33	1,41	1,00	2,00	1,63	1,38
JA21	1,41	0,59	0,77	0,38	0,50	1,00	0,73	1,09	1,18	1,67	0,94	1,42	1,00	1,62	1,74
PVV	0,94	0,71	1,03	0,34	0,38	0,42	0,56	1,11	1,12	1,39	1,20	1,81	2,54	1,00	2,76
FVD	2,06	0,88	0,97	0,41	0,37	0,66	0,93	0,73	0,64	1,91	0,68	1,17	2,09	2,11	1,00

In percentage vd keuzesets

	DENK	PvdD	SP	GL-PvdA	D66	Volt	CU	CDA	VVD	SGP	NSC	BBB	JA21	PVV	FVD
In percentage vd keuzesets	0,050	0,203	0,220	0,338	0,236	0,166	0,137	0,202	0,316	0,069	0,464	0,320	0,101	0,237	0,070

Figuur 2.5 De verschillende electorale blokken (partijen uit dezelfde keuzeset: feitelijke/verwachte overlap in keuzeset) [analyse op gewogen data]

2.7 De links-rechts verhouding in het parlement

In 2021 zakte het traditionele blok van linkse partijen (PvdA, SP, GroenLinks, PvdD) naar een nieuwe electorale ondergrens door gezamenlijk maar 32 zetels te halen. Zelfs als je de zetels van nieuwe linkse of progressieve partijen (zoals Bij1 of Volt) hier nog bij optelde betekende dit een gezamenlijk dieptepunt voor links. Een rally-round-the-flag effect als gevolg van de pandemie en strategisch stemgedrag van linkse kiezers richting D66, waren in 2021 oorzaken voor het collectieve verlies van links op de korte termijn. Wie in 2023 een sterk herstel verwachtte komt echter bedrogen uit. Het traditionele linkse blok behaalde gezamenlijk maar 33 zetels. De nieuwe gezamenlijke GL-PvdA-lijst won weliswaar acht zetels, maar de andere linkse partijen verloren bijna eenzelfde aantal zetels. Als we ook D66 tot een breder links-progressief blok rekenen, blijft de teller hangen op 44 zetels. Dat komt bij lange na niet in de buurt van een meerderheid.

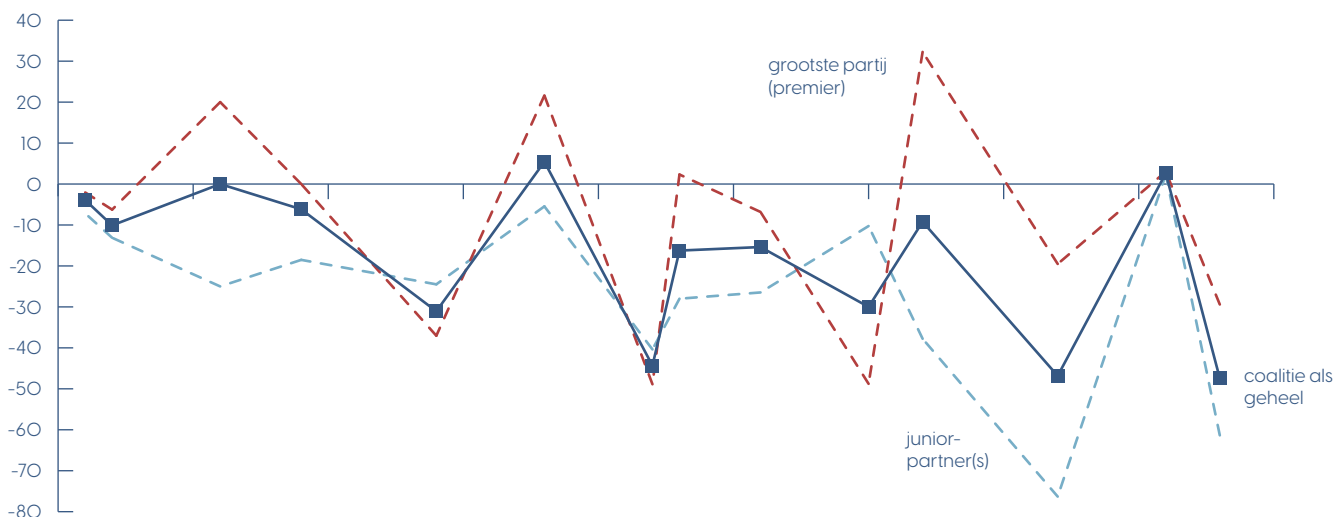
Omgekeerd zijn de rechtse partijen (VVD, CDA, BBB, JA21, PVV, FVD) gezamenlijk nagenoeg constant gebleven in 2023. Net als in 2021 is er een rechtse meerderheid in de Tweede Kamer. Als NSC bij de rechtse partijen wordt gerekend, is zelfs sprake van een forse groei in 2023. Toch zijn ook hier voorbehouden te maken. Ten eerste is nog niet duidelijk wat de uiteindelijke positie van NSC is in het partijlandschap, en in hoeverre de partij in staat zal zijn kiezers vast te houden wanneer die positie duidelijk wordt. Ten tweede zit een groot deel van de winst op

rechts bij radicaal-rechts (van 28 naar 48 zetels) terwijl de centrumrechtse partijen VVD en CDA beide fors verloren (van 49 naar 29 zetels). We zien daarom vooral een verschuiving tussen de twee rechtse blokken.

2.8 De electorale kosten van regeringsverantwoordelijkheid

Sinds 1981 werd het in toenemende mate gebruikelijk dat regeren een electoraal risico vormde, en dan met name voor de junior-partners in de regeringscoalitie. Nadat een dergelijke electorale afrekening in 2021 niet heeft plaatsgevonden, is deze praktijk met de verkiezing van 2023 weer ondubbelzinnig zichtbaar.

De zwarte lijn in figuur 2.6 toont het succes van regeringspartijen bij de daaropvolgende verkiezingen, uitgedrukt als het percentage zetels dat zij wonnen of verloren. Meestal verloren de regeringspartijen gezamenlijk bij de eerstvolgende verkiezingen. Alleen in 1998 en 2021, na de eerste Paarse coalitie en na de coronacrisis, wonnen de regeringspartijen gezamenlijk een klein aantal zetels. In de meeste andere jaren verloren de coalitiepartijen gezamenlijk een aanzienlijk percentage van hun zetels. De verkiezingen van 2023 vormen hierop geen uitzondering. Alle coalitiepartijen (VVD, D66, CDA, CU) leden een verlies dat gezamenlijk uitkwam op ruim 47% van hun zetels (een absoluut verlies van 37 zetels). Dat is in relatieve zin het grootste verlies dat een regeringscoalitie heeft geleden in de moderne Nederlandse geschiedenis, zelfs nog groter dan het verlies in 2017 na Rutte II (VVD-PvdA).

Figuur 2.6. De winst en het verlies van coalitiepartijen (percentage winst/verlies tov vorige verkiezing), 1981-2023

In het bijzonder de junior-partners in een coalitie zijn kwetsbaar voor electoraal verlies. Na een éénmalige uitzondering in 2021 maakte D66 de schijnbare wetmatigheid van de eigen partij - 'regeren is halveren' in 2023 wel weer ruimschoots waar (van 24 naar 9 zetels). Het CDA verloor tweederde van de resterende zetels (van 15 naar 5). En zelfs de wat stabielere achterban van de ChristenUnie trok deels naar andere partijen (van 5 naar 3). Toch zijn het deze keer niet alleen de junior-partners die aanzienlijk hebben verloren. Ook de VVD verloor, als grootste regeringspartij, ruim een kwart van het zeteltal in de Tweede Kamer (-10 zetels). Dit verlies past in een breder patroon. Wanneer een lang zittende premier aankondigt niet meer verkiesbaar te zijn, verliest zijn partij aan profiel en aan zetels. In dat licht is het relatieve verlies van de VVD in 2023 vanuit historisch perspectief nog beperkt, in vergelijking met het CDA na Lubbers in 1994 (-37% van de eigen zetels) en de PvdA na Kok in 2002 (-48%). Dit verlies valt alleszins mee, zeker nadat de VVD bij de vorige verkiezingen nog vol inzette op het leiderschap van Mark Rutte als onderscheidend thema.

2.9 Zeer (on)tevreden met het regeringsbeleid

Het electorale verlies van de regeringspartijen suggereert dat kiezers erg ontevreden waren over het gevoerde beleid. Dit komt ook duidelijk naar voren uit de cijfers. Daar waar het percentage kiesgerechtigden dat tevreden of zeer tevreden is met het regeringsbeleid sinds 1989 tussen de 20% en de 45% schommelt, was voorafgaand aan de verkiezingen in 2023 nog maar 11% van de Nederlandse kiesgerechtigden (zeer) tevreden over dat beleid. Hiermee lag de tevredenheid zelfs nog een stuk lager dan in 2017, toen de VVD en vooral de PvdA zo fors verloren bij de Tweede Kamerverkiezingen.

Eenzelfde negatief beeld blijkt uit het oordeel van kiesgerechtigden over het effect van het regeringsbeleid op de economische toestand en het effect van het regeringsbeleid op de persoonlijke financiële situatie. Veel meer kiesgerechtigden vonden in 2023 dat het regeringsbeleid eerder een slechte invloed (44%) dan een goede invloed (12%) had op de economie. Ook over de invloed van het regeringsbeleid

op de persoonlijke financiële situatie zijn Nederlandse kiesgerechtigden in 2023 niet bijzonder goed te spreken. Maar liefst 42% is hier negatief over, terwijl maar 9% hier positief over oordeelt. Niet eerder was de stemming rond verkiezingstijd zo negatief in het Nationaal Kiezersonderzoek. Kort na de verkiezingen van 2023 steeg de tevredenheid weer wat.

2.10 Slot

De verkiezingen van 2023 vormden de grootste herschikking van het parlement ooit. Nadat de verkiezingsuitslag van 2021 door de effecten van de coronapandemie nog enige stabiliteit hadden gesuggereerd, werd de PVV met een winst van 20 zetels de grootste en kwam het NSC als nieuwe partij met 20 zetels in het parlement. Daaronder zetten trends zich voort die in 2021 nog even op pauze waren gezet. Ondanks de fusie van GroenLinks en PvdA bleef de fragmentatie in de Tweede Kamer hoog, zij het wat minder hoog dan in voorgaande jaren. De traditionele regeringspartijen behaalden gezamenlijk nog nooit zo weinig zetels als in 2023. GL-PvdA, VVD, D66 en CDA vormden niet eens meer een parlementaire meerderheid. Dat komt vooral door het verlies van de coalitiepartijen, dat in relatieve zin nog nooit zo groot was als in 2023. Elk van de vier coalitiepartijen van Rutte IV verloor; in gezamenlijkheid verloren de vier ruim 47% van hun zeteltal.

De groei van de PVV doorbrak zelfs de keuzesets. Maar liefs een derde van de PVV-kiezers in 2023 had de partij een maand eerder nog niet opgenomen in de eigen keuzeset. De kiezers in de laatste maand kwamen vooral van niet-stemmers, van kiezers die (andere) radicaal-rechtse partijen overwogen, en van de nieuwe partij NSC. Daaronder bleef de structuur van het partijlandschap enigszins in stand. We zien nog altijd drie blokken: links, centrumrechts, en radicaal-rechts. Centrumrechts verzwakte in 2023, terwijl radicaal-rechts fors aan kracht won. De twee rechtse blokken zijn in de aanloop naar de verkiezingen van 2023 nog niet aan elkaar gelijmd geraakt.

Hoe deze structurele verschuivingen samenhangen met individuele stemkeuzes zal de focus zijn van de rest van dit rapport.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Een partij zit in onze berekening in de keuzeset van een respondent, als deze van hem of haar de hoogste stemkans heeft gekregen of maximaal twee punten lager op de schaal van 1 tot 10. kiezers die überhaupt geen onderscheid maken tussen politieke partijen door een stem op allemaal even (on)waarschijnlijk te noemen, zijn buiten beschouwing gelaten. Dit betreft een zeer klein percentage van de respondenten. Een nog kleiner deel van de kiezers haakt gedurende de vragenbatterij af, door geen onderscheid meer te maken tussen de kleinere partijen. Die zijn ook buiten beschouwing gelaten in deze analyses.

3. De dag die je wist dat zou komen: 22 november 2023, Kamerverkiezingen

Joop van Holsteyn¹ en Galen Irwin²

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De meeste kiesgerechtigden achten zichzelf in enige mate politiek geïnteresseerd
- Zoals in eerdere jaren, was er ruime aandacht voor diverse campagne-activiteiten
- Het percentage late beslissers (45 procent) is in 2023 hoger dan ooit in de 21e eeuw
- Kiezers die op verkiezingsdag hun keuze bepalen, zijn wat minder politiek belangstellend dan andere kiezers
- Het onverwacht grote succes van de PVV is mede het gevolg geweest van late wisselaars en beslissers

3.1 Inleiding³

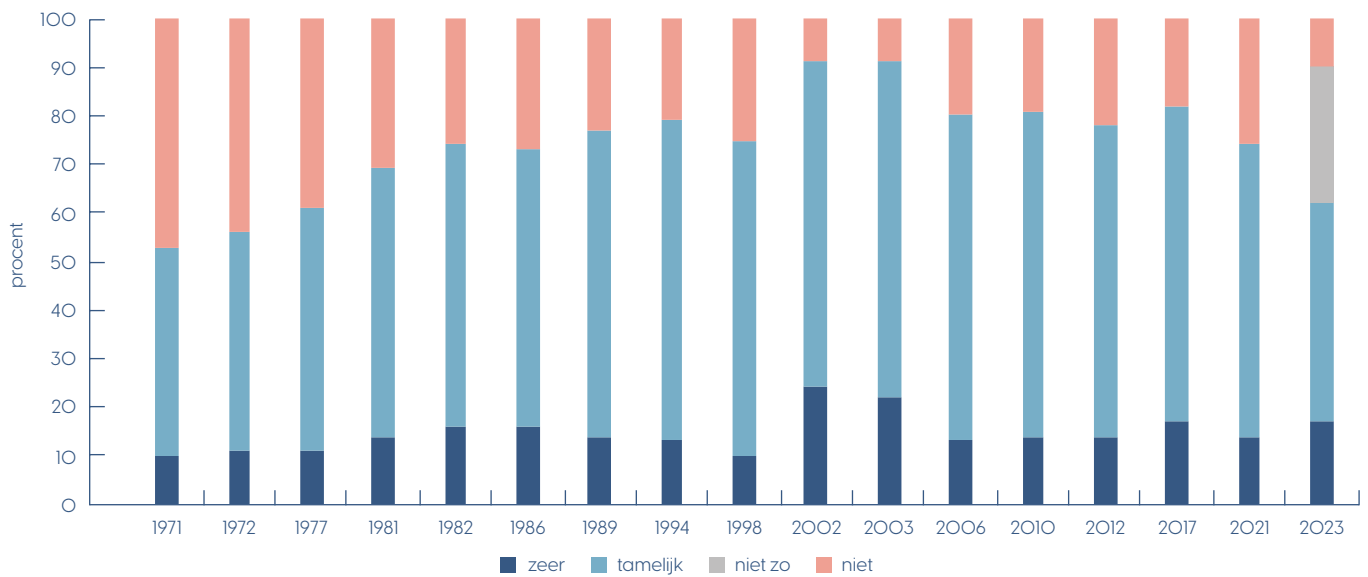
Sommige verrassingen zie je aankomen. Neem de uitslag bij Tweede Kamerverkiezingen in de 21^e eeuw. De in de loop der tijd aanzienlijk toegenomen beweeglijkheid of volatiliteit van het Nederlandse electoraat⁴ maakt het namelijk hoogst waarschijnlijk dat de uitslag van verkiezingen in mindere of meerdere mate anders uitvalt dan verwacht wordt, bijvoorbeeld op basis van de aan verkiezingen voorafgaande peilingen, die voor velen de voornaamste basis van hun verwachtingen zijn.⁵ Dat is een zekerheidje. Toch kijken we op de avond van de verkiezingsdag op basis van eerst de prognose en vervolgens een zich langzaam maar zeker ontwikkelende werkelijke uitslag veelal met soms stijgende verbazing toe. Niet omdat we verrast worden, maar *waardoor*. Dat bleek op de avond van 22 november 2023 het enorme en door weinigen verwachte of voorspelde electorale succes van de PVV te zijn. De partij van Geert Wilders wist met een winst van 20 te komen op een totaal van 37 zetels en werd daarmee afgetekend de grootste partij in de Tweede Kamer. Slechts weinigen hadden dat zien aankomen; enige winst werd weliswaar verwacht, maar zoveel?! Wilders zelf sloeg vol ongeloof zijn handen voor ogen toen hij de prognose vernam, terwijl die met 35 zetels uiteindelijk nog een onderschatting van het werkelijke verkiezingsresultaat bleek te zijn.⁶

Deze bijdrage bevat geen omvattende verklaring van het resultaat van de PVV, of van enige andere partij, en evenmin een afdoende verklaring voor het verrassingselement van het electorale succes van Wilders en de zijnen. Wel presenteren we enkele gegevens die behulpzaam kunnen zijn bij het zoeken en vinden van een empirisch gefundeerd antwoord op dergelijke vragen. Ten eerste gaan we, enigszins schetsmatig, in op de verkiezingscampagne en of en hoe deze is gevolgd door Nederlandse kiezers. Het is immers de campagne die voorafgaat aan die dag die je wist dat komen zou – 22 november 2023 – en die kiesgerechtigden van uiteenlopende informatie kan voorzien die zij (kunnen) gebruiken om tot hun keuze te komen. Vervolgens betrekken we gegevens over het moment van kiezen in onze beschouwing. We weten dat een aanzienlijk en groeiend deel van de kiezers pas op een erg laat moment de finale keuze maakt

(waarover zo dadelijk meer) en juist in 2023 kan het zo zijn geweest dat die zogenoemde late beslissers zich electoraal anders hebben gedragen dan kiezers die eerder hun electorale knoop hadden doorgehakt. En als late beslissers zich niet gedragen zoals overige kiezers, de reeds aan opiniepeilers hebben laten weten wat zij van plan zijn te stemmen, dan kan het verkiezingsresultaat op het allerlaatste moment nog een scherpe bocht maken, in dit geval in radicaal rechtse richting. Met als voorspelbaar resultaat de verrassing.

3.2 Belangstelling voor politiek en campagne

Deelname aan verkiezingen veronderstelt een basis aan politieke belangstelling, met als ondergrens simpelweg weten dat en wanneer er verkiezingen (aanstaande) zijn en hoe gestemd dient te worden. Interesse is dan ook een alom gekende voorspeller van het antwoord op de vraag of mensen van hun stemrecht gebruik maken: 'It is not farfetched to predict that those who are interested in politics are likely to vote and those who have no interest are inclined to abstain'.⁷ De meeste Nederlandse kiesgerechtigden achten zichzelf ten minste in enige mate politiek geïnteresseerd, ook in 2023. Op de vraag naar de inschatting van de eigen politieke belangstelling gaf in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 22 november 17 procent aan zeer geïnteresseerd te zijn, was de grootste groep van 45 procent naar eigen mening tamelijk geïnteresseerd, meende 28 procent niet zo geïnteresseerd te zijn en gaf een kleine minderheid van 11 procent aan geen politieke interesse te hebben. Of we die laatste groep als verontrustend groot dan wel geruststellend klein moeten kwalificeren, volgt uiteraard niet direct uit deze cijfers.

Figuur 3.1: Politieke belangstelling (subjectief), 1971-2023

Wat we wel, dankzij de reeks Nationale Kiezersonderzoeken van ruim een halve eeuw, kunnen constateren is dat het in 2023 in algemene zin met de (subjectieve) politieke interesse in Nederland niet evident slecht gesteld is. Niet veel slechter althans dan in het recente verleden en naar het lijkt zelfs beter dan in een verder verleden zoals de jaren 1970, toen aanzienlijk grotere minderheden van ongeveer 40 procent of hoger aangaven geen enkele politieke belangstelling te hebben (zie Figuur 3.1). Niet alles was vroeger beter. Waarbij overigens aangetekend moet worden dat de vergelijkbaarheid van gegevens door de tijd gehinderd wordt door een verandering c.q. uitbreiding van de antwoordmogelijkheden die respondenten in 2023 kregen. De traditionele drieslag niet-tamelijk-zeer werd in 2023 niet-niet zo-tamelijk-zeer geïnteresseerd. De toegevoegde mogelijkheid 'niet zo' lijkt in een behoefte te voorzien van kiesgerechtigden die in het verleden aangaven 'niet' of tamelijk' geïnteresseerd in politiek te zijn – voor hen was 'niet' kennelijk te weinig en 'tamelijk' net iets te veel. Maar het globale beeld was en blijft dat het overgrote deel der Nederlandse kiesgerechtigden enige mate van politieke belangstelling heeft of althans zegt te hebben.

Ook als we ons richten op de aandacht voor de verkiezingscampagne in het algemeen en enkele specifieke onderdelen of activiteiten, zien we voor 2023 een patroon dat in hoofdlijnen bekend

voorkomt (zie Tabel 3.1). Zo heeft in 2023 naar eigen zeggen ongeveer 15 procent van de kiezers de verkiezingscampagne in het geheel niet gevolgd, deed ongeveer de helft dat wel maar niet zo intensief, en gaf 37 procent aan dat intensief (30 procent) of zelfs zeer intensief (7 procent) gedaan te hebben. Deze gegevens komen nauw overeen met die voor 2021, toen overigens in corona-tijd een campagne werd gevoerd waarin aanzienlijk meer geld was gestopt.⁸

Zoals gebruikelijk werden in 2023 de Tweede Kamerverkiezingen voorafgegaan door de pseudoverkiezingen die opiniepeilingen volgens sommigen zijn. Niet dat iedereen even gelukkig is met die peilingen. Elke verkiezing weer zijn er kritische vragen over en suggesties voor restricties op peilingen (kort) voor de verkiezingsdag. Kamerlid Van Haga (Groep van Haga) bijvoorbeeld legde hierover niet minder dan 14 vragen voor aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Hugo de Jonge. Vragen over de kwaliteit en (vermeende) invloed van peilingen op het stemgedrag, culminerend in het verzoek 'na te gaan denken over politieke maatregelen om politieke peilingen in verkiezingstijd te reguleren, aan banden te leggen, of wellicht zelfs helemaal te verbieden'. Op die laatste vraag was, begin 2024, het antwoord kort en bondig: 'Het kabinet heeft geen voornemens om een voorstel voor het reguleren van peilingen in te dienen.'⁹ Over de voors en tegens van

Tabel 3.1: Interesse in campagne en kennisname campagne-activiteiten, 2010-2023

	2010	2012	2017	2021	2023
a) In welke mate hebt u de verkiezingscampagne gevolgd?					
- in het geheel niet	9	14	10	14	14
- niet zo intensief	55	48	49	51	49
- intensief	32	31	34	29	30
- zeer intensief	4	7	8	6	7
Totaal	100%	100%	101%	100%	100%
N=	2152	1676	3119	3638	4665
b) Zien uitslagen van opiniepeilingen voor Kamerverkiezingen					
- vrijwel nooit	27	14	16	19	13
- weleens	36	24	33	35	29
- meermalen	26	37	39	35	39
- zeer vaak	10	24	12	11	18
Totaal	99%	99%	100%	100%	99%
N=	2462	1428	1692	3450	4427
c) Zien televisiedebatten tussen lijsttrekkers grote partijen					
- debatten niet gezien	18	25	24	31	30
- fragmenten debat(ten) gezien	51	48	45	44	41
- debat(ten) helemaal gezien	31	27	30	26	29
Totaal	100%	100%	99%	101%	100%
N=	2247	1677	3122	3604	4668
d) kennen en (serius) invullen stemwijzer(s) voorafgaande aan verkiezingen					
- onbekend met stemwijzer(s)	34	37	33	35	38
- bekend met stemwijzer(s) & niet (serius) ingevuld	24	26	18	15	15
- bekend met stemwijzer(s) & (serius) ingevuld	42	37	49	50	47
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
N=	2151	1677	3065	3646	4539

politieke voorkeurspeilingen loopt de discussie al ongeveer een eeuw en zal het debat niet snel beslecht zijn, maar feit is dat, in 2023 nog iets meer dan bij de meest recente verkiezingen, vele kiesgerechtigden kennismaken van peilingen, in 2023 een ruime meerderheid meermalen of zeer vaak.

Iets soortgelijks zien we als het gaat om het volgen van televisiedebatten tussen politici, veelal de lijsttrekkers.¹⁰ In 2023 had ongeveer 30 procent een debat of dergelijke debatten gezien, had de grootste minderheid van ruim 40 procent wellicht debatten niet helemaal uitgezeten maar dan toch fragmenten ervan gezien, en gaf 30 procent aan in het geheel geen debat tussen lijsttrekkers op televisie gezien te hebben. Dit komt sterk overeen met het beeld voor 2021, maar geeft ook aan dat het aandeel kiezers dat in het geheel geen debat ziet lichtjes lijkt toe te nemen ten opzichte van de voorgaande jaren 2017, 2012 en met name 2010.

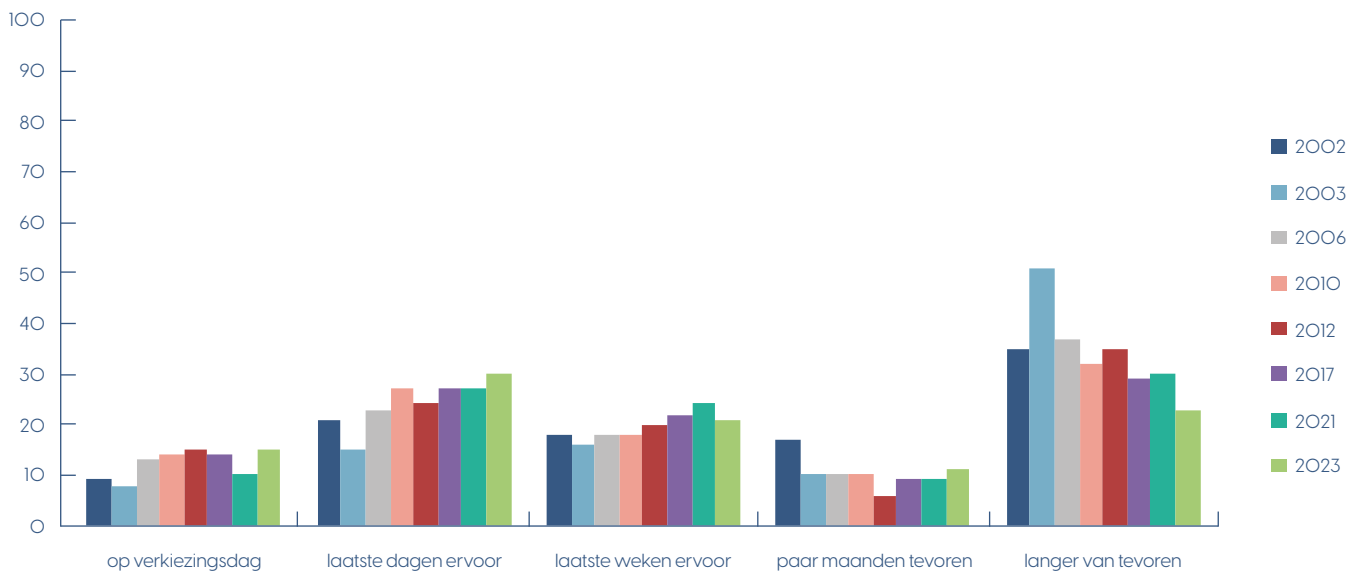
Een volgende manier voor kiezers om zich (primair inhoudelijk) te oriënteren op het bij Kamerverkiezingen ruime politieke aanbod – al was het aanbod in 2023 van 26 partijen of lijsten met daarop 1.126 kandidaten in 2023 geringer dan in 2021, toen niet minder dan 1.579 kandidaten op 37 lijsten beschikbaar waren¹¹ – wordt geboden door zogeheten stemhulp, stemwijzers of wat dies meer zij.¹² In 2023 gaf een ruime meerderheid van 62 procent van de kiezers aan ‘voorafgaand aan de verkiezingen één of meer stemwijzers serieus [te hebben] ingevuld’. Dat is veel, en lijkt meer te zijn dan in eerdere jaren het geval was, maar die vergelijking is enigszins problematisch vanwege een in 2023 gewijzigde vraagstelling.¹³ Tegelijkertijd is het niet ondenkbaar dat juist in 2023 de behoefte aan inhoudelijke, programmatische informatie wat groter was dan in eerdere verkiezingsjaren, nu enkele relatief nieuwe en dus allicht minder bekende partijen als BBB en NSC gezien de peilingen goed ‘in de wedstrijd zaten’. Toch eens even kijken waar die partijen eigenlijk voor staan, kunnen kiesgerechtigden gedacht hebben...

3.3 De dag

Dan komt die dag dat je wist dat zou komen. En dat de partijkeuze niet langer uitgesteld kan worden, hoe graag een aanzienlijk deel der kiezers dat misschien zou doen, gezien het moment dat men aangaf de keuze gemaakt te hebben (zie Figuur 3.2).¹⁴ In 2023 gaf 15 procent van de kiezers aan op de verkiezingsdag zelf te hebben besloten, terwijl 30 procent aangaf dat op de laatste dagen voorafgaand aan die dag gedaan te hebben. Dit totaal van 45 procent relatief late beslissers is het hoogste voor Kamerverkiezingen in de 21^e eeuw, en heeft twee maal de omvang van de groep kiezers

(23 procent) die reeds lang tevoren weet wat de keuze zijn zal.

“Late kiezers blijken nauwelijks minder geïnteresseerd en geïnformeerd dan kiezers die eerder de partijkeuze bepaalden (...)”, concludeerden wij nog geen tien jaar geleden.¹⁵ Gegevens voor 2023 dwingen ons echter om die positie in het voortdurende debat over de vraag of late beslissers wel of niet minder geïnteresseerd zijn dan kiezers die eerder hun keuze bepalen bij te stellen. In ieder geval de kiezers die pas op verkiezingsdag de keuze maakten, lijken toch net wat minder politieke belangstelling te tonen en ook

Figuur 3.2: Moment van maken partijkeuze bij Tweede Kamerverkiezingen, 2002-2023

Tabel 3.2 Moment van kiezen, politieke interesse en volgen campagne, 2023

	moment van kiezen/beslissen				
	verkiezingsdag	dagen ervoor	weken ervoor	maanden tevoren	langer tevoren
Politieke geïnteresseerd (subjectief)?					
- helemaal niet	10	5	3	4	5
- niet zo	35	29	23	20	21
- tamelijk	45	51	58	51	48
- zeer	11	15	17	25	27
Totaal	101%	100%	101%	100%	101%
N=	535	1075	750	411	840
Volgen campagne?					
- in het geheel niet	14	7	4	7	7
- niet zo intensief	53	50	51	43	45
- intensief	28	36	40	40	36
- zeer intensief	5	8	6	11	12
Totaal	100%	101%	101%	101%	100%
N=	531	1075	755	409	839

minder de verkiezingscampagne te volgen dan andere kiezers (zie Tabel 3.2). Naar eigen zeggen is ongeveer 45 procent van de kiezers die op 22 november 2023 de electorale knoop doorhakten helemaal niet of niet zo geïnteresseerd in politiek, vergeleken met slechts een kwart van de kiezers die maanden voor de verkiezingen of eerder hun keuze hadden bepaald. Ten aanzien van het volgen van de campagne is er een vergelijkbaar patroon: ongeveer een derde deel van de allerlaatste beslissers tegenover bijna de helft van de relatief vroege beslissers heeft de campagne van 2023 (zeer) intensief gevolgd. Er lijkt aldus enig licht te zitten tussen de vroegere en latere beslissers als het gaat om hun politieke belangstelling in het algemeen en interesse in de verkiezingscampagne in het bijzonder.

En hun partijkeuze, is die dan ook anders? Zijn het late beslissers, iets minder geïnteresseerd en mogelijk geïnformeerd dan anderen, die door zich electoraal afwijkend te gedragen voor de voorspelbare verrassing op verkiezingsavond hebben gezorgd? Gegevens over de gemaakte keuze gerelateerd aan het moment van het bepalen van die keuze, kunnen wellicht bijdragen aan ons inzicht in dezen (zie Tabel 3.3). Zo zien we dat kiezers die pas op 22 november 2023 hun uiteindelijke keuze zeggen te hebben gemaakt voorafgaande aan de verkiezingen relatief vaak, zoals te verwachten valt, nog geen voorgenomen keuze of stemintentie konden aangeven (38 procent), en tevens in slechts geringen getale (3 procent) zeiden PVV te gaan stemmen. Na de verkiezingsdag blijkt de PVV echter met 30 procent met ruime afstand de grootste partij (geworden) te zijn onder juist deze groep kiezers. En als de relatief grote groep erg late beslissers – van wie de politieke voorkeur nog niet eerder via peilingen helder in beeld is gekomen – zich in de keuze niet in grote lijnen gedraagt als de andere kiezers en een disproportioneel deel ervan een specifieke, ‘afwijkende’ keuze maakt – dan zijn de benodigde ingrediënten voor een electorale verrassing aanwezig. Voor geen enkele andere partij dan de PVV zien we een zo groot verschil tussen stemintentie en stemgedrag onder de groep kiezers die aangeeft op verkiezingsdag de keuze te hebben gemaakt.

Dat ten minste een deel van de verklaring van het verrassende resultaat van 22 november gelegen is

in het feit dat onevenredig veel kiezers heel erg laat besloten Wilders en de zijnen te steunen, is te meer aannemelijk als we ons richten op ontwikkelingen op individueel niveau. Van alle kiezers in het NKO2023 gaf bijna 54 procent aan daadwerkelijk gestemd te hebben op de partij die men eerder als stemintentie had gerapporteerd (gegevens niet gepresenteerd); hierbij zat 8 procent die voor en na de verkiezingen de PVV als (voorgenomen) keuze rapporteerde. Daar zit de verrassing uiteraard niet, maar wel bij de kiezers die afwijkend van hun intentie stemden en vooral die in eerste instantie nog geen intentie aangaven maar wel degelijk stemden. Dan blijkt dat ruim 15 procent van alle kiezers wisselde van een andere partij (als intentie) of van ‘weet niet’ naar een keuze voor de PVV op 22 november. Van de kiesgerechtigden die eerder aangaven nog geen stemintentie te hebben gingen er ongeveer vier op de vijf wel stemmen, en van die groep bracht ruim een kwart een stem uit op Wilders en de zijnen. Van het totale electoraat gaf ruim 5 procent aan voor de verkiezingen nog niet te weten hoe de keuze zou uitvallen maar bleek de keuze voor de PVV geweest te zijn. Deels een *late swing* dus, en deels een manifestatie van plots voortschrijdend electoraal inzicht van niet weten naar wel weten – in combinatie een stevige deelverklaring voor de te verwachten verrassing van 22 november 2023.¹⁶

Tabel 3.3 Moment van kiezen en (gerapporteerde) partijkeuze, 2023

	moment van kiezen/beslissen									
	verkiezingsdag		dagen ervoor		weken ervoor		maanden tevoren		langer tevoren	
	intentie	keuze	intentie	keuze	intentie	keuze	intentie	keuze	intentie	keuze
- PVV	3	30	5	23	5	19	8	19	21	28
- GL-PvdA	8	11	11	16	14	18	21	21	14	14
- VVD	6	11	7	14	14	19	11	13	17	18
- NSC	21	14	18	15	20	16	21	19	6	5
- D66	3	9	3	10	3	5	3	3	3	4
- BBB	8	6	7	4	8	5	7	7	7	3
- CDA	2	4	1	3	3	3	3	3	3	4
- SP	2	3	2	3	2	2	1	1	5	5
- DENK	1	1	1	2	2	3	2	2	1	1
- PvdD	2	2	3	2	2	2	2	3	3	3
- FVD	1	2	1	0	1	2	3	2	5	5
- SGP	0	1	0	1	2	1	2	2	6	6
- CU	2	2	2	2	3	2	2	2	3	3
- Volt	2	2	4	2	2	2	3	2	1	1
- JA21	1	2	1	0	1	1	1	1	0	0
- anders	1	1	0	2	2	2	1	1	2	2
- blanco, ongeldig, weet niet	38	---	35	---	17	---	7	---	4	---
Totaal	101%	101%	101%	99%	101%	101%	98%	101%	101%	102%
N=	492	535	1009	1079	718	756	397	413	804	843

Opmerking: Bij 'intentie' gaat het om de voorgenomen partijkeuze, waarnaar in de zogeheten voormeting van het NKO is gevraagd, voorafgaande aan de Kamerverkiezingen; bij 'keuze' gaat het om de na de verkiezingen gerapporteerde partijkeuze.

3.4 Slot

In de periode voor de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 laten de meeste Nederlandse burgers in mindere of meerdere mate weten politiek belangstellend te zijn. Zij zeggen dat niet alleen van zichzelf, maar geven tevens aan de verkiezingscampagne en voornamen aspecten ervan gevolgd te hebben, al geldt dat niet voor iedereen in gelijke mate – maar dat is in 2023 niet wezenlijk anders dan in voorgaande verkiezingsjaren. Wat evenmin anders is, maar waarin toch wel een trage maar gestage ontwikkeling waarneembaar is, is het moment dat kiesgerechtigden hun keuze definitief bepalen. Steeds meer kiezers doen dat in de laatste dagen voor of zelfs pas op de verkiezingsdag. Het mag geen verbazing wekken als bij de volgende Kamerverkiezingen de grote minderheid van 45 procent van 2023 die pas zo laat beslist een meerderheid van het Nederlandse electoraat blijkt te zijn.

Uiteraard zijn het alle kiezers die in gezamenlijkheid de uitslag bepalen, maar het is aannemelijk dat het de late beslissers, die in 2023 wat minder politiek belangstellend lijken te zijn dan overige kiezers, zijn die in hoge mate zorgen voor eventuele verrassingen op verkiezingsavond. Van hen is allicht niet bekend wat zij voornemens zijn te gaan stemmen, waardoor zij in opiniepeilingen – zij het als voorspelling, zij het als stand van zaken in een recent verleden – niet echt zichtbaar zijn. Als zij zich pas op de dag van de verkiezingen, of zeer kort daarvoor, als daadwerkelijke kiezers manifesteren en zij daarbij ook nog eens afwijken van de groep die eerder een partijkeuze heeft aangegeven, is een verrassing het resultaat. In 2023 was het de onverwacht grote winst van de PVV die voor verbazing zorgde, bij partijleider Geert Wilders niet minder dan bij anderen. En niet dat bij een volgende Kamerverkiezing een politicus de handen vol ongeloof voor ogen slaat is verrassend, maar de open vraag is wie dat in dat volgende geval zal zijn, op die dag dat je weet dat zal komen.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Prof. dr. J.J.M. van Holsteyn is als hoogleraar 'Politiek Gedrag en Onderzoeksmethoden' verbonden aan het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich op o.a. vraagstukken van publieke opinie en politiek gedrag, politieke partijen en partijleden en het (lokale) referendum.
- 2 Prof. dr. G.A. Irwin is emeritus hoogleraar 'Politiek gedrag en de methodologie van politicologisch onderzoek' van het Instituut voor Politieke Wetenschap, Universiteit Leiden. Hij was vele jaren betrokken bij de inrichting en uitvoering van het Nationaal Kiezersonderzoek. In zijn onderzoek staan vraagstukken van publieke opinie, politieke participatie en kiesgedrag centraal.
- 3 Deze bijdrage ligt in het verlengde van eerdere, vergelijkbare bijdragen op basis van NKO's van 2017 en 2021, te weten Joop van Holsteyn & Galen Irwin, *Wie het laatst kiest, kiest...*, in: Tom van der Meer, Henk van der Kolk, Roderik Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Amsterdam, Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON), 2018, 32-41 resp. Joop van Holsteyn & Galen Irwin, *Zoek de verschillen en kleur het vakje: Aandacht voor politiek in de aanloop van de Tweede Kamerverkiezingen 2021*, in: T. Sipma et al. (red.), *Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal Kiezersonderzoek 2021*. z.p.: SKON, 2021, 48-57.
- 4 Voor een gedetailleerde studie van deze veranderlijkheid, zie bijvoorbeeld Tom van der Meer et al., *Kieskeurige Kiezers: Een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/ Departement Politicologie.
- 5 Zie onder meer: Galen Irwin, Joop van Holsteyn, *According to the polls. The influence of opinion polls on expectations*, *Public Opinion Quarterly*, 2002, 66/1, 92-104.
- 6 Zie <https://nos.nl/collectie/13958/video/2498882-geert-wilders-reageert-vol-ongeloof-op-de-verkiezingsuitslag>
- 7 André Blais, Jean-François Daoust, *The Motivation to Vote. Explaining Electoral Participation*. Vancouver/ Toronto : UBC Press, 2020, p. 7.
- 8 <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/politieke-partijen-geven-tot-nog-toe-minder-geld-uit-aan-de-campagne-en-de-vvd-is-veruit-de-grootste-adverteerder-bOdda816/>
- 9 Zie de brief (kenmerk 2023-0000742223) van minister De Jonge aan de Tweede Kamer van 18 januari 2024.
- 10 Voor een overzicht van gehouden debatten, zie <https://www.ewmagazine.nl/nederland/achtergrond/2023/10/alle-verkiezingsdebatten-op-een-rij-1O5O298/>
- 11 <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2023/10/13/26-partijen-nemen-deel-aan-tweede-kamerverkiezing>
- 12 Voor een overzicht van in 2023 beschikbare stemhulpen: <https://sargasso.nl/overzicht-stemwijzers-tweede-kamerverkiezingen-2023/>
- 13 In 2021 werd eerst gevraagd of mensen bekend waren met het verschijnsel stemwijzers, waarna degenen die aangaven dat te zijn vervolgens werd gevraagd of zij die serieus hadden ingevuld; in 2023 was de eerste vraag niet gesteld en werd direct gevraagd of mensen één of meer stemwijzers serieus hadden ingevuld.
- 14 Merk op dat de vraag naar het moment van de keuze voor een niet gering deel van de kiezers problematisch is, te weten voor volmachtstemmers, die in 2023 9,5 procent van alle stemmen uitbrachten; zie meer in het algemeen over volmachtstemmen en volmachtstemmers W.A.E. Brüheim, *Stemmen bij volmacht: Waarborg of bedreiging voor een vrij en eerlijk verkiezingsproces?* Den Haag: Boom, 2023.
- 15 Joop van Holsteyn, Galen Irwin, *Wie het laatst kiest, kiest...*, op cit. p, 38.
- 16 Onze bevindingen komen in grote lijnen overeen met bevindingen van andere onderzoekers; zie bijvoorbeeld Ipsos Kiezersonderzoek: *Tweede Kamerverkiezingen 2023*. Amsterdam, 4 december 2023 (https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2023-12/Kiezersonderzoek%20TK23_v1.O.pdf)

4. Vertrouwen in het stemproces en eerlijke verkiezingen in Nederland

René van Son en Carolien van Ham
Radboud Universiteit Nijmegen

In dit hoofdstuk laten we zien:

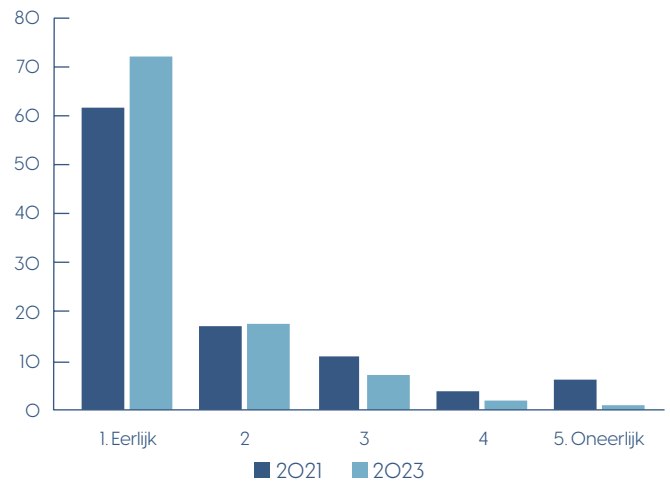
- De Nederlandse kiezer heeft gemiddeld veel vertrouwen in het verkiezingsproces, en het vertrouwen is toegenomen in vergelijking met 2021.
- Verschillen tussen groepen zijn kleiner geworden in vergelijking met 2021, vooral jongeren en praktisch opgeleiden hebben nu meer vertrouwen in het verkiezingsproces.
- Vertrouwen in het verkiezingsproces is lager onder kiezers van Forum voor Democratie, DENK, en in mindere mate onder niet-stemmers en kiezers van JA21.
- Het vertrouwen in het verkiezingsproces onder PVV-stemmers is hoog, en veel hoger dan in vorige verkiezingen, een waarschijnlijk effect van de verkiezingswinst van de PVV.
- Stemmen in het stembureau met potlood en papier wordt door de overgrote meerderheid van de respondenten als betrouwbare stemmethode gezien. Stemmen per post of met een stemcomputer wordt als veel minder betrouwbaar gezien.

4.1 Vertrouwen in het verkiezingsproces

Het vertrouwen in het verkiezingsproces is onder Nederlandse kiesgerechtigden over het algemeen hoog. Dit is in lijn met beoordelingen van de integriteit van Nederlandse verkiezingen in internationaal perspectief. Nederlandse verkiezingen worden in internationaal vergelijkend onderzoek en verkiezingswaarnemingsmissies beoordeeld als integer en van zeer hoge kwaliteit (OVSE 2021, 2023; Garnett et al. 2023).^{1,2} Ook de commissie voor het onderzoek van de Geloofsbrieven van de Tweede Kamer en de Kiesraad concluderen dat de verkiezingen over het algemeen goed zijn verlopen en dat de uitslag betrouwbaar is.³

De integriteit van de Tweede Kamerverkiezingen was in 2023 veel minder onderwerp van discussie dan in 2021, toen de verkiezingen onder corona-maatregelen werden georganiseerd en met name de problemen rond de briefstemmen voor kiesgerechtigden van 70 jaar en ouder veel vragen oproepen. Dit was in 2023 niet het geval, hoewel ook in 2023 de verkiezingen niet geheel vlekkeloos verliepen. Zo bleek de uitvoering van het nieuwe proces van tellen en vaststellen van de uitslag in sommige gemeenten tot grote druk te leiden, waardoor in de gemeente Tilburg uiteindelijk hertellingen moesten worden gehouden in vier stembureaus.⁴

Desalniettemin heeft een ruime meerderheid van de Nederlanders er vertrouwen in dat het verkiezingsproces eerlijk is verlopen (Figuur 4.1). Om het vertrouwen in het verkiezingsproces onder Nederlandse kiesgerechtigden te peilen, is respondenten gevraagd in welke mate zij vonden dat de verkiezingen eerlijk of oneerlijk zijn verlopen. Zoals Figuur 4.1 laat zien, vindt de overgrote meerderheid van de Nederlandse kiesgerechtigden, in totaal 90% (respectievelijk 72% en 18%), dat de Tweede Kamerverkiezingen eerlijk zijn verlopen. Het vertrouwen in de eerlijkheid van de verkiezingen is daarmee ten opzichte van 2021 sterk toegenomen (van 79% naar 90%).

Figuur 4.1: Percentage dat vindt dat Tweede Kamerverkiezingen 2023 eerlijk of oneerlijk zijn verlopen

Een klein deel van de kiesgerechtigden, zo'n 3%, vindt dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen. Dit is aanzienlijk minder dan in de Tweede Kamerverkiezingen van 2021, toen 10% van de respondenten aangaf de verkiezingen oneerlijk te vinden. Tegelijkertijd geeft zo'n 7% van de respondenten aan dat zij de verkiezingen niet eerlijk, maar ook niet oneerlijk vinden.

Aan de respondenten die vonden dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen, is gevraagd waarom zij dit vonden. De meest voorkomende antwoorden gaan enerzijds over de eerlijkheid van de campagne en de kwaliteit van informatie in media in de aanloop naar verkiezingen, en anderzijds een algemeen wantrouwen jegens de politiek en daarmee ook verkiezingen. Daarnaast geeft ook een groot deel van de respondenten geen reden op voor hun gebrek aan vertrouwen in de verkiezingen. Een derde van de respondenten geeft aan dat niet zozeer de verkiezingen zelf frauduleus zijn, als wel het proces voorafgaand aan de verkiezingen. Een respondent gaf aan: "Er is niet gesjoemeld. De oneerlijkheid zit hem in de mis- en desinformatie en manipulatie door politici, aanhangers en trollen verspreid (sic). En het gebrek aan kennis over de werking en invloed van (sociale) media bij de kiezers". Vele van hen richten zich op sociale media, de aanwezigheid van fake-news, de onterechte overheersing van de migratie-discussie in de media, de oneerlijke verdeling in media-tijd waarbij kleinere

partijen relatief minder aandacht krijgen, oneerlijke campagnes (en donaties) en algemene politieke onwetendheid onder burgers. Enkele van hen gaven aan dat verkiezingsuitslagen te veel beïnvloed worden door peilingen in de media. Het grootste deel van de stemgerechtigden met laag vertrouwen in het verloop van de verkiezingen weegt de campagnetijd dus mee in hun beoordeling. Als tweede meest genoemde reden werd genoemd dat het tellen van stemmen een kwetsbaar proces is, of dat politiek van zichzelf frauduleus is, en dat het proces van stemmen tellen te fraudegevoelig is. Het lijkt hier vooral te gaan om een algemeen wantrouwen in de politiek en politici, dat ook gevolgen heeft voor het vertrouwen in verkiezingen. Tenslotte gaf een derde van de respondenten die vonden dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen, geen reden of 'weet niet' op bij de open vragen.

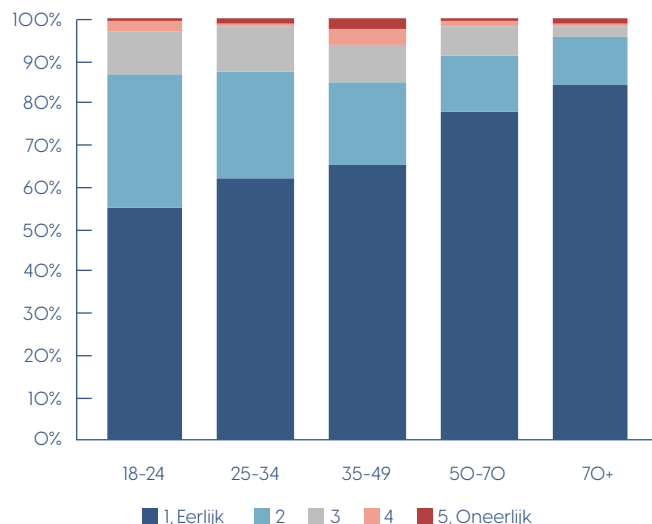
4.2 Verschillen tussen kiesgerechtigden in vertrouwen in het verkiezingsproces

Zijn er noemenswaardige verschillen tussen kiesgerechtigden als het gaat om hun vertrouwen in het verkiezingsproces? We kijken hier naar verschillen in vertrouwen tussen respondenten uit verschillende leeftijdsgroepen, opleidingsniveau's en stemgedrag.

Allereerst is er gekeken naar verschillen tussen leeftijdsgroepen. Figuur 4.2 laat zien dat vertrouwen in het verkiezingsproces over het algemeen hoger ligt bij ouderen dan bij jongeren. Toch is het vertrouwen onder alle leeftijdsgroepen relatief hoog: bij het jongste cohort (respondenten tussen de 18 en 24 jaar oud) heeft 87% vertrouwen dat het verkiezingsproces eerlijk is verlopen, en bij het oudste cohort (respondenten van 70 jaar en ouder) heeft 96% vertrouwen in het verkiezingsproces. Onder jongere kiezers en kiezers tussen 35 en 49 jaar oud is de groep respondenten die geen vertrouwen heeft in het verkiezingsproces iets groter, tussen de 3% en 6% gemiddeld. Daarnaast geeft zo'n 10% van de respondenten onder de 35 jaar aan dat zij het verkiezingsproces niet betrouwbaar, maar ook niet onbetrouwbaar vinden.

Er zijn opmerkelijke verschillen zichtbaar wanneer deze data vergeleken worden met de data uit 2021. In het voorgaande verkiezingsjaar was vertrouwen onder

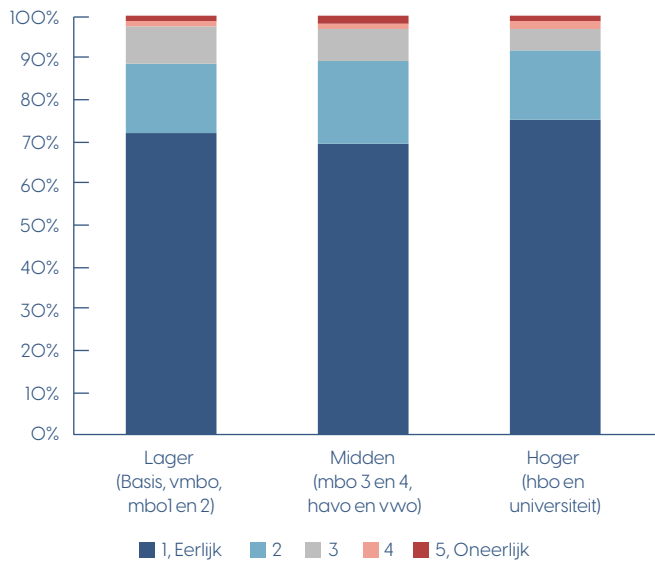
het jongste cohort nog 67%. Bij het oudste cohort was dit 91%. Daarnaast geloofden ongeveer 15% van de jongste drie cohorten in 2021 dat de verkiezingen niet eerlijk waren verlopen. In alle cohorten is dus een sterke toename van vertrouwen te zien ten opzichte van 2021, waarbij vooral jongere kiesgerechtigden meer vertrouwen hebben gekregen in het verloop van de verkiezingen.

Figuur 4.2: Vertrouwen in verkiezingsproces naar leeftijd

Kijkend naar verschillen in vertrouwen naar opleiding, laat Figuur 4.3 zien dat er weinig verschil is in het vertrouwen in de verkiezingen tussen opleidingsgroepen. Praktisch opgeleide respondenten hebben in 2023 ongeveer evenveel (89%) vertrouwen in het verloop van de verkiezingen als meer theoretisch opgeleide respondenten (respectievelijk 89% onder MBO en Havo/Vwo en 92% onder HBO en universitair opgeleiden). Ook onder respondenten die geen vertrouwen hebben in het verkiezingsproces zijn er geen noemenswaardige verschillen, bij alle drie de opleidingsgroepen ligt dat percentage rond de 2 a 3%. Het percentage respondenten dat de verkiezingen niet betrouwbaar maar ook niet onbetrouwbaar vindt is wel iets hoger onder praktisch opgeleiden en midden-opgeleiden (9% en 8%, respectievelijk).

Wederom zijn de verschillen met 2021 duidelijk zichtbaar. In 2021 lag het vertrouwen onder praktisch opgeleiden een stuk lager ten opzichte van theoretisch opgeleiden. Dit verschil is in 2023 volledig verdwenen.

Figuur 4.3: Vertrouwen in verkiezingsproces naar opleiding

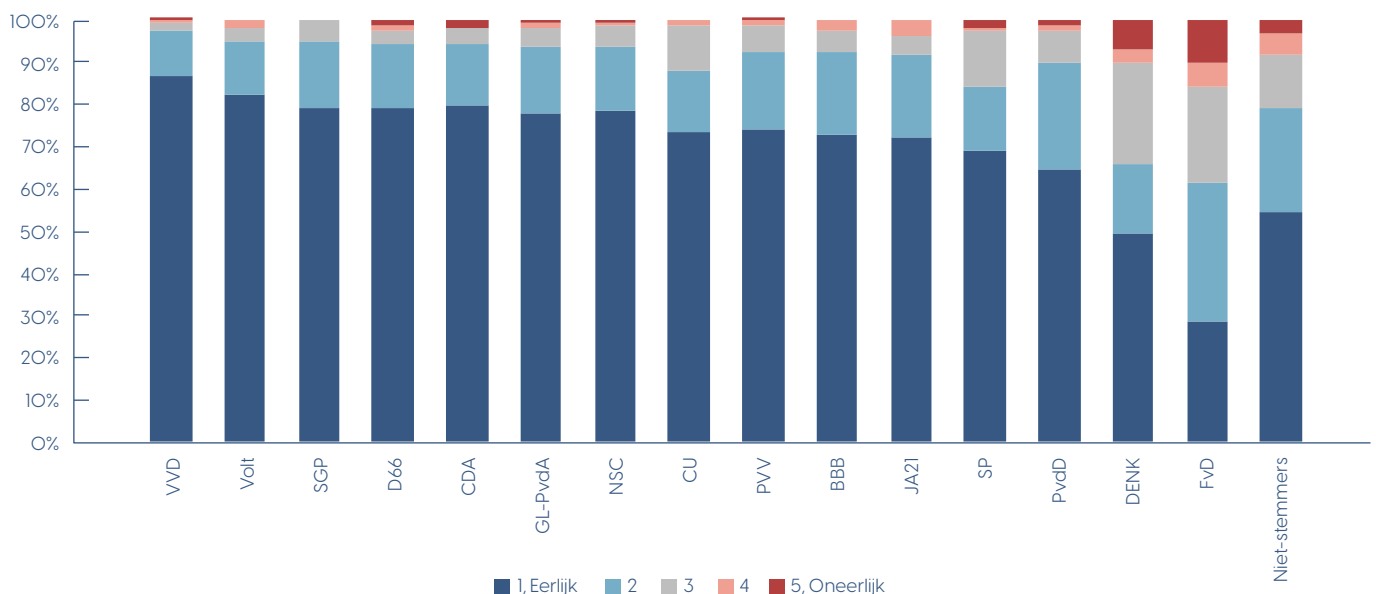
Tenslotte kijken we naar verschillen in vertrouwen in het verkiezingsproces tussen kiezers van verschillende partijen en niet-stemmers (Figuur 4.4).

Het hoogste vertrouwen is te vinden onder stemmers op VVD (97%), VOLT, SGP, CDA en D66 (95%), GL-PvdA en NSC (94%), en BBB en PVV (93%). Het toegenomen vertrouwen onder kiezers van de PVV ten opzichte van 2021 is opmerkelijk. Waar in 2021 slechts de helft van de PVV-kiezers aangaf het verkiezingsproces te vertrouwen, is dat in 2023 93%, een toename van ongeveer 40%. In 2021 gaf een aanzienlijk deel van de PVV-kiezers die het verkiezingsproces niet vertrouwden

aan dat zij het feit dat de PVV werd uitgesloten van coalitieonderhandelingen niet eerlijk vonden. Het lijkt erop dat de winst in de verkiezingsuitslag voor de PVV, in combinatie met de mogelijkheid nu wél deel uit te maken van een nieuwe regering, heeft meegespeeld in het toegenomen vertrouwen onder PVV-stemmers.

Na bovengenoemde partijen gaven stemmers op JA21 en de PvdD (92% en 90% respectievelijk), CU (88%) en SP (85%) aan het meeste vertrouwen te hebben in de verkiezingen. Onder kiezers van de SP, CU, en PvdD vinden we daarnaast een groter aandeel kiezers dat aangeeft de verkiezingen niet betrouwbaar, maar ook niet onbetrouwbaar te vinden (13%, 11% en 8% respectievelijk). Bij JA21 is er daarentegen een kleine groep kiezers die de verkiezingen niet vertrouwt (4%).

Respondenten die kozen voor DENK (66%) en Forum voor Democratie (61%) hebben het minst vertrouwen in de verkiezingen. De kiezers van deze partijen gaven ook het meest aan géén vertrouwen te hebben in de verkiezingen. Zo heeft 16% van de kiezers voor Forum voor Democratie geen vertrouwen in het verkiezingsproces, en geeft 10% van de DENK-stemmers aan geen vertrouwen te hebben in de verkiezingen. Deze percentages liggen aanmerkelijk lager dan in 2021. Daarnaast hebben beide partijen (DENK 24% en FvD 23%) de hoogste aandelen kiezers die aangeven de verkiezingen niet betrouwbaar, maar ook niet onbetrouwbaar te vinden.

Figuur 4.4: Vertrouwen in verkiezingsproces naar stemkeuze en opkomst

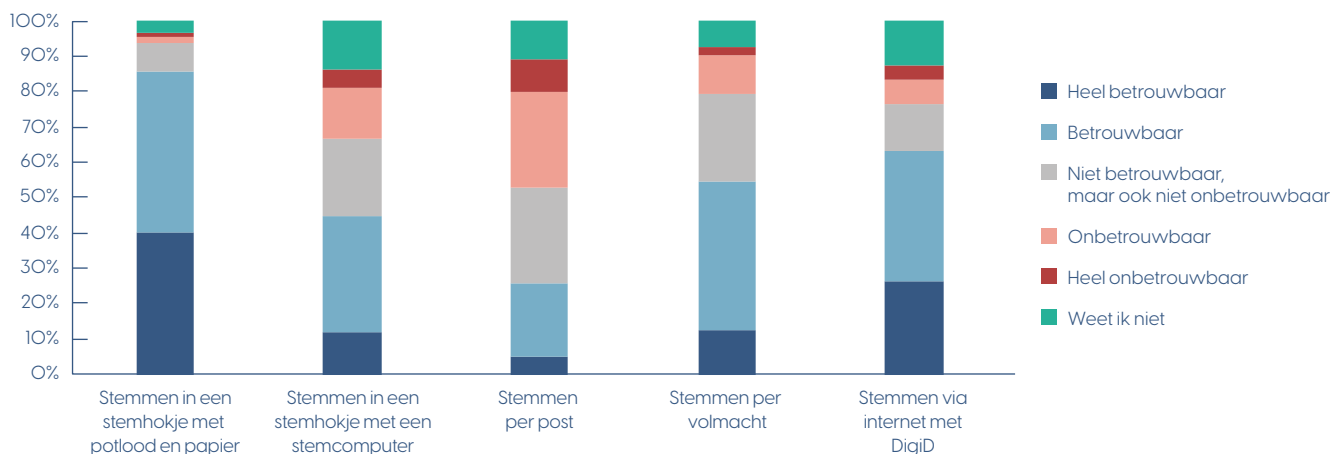
Tenslotte is het vertrouwen in het verkiezingsproces onder niet-stemmers relatief hoog: 79% vindt dat de verkiezingen eerlijk verlopen waren. Ook onder deze groep is er daarmee een sterke toename in vertrouwen te zien ten opzichte van 2021, toen dit aandeel nog 62% was. Het vertrouwen van niet-stemmers in het verkiezingsproces ligt daarmee een stuk hoger dan dat van FvD- en DENK-kiezers. Van de niet-stemmers geeft daarnaast 9% aan de verkiezingen niet eerlijk te vinden, en 12% de verkiezingen niet eerlijk, maar ook niet oneerlijk te vinden, in beide gevallen een aanzienlijke vermindering ten opzichte van 2021.

4.3 Vertrouwen in verschillende stemmethoden

Kiezers is ook gevraagd aan te geven in welke stemmethoden zij wel en geen vertrouwen hebben. Het stemmen in een stembokje met potlood en papier wordt door respondenten nog steeds als meest betrouwbare methode gezien: 86% van de respondenten heeft vertrouwen deze stemmethode. Vertrouwen in de andere bevroegde stemmethodes ligt aanzienlijk lager. Het stemmen per volmacht, een stemmethode die in Nederlandse verkiezingen wordt gebruikt, wordt door slechts 55% van de respondenten als betrouwbaar gezien. Ruim een derde van de respondenten geeft aan dat ze deze methode niet als betrouwbaar, maar ook niet onbetrouwbaar zien of niet weten of deze methode betrouwbaar is.

Stemmen in een stembokje met een stemcomputer, een methode die het tellen van de stemmen aanzienlijk zou vergemakkelijken, kan nog steeds niet op veel vertrouwen rekenen: slechts 45% van de respondenten geeft aan deze methode te vertrouwen, en 36% vindt de methode niet betrouwbaar maar ook niet onbetrouwbaar, of weet het niet zeker. Stemmen via het internet met DigiD kan daarentegen op relatief meer steun rekenen: 63% van de kiezers geeft aan deze methode te vertrouwen. Ook hier geeft een relatief groot deel van de kiezers echter aan niet zeker te zijn over de betrouwbaarheid van de methode.

De stemmethode die op het minste vertrouwen van respondenten kan rekenen is het stemmen per post, hierbij geeft slechts 26% van de respondenten aan deze methode betrouwbaar te vinden, terwijl 37% deze methode onbetrouwbaar vindt. De ervaringen met poststemmen uit 2021 lijken daarmee nog niet vergeten te zijn.

Figuur 5.5: Vertrouwen in verschillende stemmethoden

4.4 Slot

In dit hoofdstuk keken we naar het vertrouwen van Nederlandse kiesgerechtigden in het verkiezingsproces van 2023. De belangrijkste conclusie is dat het vertrouwen van Nederlandse kiesgerechtigden in het verkiezingsproces aanzienlijk is gestegen ten opzichte van 2021. Het toegenomen vertrouwen is het meest opvallend onder PVV-kiezers, praktisch opgeleiden en jongeren. Opleidingsverschillen in vertrouwen zijn nagenoeg verdwenen. Leeftijdverschillen zijn nog wel aanwezig, maar aanzienlijk kleiner dan in 2021. De PVV behoort in 2023 tot de partijen waarvan de kiezers het meeste vertrouwen hebben in een eerlijk verloop van de verkiezingen. Maar ook onder kiezers van andere partijen zoals de PvdD, SP en JA21, en onder niet-stemmers is het vertrouwen in het verkiezingsproces aanzienlijk gestegen in vergelijking met 2021. Het vertrouwen blijft relatief laag onder kiezers van DENK en FvD, maar ook hier is het aandeel kiezers dat zegt geen vertrouwen te hebben aanzienlijk kleiner geworden ten opzichte van 2021.

Vermoedelijk is deze toename in vertrouwen te verklaren door een combinatie van factoren, zoals de afwezigheid van grootschalige uitvoeringsproblemen in de verkiezingen (zoals die in 2021 bij de coronamaatregelen wel voorkwamen) en de relatieve afwezigheid van verkiezingsfraude als onderwerp van debat in deze verkiezingen. Daarnaast zal de grote winst van de PVV in combinatie met mogelijkheid tot regeringsdeelname, specifiek voor PVV-stemmers een verschil hebben gemaakt.

Tegelijkertijd blijft er een groep kiesgerechtigden die onzeker is over het verloop van de verkiezingen, vooral bij DENK en FvD en in mindere mate bij de SP en onder niet-stemmers. Het is belangrijk om beter inzicht te krijgen in de redenen voor deze twijfel over de betrouwbaarheid van de verkiezingen, en de rol die informatie over het verkiezingsproces speelt in het versterken van het vertrouwen in verkiezingen. Kiezers zijn met name onzeker over alternatieve stemmethodes. Waar kiezers relatief veel vertrouwen hebben in het 'traditioneel' stemmen met potlood en papier in een stembokje, worden het stemmen per post, volmacht en computer nog altijd gewantrouwd. Kiezers gaven

daarentegen aan iets meer vertrouwen te hebben in het stemmen per DigiD.

Als laatste is het belangrijk de redenen voor wantrouwen in acht te nemen. Veel kiezers die aangaven geen vertrouwen te hebben in het verkiezingsproces gaven aan dat zij niet zozeer de uitslagen op zich wantrouwen, maar eerder de asymmetrische informatievoorziening voorafgaand aan de verkiezingen (e.g. campagnes, invloed van peilingen, en social media). Betrekkelijk veel kiezers maken zich dus zorgen over de herkomst en verspreiding van informatie, en de invloed van deze informatie op de uitslagen van verkiezingen.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Garnett, Holly Ann, Toby S. James, Madison MacGregor, and Sofia Caal-Lam. 2023. Year in Elections Global Report 2023. The Electoral Integrity Project.
- 2 Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) (2021). Netherlands, Parliamentary Elections, 17 March 2021: Final Report. <https://www.osce.org/files/f/documents/d/4/493360.pdf>; Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) (2023). Netherlands, Early Parliamentary Elections, 22 November 2023: Needs Assessment Mission Report. <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/557586.pdf>. Verkiezingswaarnemingsmissies van de OVSE zijn sinds 2006 regelmatig aanwezig bij Nederlandse verkiezingen. In waarnemingsmissies in afgelopen jaren beoordeelde de OVSE Nederlandse verkiezingen steevast als integer en eerlijk, maar plaatste wel kanttekeningen bij het stemmen per volmacht, en deed aanbevelingen om o.a. de regels rondom campagnefinanciering aan te scherpen. Voor de verkiezingen van 2023 besloot de OVSE geen waarnemingsmissie te sturen, op basis van vertrouwen in de capaciteit van verkiezingsautoriteiten om de verkiezingen op een professionele, onpartijdige en transparante manier te organiseren (OVSE 2023). De OVSE beveelt wel aan om de recent ingevoerde nieuwe wetgeving rondom campagnefinanciering en de nieuwe procedure voor het tellen van de

stemmen en vaststelling van de resultaten van de verkiezingen te evalueren. De regering heeft deze voorstellen voor evaluatie ook overgenomen:

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2024/O4/O8/kamerbrief-over-evaluatie-tweede-kamerverkiezing-22-11-2023>.

- 3 <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2024/O3/12/evaluatie-tweede-kamerverkiezing-organisatie-verkiezingen-vraagt-aandacht>.
- 4 <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2024/O3/12/evaluatie-tweede-kamerverkiezing-organisatie-verkiezingen-vraagt-aandacht>.

5. Verruwing in de politiek: hoe kiezers conflict en geweld in de politiek ervaren

Rozemarijn van Dijk, Emma van der Goot, Zahra Runderkamp, Emma Turkenburg en Chiara Vargiu

In dit hoofdstuk laten we zien:

- dat de kiezer de verkiezingscampagne van 2023 niet heel onbeleefd of ruzieachtig vond;
- dat onbeleefdheid en ruzie door de kiezer als onwenselijk worden gezien;
- dat de kiezer geweld en bedreigingen van politici afkeurt;
- dat de kiezer de bestaande *gender gap* in geweld tegen politici herkent;
- dat vrouwen onbeleefdheid en ruzie in de campagne sterker afkeuren dan mannen;
- dat de perceptie van en het oordeel over de campagne en geweld in de politiek samenhangt met het gebruik van sociale media.

5.1 Inleiding

De Tweede Kamerverkiezingen van 2023 werden gekenmerkt door twee opvallende verschijnselen. Ten eerste was er publieke bezorgdheid over de verruwing en verharding van het politieke debat. Persoonlijke aanvallen en stevige confrontaties in debatten tussen politici lijken gemeengoed te zijn geworden in de Nederlandse politiek, met als hoogtepunt zelfs een Kamerdebat over parlementaire omgangsvormen (NOS Nieuws, 2022). Ten tweede vonden de verkiezingen plaats in een tijd waarin steeds meer politici wereldwijd, ook in Nederland, te maken krijgen met geweld en intimidatie (Atria & IPSOS I&O, 2024; Krook, 2020). Voor verschillende Nederlandse politici was dit zelfs een van de redenen om de politiek te verlaten.¹

In dit hoofdstuk laten we zien hoe kiezers politiek conflict en onbeleefdheid tussen politici onderling en geweld tegen politici tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 ervaren. Bovendien kijken we naar hoe kiezers politiek conflict en geweld beoordelen: beschouwen zij dit als een onderdeel van de politiek of keuren ze dit soort gedrag af?

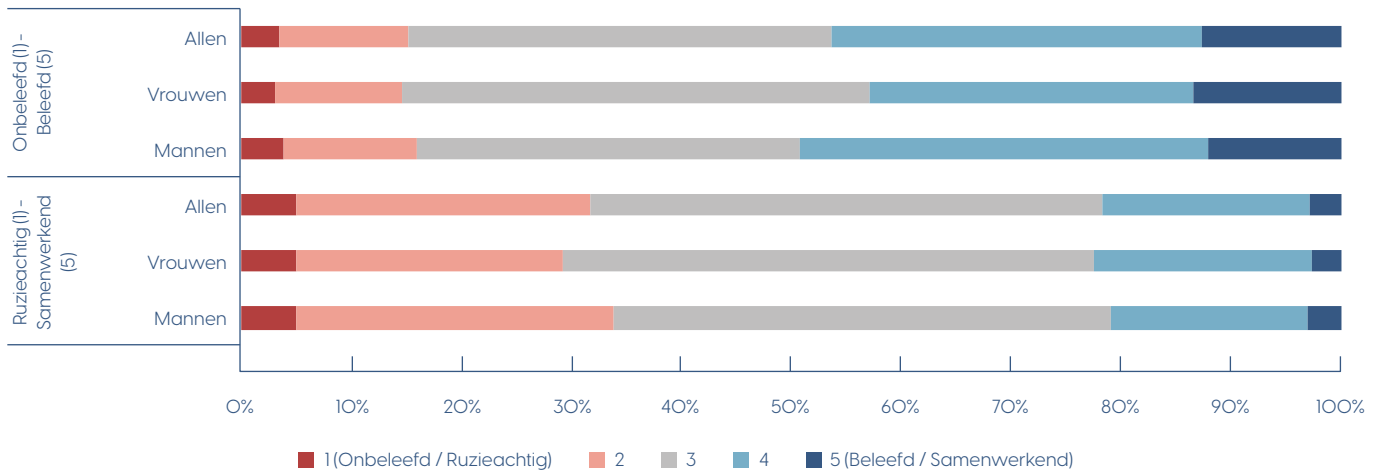
5.2 Perceptie van conflict en onbeleefdheid

Als kiezers veel politieke onbeleefdheid en conflict zien kan dit negatieve gevolgen hebben voor hoe ze zich tot de politiek verhouden. Uit onderzoek weten we bijvoorbeeld dat onbeleefdheid in de politiek kan leiden tot lager politiek vertrouwen en verminderde interesse in de politiek onder burgers (Goovaerts & Marien 2020; Feinberg & Frimer, 2023). Ideeën over wat onbeleefd of ruzieachtig is, kunnen echter sterk verschillen per individu (Kenski et al., 2020; Stryker et al., 2016). Ruziemaken of onbeleefdheid kunnen een schending zijn van sociaal geaccepteerde omgangsnormen, maar deze normen verschillen per cultuur, omstandigheden en individu (Flores et al., 2021). Wat door de één als onbeleefd en grensoverschrijdend wordt gezien, kan door de ander als acceptabel worden ervaren. Inzichten over hoe kiezers de campagne van 2023 hebben ervaren - erg ruzieachtig en vol van conflict, of juist niet - kunnen helpen om (veranderingen in) de houding van kiezers ten opzichte van de politiek beter te begrijpen.

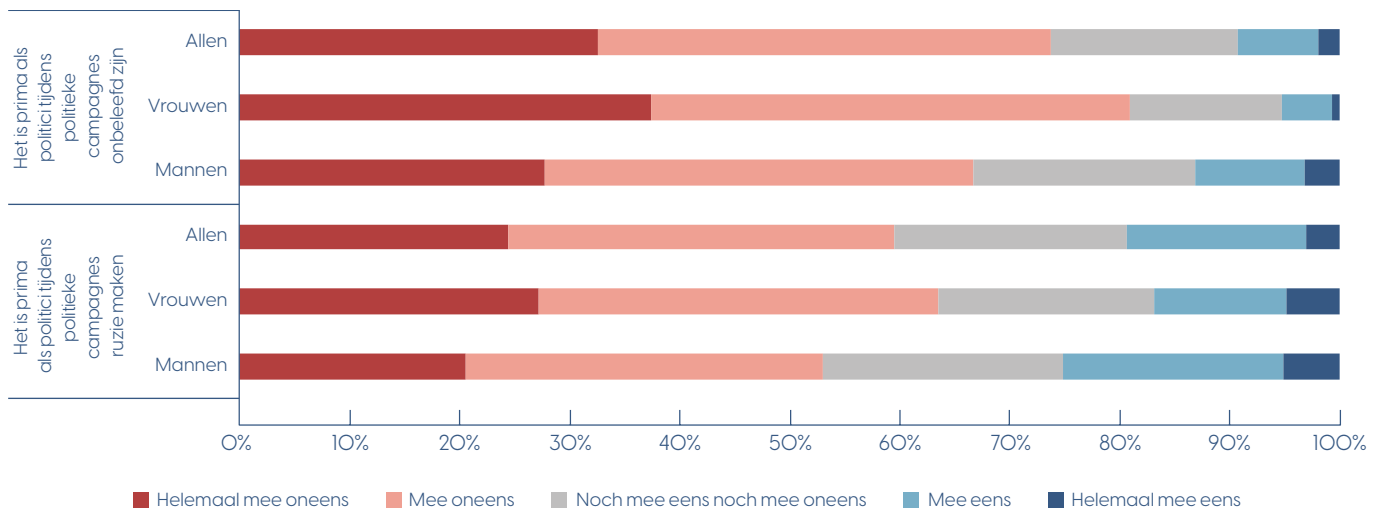
De 'toon' van het debat, en dan met name de mildere toon die werd aangeslagen door Geert Wilders van de radicaal rechtse populistische partij PVV (Rooduijn, et al., 2023), was een veelbesproken onderwerp tijdens de Tweede Kamerverkiezing van 2023. Populistische partijen staan erom bekend een harde en aanvallende toon te hebben tijdens de campagne (zie bijvoorbeeld Van der Goot et al., 2024), een stijl die soms ook wordt overgenomen door niet-populistische politici (Bossetta, 2017). Het is opvallend dat Wilders, die bekend staat om zijn felle uitspraken, koos voor een mildere toon. We weten echter niet of kiezers de communicatie tijdens de campagne ook daadwerkelijk anders hebben ervaren.

Om conflict en onbeleefdheid tijdens de verkiezingscampagne te bestuderen vanuit het perspectief van de kiezer, hebben we kiezers gevraagd wat ze van de toon van de discussies tussen politici vonden. Slechts 15% van de kiezers vond de toon onbeleefd of zeer onbeleefd, terwijl de helft van de respondenten (46%) de discussies beleefd of zeer beleefd vond. De belevenis van de kiezer lijkt overeen te komen met eerder onderzoek waaruit we weten dat onbeleefdheid in televisiedebatten niet per se vaak of vaker dan vroeger voorkomt (Goovaerts & Turkenburg, 2023; Marien et al., 2020). Kiezers hebben de discussies ook niet als ruzieachtig ervaren: de meeste kiezers (47%) vonden dat de debatten noch ruzieachtig waren, noch gericht op samenwerken. Ongeveer een derde van de kiezers vond de campagne wel (zeer) ruzieachtig. De percepties van 2023 lijken op de percepties die werden gemeten tijdens de verkiezingen van 2021. Zo is de perceptie van conflict in debatten hetzelfde gebleven, maar is de perceptie van onbeleefdheid iets afgenomen in 2023. In 2021 vond nog 21% van de kiezers de toon van het debat (zeer) onbeleefd, en in 2023 is dit slechts 15%.

Als u denkt aan de afgelopen verkiezingscampagne, wat vond u dan over het algemeen van de toon van de discussies tussen politici? Vond u de toon van de meeste politici ...

Figuur 5.1: De perceptie van de kiezer van conflict in het debat.

Figuur 5.2: Oordeel kiezer over conflict in debat.

5.3 Evaluatie van de verharding

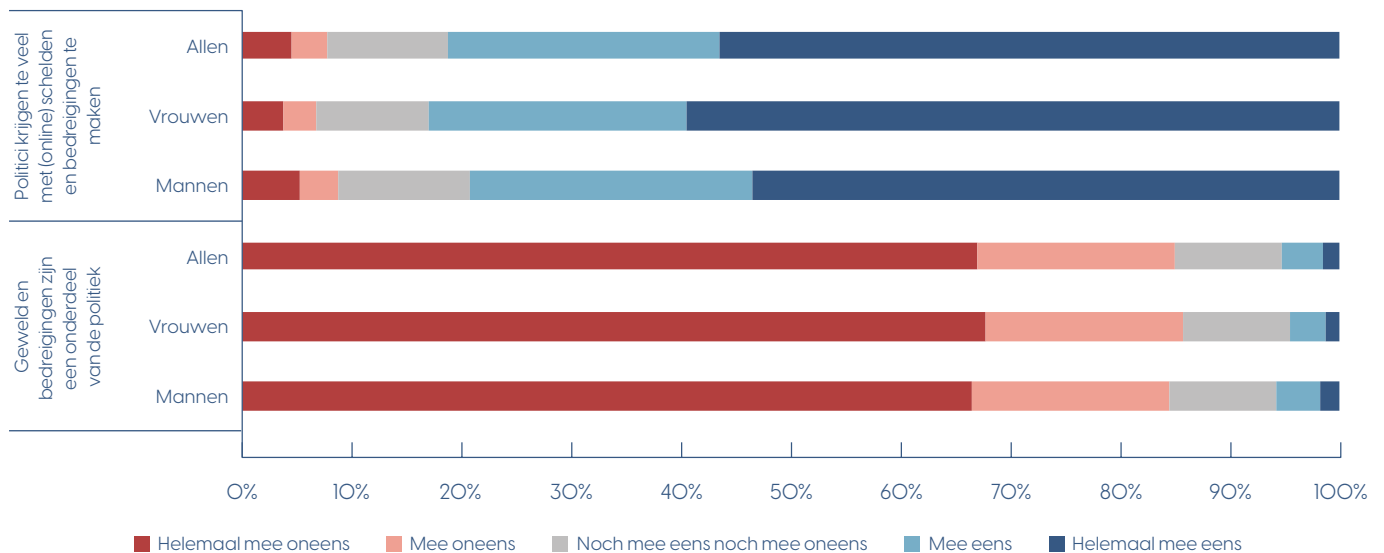
Naast de perceptie van de verharding van het debat, hebben we ook onderzocht hoe kiezers verharding evalueren: vinden ze ruzie en onbeleefdheid horen bij de politiek of juist niet? Eerder onderzoek wijst uit dat mensen over het algemeen niet heel positief staan tegenover onbeleefdheid en conflict in de politiek (Frimer & Skitka, 2018; Hibbing & Theiss-Morse, 2002). Dit onderzoek richtte zich echter vooral op de Verenigde Staten en we weten weinig over de percepties van kiezers in andere landen.

In het NKO hebben we kiezers gevraagd in hoeverre ze het "prima" vinden dat politici tijdens de campagne

onbeleefd zijn en ruzie maken. De resultaten (zie Figuur 5.2) laten zien dat het overgrote merendeel van de kiezers onbeleefdheid niet acceptabel vindt. Minder dan 10% van de kiezers vindt het prima als politici onbeleefd zijn. Ruziemaken is meer geaccepteerd, maar ook dat ziet de kiezer liever niet: 60% vindt dat ruziemaken niet in de campagne hoort.

5.4 Geweld tegen politici: perceptie en oordeel

Naast conflict in debatten tussen politici, zien we ook dat politici vaker te maken krijgen met geweld en intimidatie (Atria & IPSOS I&O, 2024; Krook, 2020). Een deel van dit soort incidenten blijft onzichtbaar voor

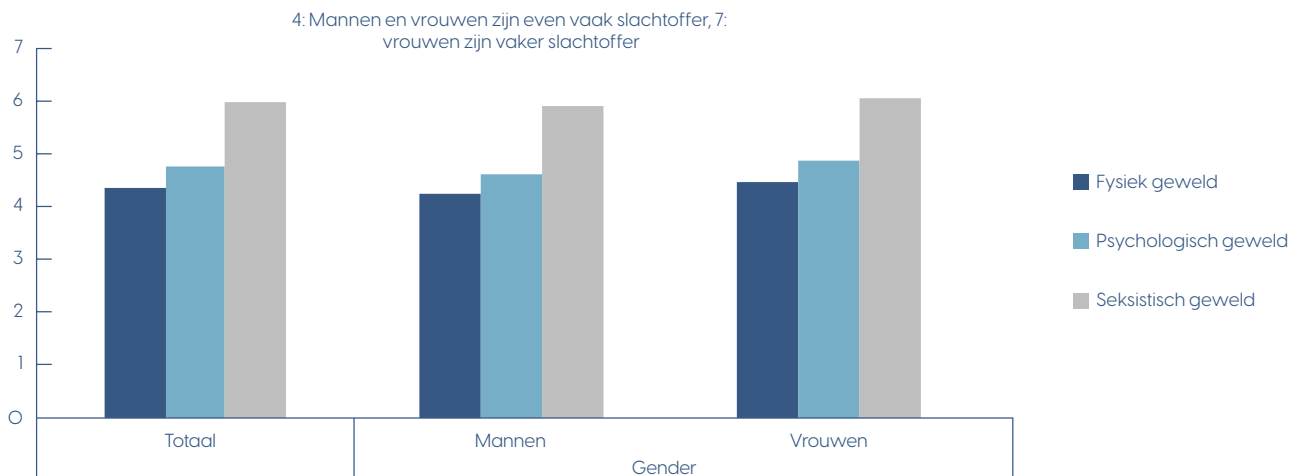
Figuur 5.3: Perceptie en oordeel kiezer over geweld tegen politici.

de kiezer doordat intimidaties en bedreigingen bij een politicus persoonlijk binnenkomen of omdat politici dit zelf liever niet openbaar maken. Desondanks heeft de kiezer het idee dat politici op dit moment te veel te maken krijgen met (online) schelden en bedreigingen: maar liefst 81% van de kiezers is het eens met die stelling en maar 8% is het daarmee oneens (zie Figuur 5.3).

Dat politici te maken krijgen met geweld en bedreigingen wordt keer op keer bevestigd door de wetenschap (zie bijvoorbeeld Krook & Sanin, 2019; James et al., 2016), en uit dit onderzoek blijkt ook dat veel kiezers het beeld herkennen. Maar het kan ook dat mensen van mening zijn dat geweld en intimidatie er nu eenmaal bij horen, omdat je als politicus ‘gehard’ moet zijn en wel ‘tegen een stootje’ moet kunnen (Håkansson, 2024). De kiezer lijkt het hier niet mee eens te zijn: 85% van de kiezers is van mening dat geweld en bedreigingen geen onderdeel zouden moeten zijn van het politieke werk. Slechts een kleine groep kiezers (5%) ziet geweld en bedreigingen als onderdeel van de politiek (zie Figuur 5.3).

Niet alle politici krijgen even vaak te maken met geweld en intimidatie. Zo weten we dat met name vrouwelijke politici vaker slachtoffer zijn van bedreigingen en (seksueel) geweld (Atria & IPSOS I&O, 2024; Krook, 2020). In de wetenschap is er steeds meer aandacht voor deze genderdimensie. Zo kan gender een rol spelen in onder andere de vorm en het motief van het geweld. Het is ook mogelijk dat de impact van het

meemaken of zien van geweld anders is voor vrouwen (Bardall et al., 2020). Zo geven politici die slachtoffer zijn van geweld of intimidatie vaker aan dat ze overwegen om te stoppen met politiek vanwege dat geweld (Håkansson, 2024; Herrick & Franklin, 2019). Daarnaast bespreken ze preventief bepaalde onderwerpen in debatten niet om geweld en bedreigingen te voorkomen (Håkansson, 2024; Kosiara-Pedersen, 2023). Dit geldt voor mannen en vrouwen, maar bij vrouwen zijn de effecten sterker. Zijn dergelijke genderverschillen ook zichtbaar voor de kiezer? In lijn met eerder onderzoek maken we een onderscheid tussen drie vormen van geweld: fysiek geweld, psychologisch geweld en seksistisch geweld (Krook & Sanin, 2020). Voor alle vormen van geweld denken kiezers dat vrouwen vaker slachtoffer zijn dan mannen (zie Figuur 5.4).

Figuur 5.4: Gemiddelde scores per gender op de vraag of mannen en vrouwen even vaak last hebben van geweld.

5.5 Conflict en geweld: evaluaties nader bekeken

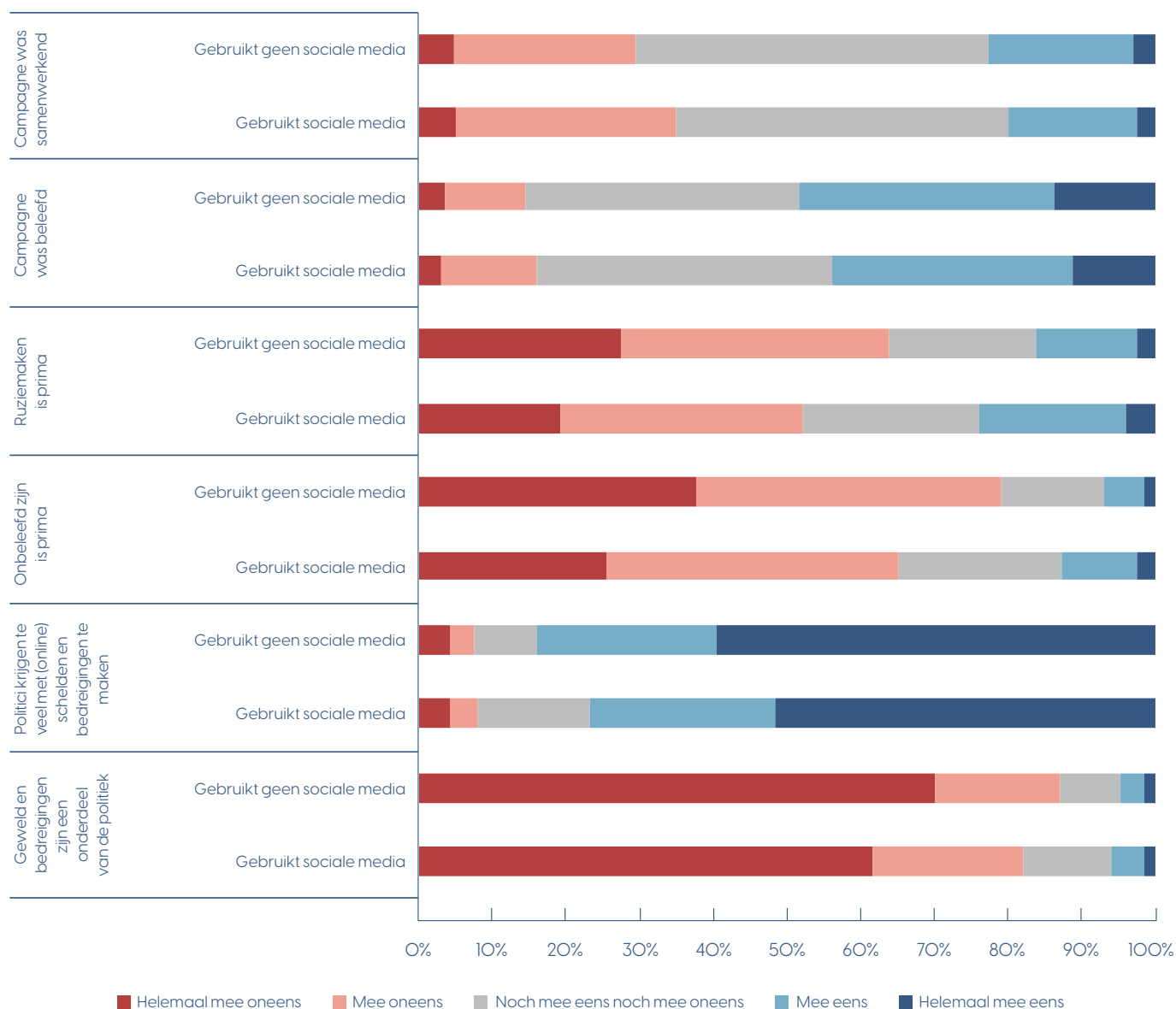
Tot nu toe hebben we de evaluatie van kiezers in het algemeen bekeken, maar het is ook relevant om te onderzoeken of er verschillen zijn tussen kiezers. Zo blijkt uit onderzoek dat mannen en vrouwen conflict anders evalueren.² Over het algemeen hebben vrouwen vaker een negatieve grondhouding ten opzichte van conflict (Testa et al., 2014; Wolak, 2020). Dit komt mogelijk doordat we (nog steeds) worden gesocialiseerd met traditionele genderrollen (Wolak, 2020; Wood & Eagly, 2012). Van vrouwen wordt sneller verwacht dat zij zorgend en medelevend zijn, terwijl van mannen wordt verwacht dat ze assertief en strijdlustig zijn. Op basis daarvan verwachten we dat vrouwen conflict eerder afkeuren dan mannen.

Dit patroon is ook zichtbaar in onze data: hoewel mannen en vrouwen niet verschillen in hun perceptie van de aanwezigheid van onbeleefdheid en conflict in debatten (zie Figuur 5.1), lijken vrouwen onbeleefdheid en conflict wel minder te waarderen (zie Figuur 5.2). Dit verschil van ongeveer 15 procentpunt is statistisch significant en berust dus niet op toeval. Nota bene, de meerderheid van zowel mannen als vrouwen waardeert onbeleefdheid niet. Als we kijken naar de evaluatie van geweld en bedreigingen van politici (zie Figuur 5.3) zijn er geen statistisch significante genderverschillen. Zowel mannen als vrouwen wijzen

geweld tegen en bedreigingen van politici sterk af. Wel zien we dat vrouwen iets vaker van mening zijn dat politici te maken krijgen met te veel geweld en intimidaties. Dit verschil is significant, maar is substantief klein. Hetzelfde patroon zien we bij de vraag wie er met name slachtoffer worden van geweld: significant meer vrouwelijke dan mannelijke kiezers hebben het idee dat vrouwelijke politici vaker slachtoffer zijn dan mannelijke politici, al zijn de verschillen klein. Kortom, vrouwen zijn zich iets meer bewust van het fenomeen, maar ook mannen wijzen het af.

5.6 Mediagebruik en de perceptie en evaluatie van verharding

Met name op sociale media verhardt het politieke debat zich volgens velen. Door sociale media kunnen politici journalisten omzeilen en ongefilterd hun eigen boodschap verkondigen. Dit biedt politici ook de mogelijkheid hun tegenstanders hard aan te vallen, zonder bijvoorbeeld te worden gecorrigeerd door een debatmoderator. Bovendien kunnen politici met negatieve berichten en directe aanvallen op tegenstanders makkelijker hun kiezer bereiken omdat dit soort berichten vaker viraal gaan (Fine & Hunt, 2023).

Figuur 5.5: Perceptie en oordeel over onbeleefdheid en geweld, uitgesplitst naar het gebruik van sociale media.

Om deze redenen hebben we onderzocht of het gebruik van sociale media samenhangt met de perceptie en evaluatie van kiezers van de toon van het debat. We zien dat mensen die gebruik maken van sociale media vaker het idee hebben dat er conflict en onbeleefdheid in de politiek is, ten opzichte van mensen die geen sociale media gebruiken. Dit verschil is statistisch significant maar klein (zie Figuur 5.5). Zo vindt 35% van de sociale mediagebruikers de verkiezing (zeer) ruzieachtig, terwijl van de mensen die geen sociale media gebruiken 30% de verkiezingen ruzieachtig vindt. Voor onbeleefdheid is het verschil nog kleiner. Tegelijkertijd zien we dat mensen die sociale media gebruiken ook een iets hogere tolerantie hebben

voor ruzies: 24% van de sociale mediagebruikers vindt ruzie maken (helemaal) prima, terwijl 16% van de mensen die geen sociale media gebruiken het prima vindt. Online worden mensen vaker blootgesteld aan conflict en onbeleefdheid van politici (ook buiten verkiezingstijd), maar door deze blootstelling raken ze er ook meer aan gewend. Op die manier wordt zulk gedrag mogelijk genormaliseerd. Dit zien wij ook voor de perceptie van geweld en bedreigingen. Sociale mediagebruikers zijn het er minder vaak mee eens dat politici te veel bedreigingen ontvangen dan mensen die geen sociale media gebruiken. Hoewel bedreigingen vaak online plaatsvinden, zijn sociale mediagebruikers hier mogelijk aan gewend geraakt.

5.7 Slot

In dit hoofdstuk hebben we laten zien hoe kiezers de vermeende verharding in de politiek hebben ervaren tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2023. We richtten ons op twee onderdelen: het gedrag van politici zelf tijdens debatten en geweld en bedreigingen gericht aan politici.

We zien dat kiezers de verkiezingscampagne van 2023 niet als bijzonder onbeleefd of ruzieachtig hebben ervaren. Dit is goed nieuws, aangezien kiezers ook aangeven dat zij conflicten en onbeleefdheid tussen politici in debatten afkeuren. Als we kijken naar verschillen tussen mannen en vrouwen, zien we dat met name vrouwen zulk conflictueus gedrag iets vaker veroordelen dan mannen, al zijn de verschillen klein.

Daarnaast erkent een aanzienlijke meerderheid van de kiezers dat politici vaak het slachtoffer worden van bedreigingen en haat, onder andere op sociale media. Dit is zorgwekkend, niet alleen vanuit het perspectief van de politici die deze bedreigingen ontvangen, maar ook vanuit het standpunt van de kiezers. Kiezers keuren dergelijk geweld namelijk sterk af, terwijl zij het in de praktijk wel veel zien gebeuren. Kiezers zien ook dat vrouwelijke politici vaker slachtoffer zijn van verschillende vormen van geweld dan mannen.

Tot slot hebben we gekeken naar de samenhang tussen de perceptie en verharding van de politiek en sociale media gebruik. Sociale mediagebruikers zagen iets vaker verharding in de politiek, maar toonden er ook wat meer tolerantie voor. Dit is mogelijk te verklaren door het feit dat sociale mediagebruikers meer worden blootgesteld aan verharding en er daarom aan gewend zijn geraakt. Tegelijkertijd is het ook goed mogelijk dat mensen die de verharding afkeuren, ervoor kiezen geen sociale media te gebruiken.

De bevindingen schetsen een genuanceerd beeld van de verharding van het politieke debat anno 2023. Enerzijds ervaren kiezers de verkiezingscampagne niet als erg ruzieachtig of onbeleefd, anderzijds hebben kiezers wel het idee dat politici te veel te maken krijgen met (online) schelden en bedreigingen. Met name de laatste ontwikkeling kan zorgelijk zijn voor de kwaliteit

van onze democratie. Toch stemt het hoopvol voor volgende verkiezingen dat de kiezer de verschillende vormen van verharding sterk afkeurt.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Zie bijvoorbeeld de tweets van Liane den Haan en Corinne Ellemeet over 'schelden en bedreigingen' en het werken in een 'guur klimaat' (Den Haan, 2023, Ellemeet, 2023) of het afscheidsinterview van Sigrid Kaag waarin ze aangeeft dat de bedreigingen en intimidaties tegen haar een 'te grote wissel' trekt op haar gezinsleven (Kieskamp, 2023).
 - 2 We zijn ons ervan bewust dat er meerdere genderidentiteiten bestaan naast man en vrouw. In het kiezersonderzoek is dit ook uitgevraagd. Er zijn echter te weinig observaties in de categorie 'anders', dat we hebben besloten deze categorie niet apart te visualiseren. Deze respondenten zijn wel meegenomen in de algemene analyses.
- Atria, & IPSOS I&O. (2024). Ga aardappelen schillen of zoiets. Onderzoek naar de omvang, aard en gevolgen van online agressie en geweld tegen vrouwelijke politici in Nederland.
 - Bardall, G., Bjarnegård, E., & Piscopo, J. M. (2020). How is Political Violence Gendered? Disentangling Motives, Forms, and Impacts. *Political Studies*, 68(4), 916-935. <https://doi.org/10.1177/0032321719881812>
 - Bossetta, M. (2017). Fighting fire with fire: Mainstream adoption of the populist political style in the 2014 Europe debates between Nick Clegg and Nigel Farage. *British Journal of Politics and International Relations*, 19(4), 715-734. <https://doi.org/10.1177/1369148117715646>
 - Ellemeet, C. [@CorinneEllemeet] (2023, 18 juli). Beste mensen, een dienstmededeling: [Afbeelding bijgevoegd] [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/CorinneEllemeet/status/1681197468984147969/photo/1>
 - Feinberg, M., & Frimer, J. A. (2023). Incivility Diminishes Interest in What Politicians Have to Say. *Social Psychological and Personality Science*, 14(7), 787-795. <https://doi.org/10.1177/19485506221136182>

- Fine, J. A., & Hunt, M. F. (2023). Negativity and Elite Message Diffusion on Social Media. *Political Behavior*, 45(3), 955-973. <https://doi.org/10.1007/s11109-021-09740-8>
- Flores, M., Nair, M., Rasmussen, M., & Sydnor, E. (2021). Civility through the comparative lens: Challenges and achievements. In *Political Incivility in the Parliamentary, Electoral and Media Arena*. Routledge.
- Frimer, J. A., & Skitka, L. J. (2018). The Montagu Principle: Incivility decreases politicians' public approval, even with their political base. *Journal of Personality and Social Psychology*, 115(5), 845-866. <https://doi.org/10.1037/pspi0000140>
- Goovaerts, I., & Marien, S. (2020). Uncivil Communication and Simplistic Argumentation: Decreasing Political Trust, Increasing Persuasive Power? *Political Communication*, 37(6), 768-788. <https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1753868>
- Goovaerts, I., & Turkenburg, E. (2023). How Contextual Features Shape Incivility Over Time: An Analysis of the Evolution and Determinants of Political Incivility in Televised Election Debates (1985-2019). *Communication Research*, 50(4), 480-507. <https://doi.org/10.1177/00936502221135694>
- Haan, den, L. [@Lianedenhaan] (2023, 13 juli). Na een lange en moeilijke periode in mijn leven heb ik mijzelf een poos geleden beloofd dat ik niks meer tegen mijn zin in wil doen of waar ik ongelukkig van word. Na twee jaar is het goed zo. Ik stop. Mijn verklaring. [Afbeelding bijgevoegd] [Tweet]. <https://twitter.com/LianedenHaan/status/1679483618828374020>
- Håkansson, S. (2024). The gendered representational costs of violence against politicians. *Perspectives on Politics*, 22(1), 81-96.
- Herrick, R., & Franklin, L. D. (2019). Is it Safe to Keep This Job? The Costs of Violence on the Psychological Health and Careers of U.S. Mayors. *Social Science Quarterly*, 100(6), 2047-2058. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12713>
- Hibbing, J., & Theiss-Morse, E. (2002). Stealth Democracy: Americans Beliefs About How Government Should Work. In *Cambridge studies in political psychology and public opinion*. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613722>
- James, D. V., Sukhwai, S., Farnham, F. R., Evans, J., Barrie, C., Taylor, A., & Wilson, S. P. (2016). Harassment and stalking of members of the United Kingdom Parliament: associations and consequences. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 27(3), 309-330. <https://doi.org/10.1080/14789949.2015.1124909>
- Kenski, K., Coe, K., & Rains, S. A. (2020). Perceptions of uncivil discourse online: An examination of types and predictors. *Communication Research*, 47(6), 795-814.
- Kieskamp, W. (2023, juli 12). Sigrid Kaag vertrekt uit politiek Den Haag. 'Dit wil ik niet nog een keer vragen van mijn gezin'. Trouw. <https://www.trouw.nl/politiek/sigrid-kaag-vertrekt-uit-politiek-den-haag-dit-wil-ik-niet-nog-een-keer-vragen-van-mijn-gezin-b706ec1f/>
- Kosiara-Pedersen, K. (2023). Single ladies and freedom of speech: Gendered explanations for, and effects of, violence in politics. *European journal of politics and gender*, 1(aop), 1-18.
- Krook, M. L. (2020). Violence Against Women in Politics. In M. Sawyer, F. Jenkins, & K. Downing (Eds.), *How Gender Can Transform the Social Sciences: Innovation and Impact* (pp. 57-64). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43236-2_6
- Krook, M. L., & Sanín, J. R. (2020). The cost of doing politics? Analyzing violence and harassment against female politicians. *Perspectives on Politics*, 18(3), 740-755.
- Marien, S., Goovaerts, I., & Elstub, S. (2020). Deliberative qualities in televised election debates: The influence of the electoral system and populism. *West European Politics*, 43(6), 1262-1284. <https://doi.org/10.1080/01402382.2019.1651139>
- NOS Nieuws. (2022, 9 maart). Brede steun voorstellen Bergkamp over omgangsvormen Kamer. <https://nos.nl/artikel/2420504-brede-steunvoorstellen-bergkamp-over-omgangsvormen-kamer>

- Rooduijn, Matthijs, Andrea L.P. Pirro, Daphne Halikiopoulou, Caterina Froio, Stijn van Kessel, Sarah L. de Lange, Cas Mudde, and Paul Taggart (2023). The PopuList: A Database of Populist, Far-Left, and Far-Right Parties Using Expert-Informed Qualitative Comparative Classification (EiQCC). *British Journal of Political Science*, 1–10. <https://doi.org/10.1017/S0007123423000431>.
- Stryker, R., Conway, B. A., & Danielson, J. T. (2016). What is political incivility? *Communication Monographs*, 83(4), 535–556. <https://doi.org/10.1080/O3637751.2016.1201207>
- Testa, P. F., Hibbing, M. V., & Ritchie, M. (2014). Orientations toward Conflict and the Conditional Effects of Political Disagreement. *The Journal of Politics*, 76(3), 770–785. <https://doi.org/10.1017/S0022381614000255>
- Van der Goot, E. S., Kruikemeier, S., de Ridder, J., & Vliegenthart, R. (2024). Online and Offline Battles: Usage of Different Political Conflict Frames. *The International Journal of Press/Politics*, 29(1), 26–46. <https://doi.org/10.1177/19401612221096633>
- Wolak, J. (2020). Conflict avoidance and gender gaps in political engagement. *Political Behavior*, Arceneaux, K., and Johnson, M. (2013). *Changing minds or changing channels? Partisan news in an age of choice*. Chicago: University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226047447.001.0001>, No-Specified. <https://doi.org/10.1007/s11109-020-09614-5>
- Wood, W., & Eagly, A. H. (2012). Chapter two—Biosocial Construction of Sex Differences and Similarities in Behavior. In J. M. Olson & M. P. Zanna (Red.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 46, pp. 55–123). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-394281-4.00002-7>

6. Veranderingen in afkeer van de Haagse politiek

Paul Dekker en Josje den Ridder

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Waarderingen van de (nationale) politiek en politici hangen sterk met elkaar samen en zijn samen te vatten in een maat van 'afkeer van de Haagse politiek'. Die afkeer was aanzienlijk rond de verkiezingen van 2023 en groter dan rond de verkiezingen van 2021.
- Mensen met veel afkeer zijn minder betrokken bij de gevestigde politiek en zijn vaak voor bindende referenda (drie kwart; bij de groep met de minste afkeer slechts een kwart).
- Hbo- en wo-opgeleiden zijn veel minder afkerig van de politiek dan mensen met een korter opleidingstraject. Qua stemgedrag verschillen stemmers op D66 en op FvD het meest.
- PVV-kiezers zijn in 2023 minder afkerig van de politiek dan in 2021. Dat komt doordat nieuwe kiezers van de PVV iets minder negatief zijn dan kiezers die al in 2021 PVV stemden.
- Zowel oude als nieuwe PVV-kiezers zijn ná de verkiezingen van 22 november minder negatief over politiek en democratie dan ervoor.

6.1 Inleiding

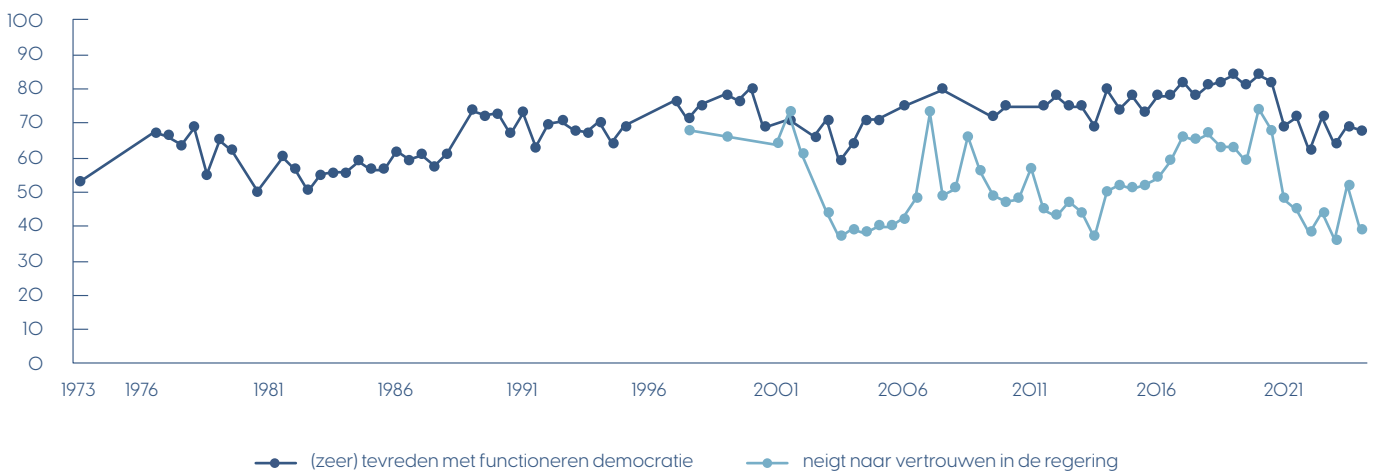
In dit hoofdstuk richten we ons op het ontbreken van vertrouwen in de politiek en ontevredenheid met het functioneren van de democratie voor en na de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023. Na een blik op vertrouwens- en tevredenheidscijfers op de langere termijn, gaan we in op een brede waaier waarderingen van het politieke bedrijf en politici in 2023. Op basis daarvan maken we een maat voor afkeer van de Haagse politiek en bezien daarvan de maatschappelijke inbedding en politieke expressies. Na een schets van veranderingen in politieke afkeer onder de stemmers op verschillende partijen tussen 2021 en 2023 verdiepen we ons in de aanhang van de PVV voor en na de verkiezingen van 2023. We sluiten af met mogelijke gevolgen van de verkiezingen van 2023 voor de electorale verdeling van politiek vertrouwen en politieke afkeer.

6.2 Wisselende tevredenheid en vertrouwen op langere termijn

Sinds de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 is het vertrouwen in de politiek laag in vergelijking met eerder (zie figuur 6.1). Na de vertrouwenspiek aan het begin van de coronacrisis, daalde het vertrouwen gestaag. De verkiezingen van 2021 zorgden niet voor een opleving. Sterker, een Tweede Kamerdebat over het verloop van de formatie, op 1 april 2021, zorgde

voor verstoorde verhoudingen tussen de formerende partijen VVD, D66, CDA en ChristenUnie en luidde een periode van laag vertrouwen in. Burgers vonden dat politieke partijen vooral met zichzelf bezig waren in plaats van met het oplossen van de steeds verdere groeiende lijst met maatschappelijke problemen waaronder inflatie, immigratie, de woningmarkt en klimaatverandering. Dat na bijna een jaar formeren het nieuwe kabinet bleek te bestaan uit dezelfde vier partijen als het vorige, met vrijwel dezelfde kopstukken, hielp niet.

Ook in 2022 en 2023 bleef het vertrouwen in de politiek laag met steeds dezelfde zorgen. De problemen in Nederland zijn in de ogen van burgers groot, maar de politiek lijkt niet bij machte ze op te lossen. De afhandeling van het Toeslagenschandaal en de versterkingsoperatie na de aardbevingschade in Groningen werden voor veel mensen symbolen van een overheid die problemen veroorzaakt, ze lang ontkent en vervolgens niet bij machte is ze op te lossen. In de periode van de val van kabinet Rutte IV tot aan Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2023 steeg het vertrouwen, maar bleef de onvrede over de politiek overheersen. De tevredenheid met het functioneren van de democratie ligt hoger dan het vertrouwen in de politiek, maar beweegt mee met het vertrouwen en is niet immuun voor zorgen over de manier waarop de democratie in de politieke praktijk vorm krijgt.¹

Figuur 6.1 Tevredenheid met de democratie en vertrouwen in de regering, bevolking van 15+, 1973-april 2024 (in procenten)

Bron: Eurobarometer 1973-2024

6.3 Weinig waardering voor de Haagse politiek in 2023

Tabel 6.1 toont de steun voor 14 opvattingen over de Nederlandse politiek en politici in 2023 voor alle kiesgerechtigden (met tussen haakjes ook de cijfers voor 2021)² en van stemmers en niet-stemmers bij de Kamerverkiezingen van november 2023.

Net als in eerder onderzoek zijn mensen meer te spreken over het functioneren van 'de democratie' (item 1 in tabel 6.1) dan over 'de politiek' (2) en hebben ze iets meer vertrouwen in de Tweede Kamer (3) dan in de regering (4) en in beide instellingen meer dan in politieke partijen (5) en politici (6). Een meerderheid van de

kiesgerechtigden vindt politici ineffectief (10) en slechts weinigen vinden hen integer (8, 9). Een derde stemt in met de stellingen dat politici zakkenvullers zijn (10) en 'alleen maar' geïnteresseerd zijn in wat de toplaag wil (11). Een groter deel is sceptisch over responsiviteit van de politiek als het om mensen als zichzelf gaat (12, 13) en de helft ziet voor mensen zoals zichzelf ook geen enkele invloed op het regeringsbeleid (14). In vergelijking met 2021 is de steun voor negatieve opvattingen over de politiek en politici gelijk of toegenomen en zijn de algehele tevredenheid met en het vertrouwen in de Haagse politici (2-5) aanzienlijk afgenomen.

Tabel 6.1 Opvattingen over de (Haagse) politiek en politici (in procenten^a en in de laatste kolom correlatiecoëfficiënten)

	(allen in 2021)	allen	stemmers	niet-stemmers	relatie met afkeer ^b
1. Is over het algemeen genomen zeer of tamelijk tevreden over de manier waarop de democratie functioneert in Nederland (na de verkiezingen gevraagd)	(69)	63	66	48	-0,6
2. Is over het algemeen genomen zeer of tamelijk tevreden over de manier waarop in de Nederlandse politiek besluiten tot stand komen	(55)	42	45	27	-0,7
3. Heeft tamelijk of veel vertrouwen in de Tweede Kamer	(50)	30	32	23	-0,7
4. Heeft tamelijk of veel vertrouwen in de regering	(47)	27	27	23	-0,7
5. Heeft tamelijk of veel vertrouwen in politieke partijen	(34)	18	20	7	-0,7
6. Eens met 'De meeste politici zijn te vertrouwen'	(35)	32	35	18	-0,7
7. Eens met 'Politici praten te veel en doen te weinig'	(51)	62	61	66	0,7
8. Eens met 'Politici zijn eerlijk'	(10)	10	11	4	-0,7
9. Eens met 'Politici houden zich aan hun beloftes'	(6)	5	5	5	-0,6
10. Eens met 'Politici zijn zakkenvullers'	(25)	32	28	51	0,7
11. Eens met 'De meeste politici zijn alleen maar geïnteresseerd in de belangen van rijke en machtige mensen'	(25)	30	29	38	0,7
12. Eens met 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'	(41)	42	39	53	0,7
13. Eens met 'De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening'	(53)	54	50	69	0,6
14. 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'	(49)	47	45	60	0,6
Score voor de samenvattende maat Afkeer van de Haagse politiek ^b		0	-8	42	
N (ongewogen)		3.893	3.720	166	

^a Vermelde antwoorden als percentages van alle antwoorden, inclusief 'weet niet'. Verschillen tussen stemmers en niet-stemmers zijn significant (cursief = $p < 0,05$ en vet = $p < 0,001$) behalve bij het oordeel over eerlijkheid van politici.

^b Afkeer van de Haagse politiek is de samenvattende meting van de 14 oordelen: 100 x eerste principale component, die 46% van totale variantie verklaart. In de laatste kolom staan de ladingen (i.e. Pearson r) van de 14 oordelen met oorspronkelijke drie tot vijf antwoordmogelijkheden.

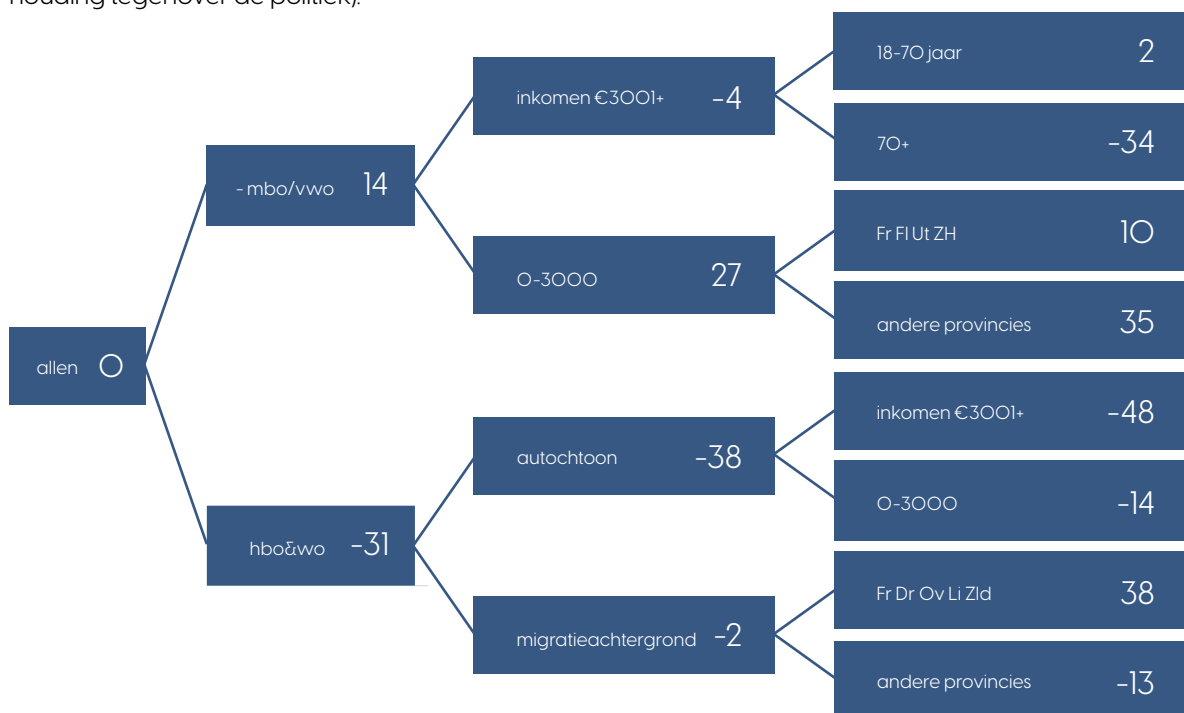
Bron: NKO 2021 en 2023

Niet-stemmers zijn vaak beduidend negatiever dan stemmers (vetgedrukte cijfers). Zo is het aandeel dat politici te vertrouwen vindt onder niet-stemmers half zo groot als onder stemmers (6) en steun voor de opvatting dat politici zakkenvullers zijn (10) het dubbele. Voor de beslissing niet te gaan stemmen is politieke desinteresse niettemin belangrijker dan een negatieve houding tegenover politici.³ Die negatieve houding kan namelijk ook door de partijkeuze tot uitdrukking worden gebracht. We komen verderop terug op verschillen in opkomst- en stemgedrag.

Analyseren we de oorspronkelijke antwoorden op de veertien vragen (met meer gradaties dan eens/oneens) dan blijkt daar sterk een dimensie van positieve versus negatieve waardering in te zitten.⁴ In de laatste kolom van tabel 6.1 is aangegeven hoe sterk de antwoorden op de vragen met die dimensie samenhangen. We werken in dit hoofdstuk verder met een meting van die dimensie, die we betitelen als afkeer van de Haagse politiek of kortweg politieke afkeer.⁵ Alle kiesgerechtigden scoren gemiddeld een 0 op afkeer (stemmers -8, niet-stemmers +42) en 95% van scoort tussen -178 en +194. Een kwart scoort 70 of meer (duidend op een sterke afkeer) en een kwart -74 of minder (duidend op een juist positieve houding tegenover de politiek).

6.4 Sociale diversiteit in politieke afkeer

In welke bevolkingscategorieën is er veel en in welke nagenoeg geen afkeer en juist veel steun voor de Haagse politiek? Overeenkomstig eerder onderzoek verschillen vrouwen en mannen niet, zijn jongvolwassenen en ouderen milder dan de tussencategorie, daalt de afkeer naarmate het opleidingsniveau en het inkomen stijgen en hebben kiesgerechtigden met een migratieachtergrond gemiddeld meer afkeer dan autochtone kiesgerechtigden. Voor die verschillen verwijzen we naar de publicatie over het vorige kiezersonderzoek.⁶ In figuur 6.2 presenteren we de sociale verschillen nu op een andere manier door opeenvolgende tweedelingen te maken die een zo groot mogelijk contrast opleveren in afkeer. Daarbij hebben we naast de genoemde kenmerken ook twee ruimtelijke kenmerken in de analyse betrokken, namelijk provincies en de stedelijkheid van de woonplaats. Figuur 6.2 toont de gemiddelde politieke afkeer in drie opeenvolgende tweedelingen.

Figuur 6.2: Afkeer van de Haagse politiek in contrastgroepen (scores)^a

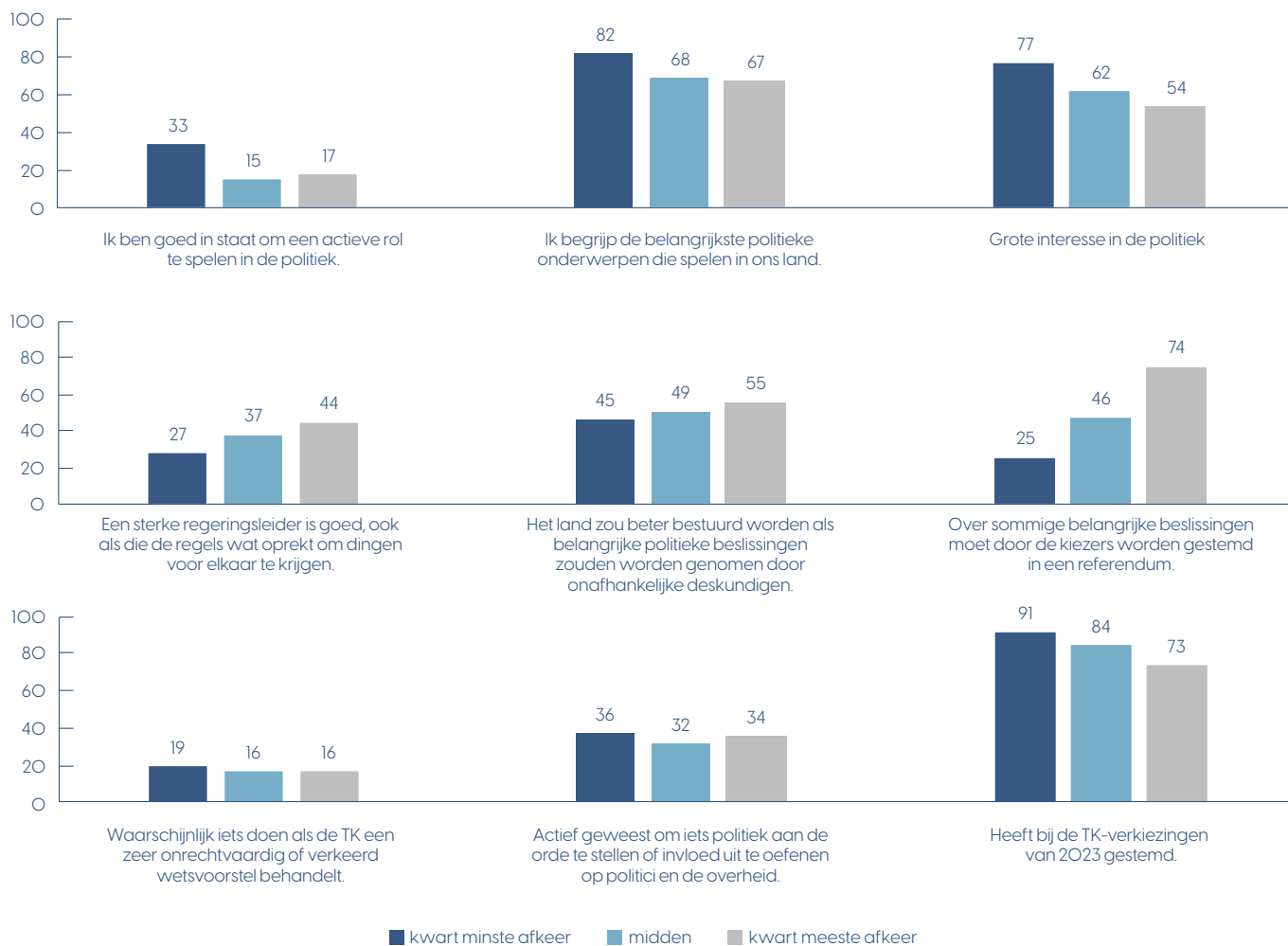
^a Opeenvolgende beste tweedelingen op basis van (pruned) Classification and Regression Tree analyse met zeven als nominale variabelen ingevoerde kenmerken: naast gender, al of geen migratieachtergrond, 5 leeftijds- en 3 opleidingscategorieën, 6 categorieën van huishoudinkomen (incl. geen/onbekend), 12 provincies en 5 verstedelijkingsniveaus.

Zoals meestal het geval is, is het opleidingsniveau het meest onderscheidende sociale kenmerk. Tegenover de positief gestemde hbo's en academici (-31) staat de rest van de bevolking met enige politieke afkeer (+14), die oploopt bij de lagere inkomens (+27) en vervolgens nog uiteenloopt tussen provincies. Bij hbo- en wo-opgeleiden is niet het inkomen, maar het al of niet hebben van een migratieachtergrond onderscheidend. Zonder zo'n achtergrond neemt de gemiddelde afkeer af (-38), sterker in combinatie met een hoger inkomen (-48). Hbo- en wo-opgeleiden met een migratieachtergrond hebben een gemiddelde afkeer (-2), maar aanzienlijk meer in sommige provincies (38). De tweedelingen van provincies zijn niet simpel samen te vatten als Randstad versus landrand of met windrichtingen. Gender, leeftijd en verstedelijking komen niet in beeld bij drie niveaus van tweedelingen.⁷ Sterker dan met objectieve sociale categorieën,

hangt politieke afkeer samen met hoe men over de maatschappij denkt en hoe men de eigen positie daarin ervaart. Zo gaat afkeer van de politiek gepaard met wantrouwen in maatschappelijke instituties, ongenoegen over ontwikkelingen in de samenleving en ervaringen van geringe maatschappelijke waardering en geringe grip op het eigen leven.⁸

6.5 Politieke verschillen

Gaat afkeer gepaard met geringe betrokkenheid of juist met protestgeneigdheid, met geloof in ondemocratische alternatieven of met steun voor democratische vernieuwing? In figuur 6.3 worden voor negen politieke opvattingen en gedragingen de kwarten met de meeste en met de minste afkeer vergeleken met de helft van de kiesgerechtigden daar tussenin.

Figuur 6.3 Politieke verschillen tussen mensen met weinig, gemiddeld en veel afkeer (in %)

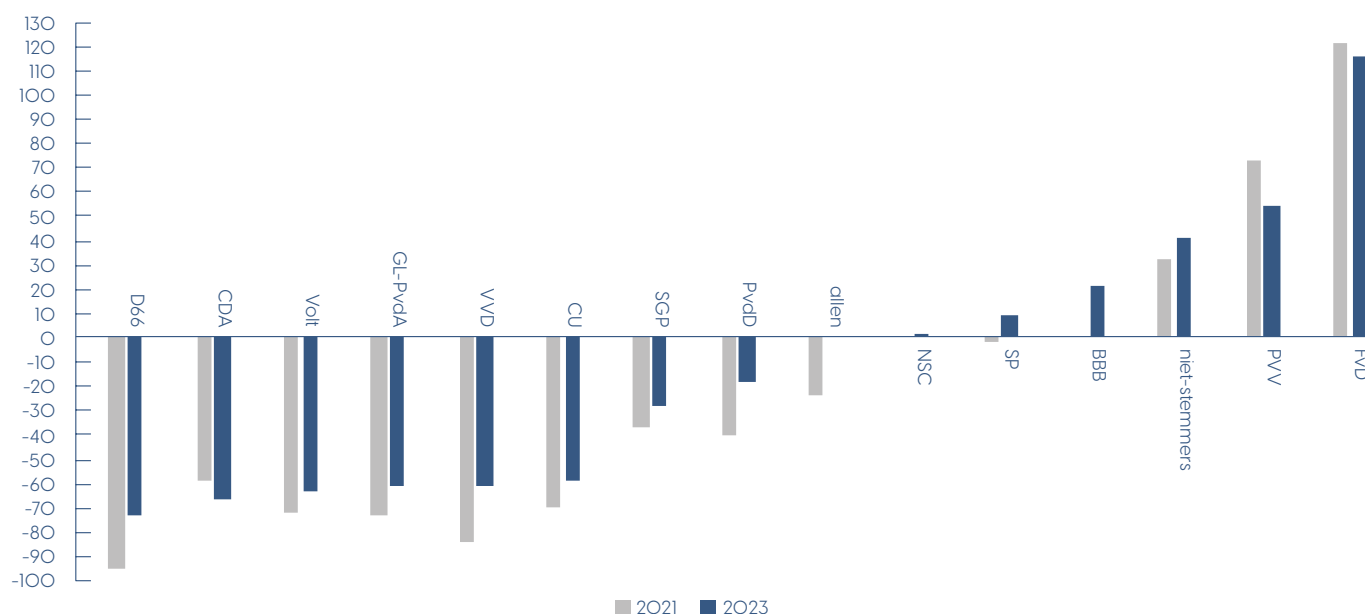
Bron: NKO 2023

Wie veel politieke afkeer ervaart, is minder vaak in politiek geïnteresseerd en acht zich politiek ook minder competent dan wie juist heel weinig afkeer heeft. Wie veel afkeer heeft is ook enthousiaster over alternatieven voor de huidige politieke besluitvorming en gaat weliswaar minder stemmen, maar participeert op andere manieren niet minder en verschilt niet in protestgeneigdheid van de rest van de bevolking. Het grootste verschil doet zich voor bij de steun voor beslissende referenda: driekwart van de mensen met de grootste politieke voorkeur is daarvoor en slechts een kwart van de mensen met de minste afkeer. Kijken we verder naar het electorale gedrag. Figuur 6.4 laat de gemiddelde afkeer zien van niet stemmers en stemmers op partijen met minstens veertig kiezers in onze data. Het laagst scoren de kiezers van D66 (-73) en het hoogst die van FvD (+116). In schaduwkleuren is aangegeven hoe het in bij de verkiezingen van 2021 stond met de afkeer van de aanhang van dezelfde partijen (GL en PvdA samengenomen) en van de toenmalige niet-stemmers.⁹ In de lijn van de ontwikkeling in de hele bevolking (een significante stijging van -21 naar 0) neemt de politieke afkeer van de aanhang significant toe bij drie partijen: VVD, D66 en GL-PvdA. Een opvallende uitzondering is de PVV met een significante daling van de gemiddelde afkeer (van 73 naar 54); de dalingen bij het CDA (van -58 naar -67) en FvD (van 121 naar 116) zijn niet significant).

Veranderingen kunnen het gevolg zijn van veranderde waarderingen van de politiek bij stemmers die bij beide verkiezingen op dezelfde partij hebben gestemd en/of door het vertrek en de komst van kiezers met meer of minder afkeer. Bij gebrek aan paneldata kunnen over veranderingen van individuele kiezers niets zeggen, maar we weten wel of kiezers in 2023 van partij zijn veranderd (afgaande op hun – matig betrouwbare – herinnering aan hun partijkeuze in 2021). Die informatie gebruiken we voor de PVV, de enige partij met dalende politieke afkeer en bovendien winnaar van de verkiezingen van 2023.

6.6 PVV: samenstelling kiezersgroep veranderde en minder negatief na verkiezingen

Een vergelijking tussen PVV kiezers in 2021 en ‘vaste’ PVV kiezers in 2021 en 2023, laat zien dat deze groep vóór de verkiezingen van 2023 negatiever is over de politiek dan in 2021. Hoe is de gedaalde afkerigheid van PVV-stemmers tussen 2021 en 2023 dan te verklaren? Komt het door een verandering van de samenstelling van de kiezersgroep of omdat PVV-kiezers na de verkiezingen positiever werden over de politiek en de maat van afkeer vooral is gebaseerd op metingen na de verkiezingen?

Figuur 6.4 Afkeer naar stemgedrag bij de TK-verkiezingen in 2021 en 2023 (scores)

Bron: NKO 2021 en 2023

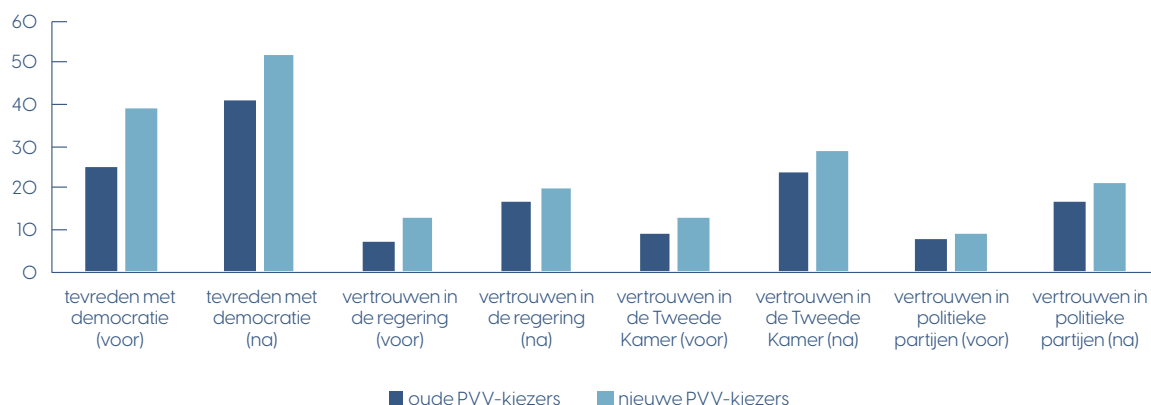
Die vraag kunnen we met de meting van afkeer niet beantwoorden, omdat die maat vooral gebaseerd is op indicatoren die ná de verkiezingen zijn verzameld. Enkele van de vragen waarop de maat gebaseerd is, zijn echter zowel vóór als ná de verkiezingen gesteld. Die indicatoren bekijken we voor PVV-kiezers die zowel in 2021 als in 2023 PVV stemden (hierna: oude PVV-kiezers) en PVV-kiezers die alleen in 2023 PVV stemden (hierna: nieuwe PVV-kiezers, zie figuur 6.5).¹⁰ Dan blijkt in beide opties een kern van waarheid te zitten:¹¹ nieuwe PVV-kiezers zijn minder negatief over de democratie en de politiek dan oude PVV-kiezers én beide groepen zijn na de verkiezingen minder negatief over democratie en politiek dan voor de verkiezingen.

6.7 Slot

Het vertrouwen in de politiek was in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2023 laag in vergelijking met eerder. Ook de afkeer van de politiek was na de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 groter dan na de verkiezingen van 2021. Met de democratie is een meerderheid tevreden, met het functioneren van de politiek en politici is dat niet het geval.

Er blijven grote verschillen in de mate van afkeer of steun, onder meer naar opleidingsniveau en naar partijvoorkeur. Mensen met een hbo- en wo-opleiding hebben veel minder afkeer dan gemiddeld, mensen met een vmbo-opleiding meer. Onder kiezers van D66 en CDA is de afkeer veel minder groot dan gemiddeld, onder kiezers van PVV en FvD juist veel groter. Mensen

met minder afkeer hebben meer politiek zelfvertrouwen en politieke interesse en minder behoefte aan sterke leiders en referenda. Ze gaan vaker stemmen, maar zijn niet per se op andere manieren politiek actiever. Onder PVV-kiezers is de afkeer in 2023 lager dan in 2021. Een oorzaak daarvan is dat kiezers die alleen in 2023 PVV-stemden iets minder negatief zijn dan kiezers die zowel in 2021 als in 2023 op die partij stemden. Daarnaast bleek dat zowel oude als nieuwe PVV-kiezers ná de verkiezingen (toen de afkeer vooral gemeten werd) minder negatief over politiek en democratie waren dan voor de verkiezingen. Verkiezingen blijken dus te kunnen zorgen voor een positievere (i.c. minder negatieve) stemming over democratie en politiek onder de kiezers van een traditioneel 'afkerige' partij.¹² Hoe bestendig die positievere stemming is, moet de toekomst uitwijzen. Het zal afhangen van hoe het de (bij de afronding van dit hoofdstuk nog aanstaande) nieuwe regering zal vergaan en hoe er parlementair met de nieuwe verhoudingen wordt omgegaan. Het kan een teleurstelling worden voor kiezersgroepen die zich lang ongehoord voelden en meenden dat er nu toch echt iets zou gaan veranderen. Dat zal hun afkeer van de Haagse politiek versterken en kan bijdragen aan de concentratie en cultivering van wantrouwen in vaste oppositiepartijen.¹³ Het kan ook anders gaan, met duurzamere vermindering van wantrouwen bij de aanhang van die partijen en minder ingebakken (zelf-)vertrouwen bij de aanhang van andere partijen.

Figuur 6.5 Houdingen tegenover democratie en politiek onder oude en nieuwe PVV-kiezers^a voor en na de verkiezingen, 2023 (in procenten)

^a Oude PVV-kiezers zijn kiezers die zowel in 2021 als in 2023 op de PVV stemden, nieuwe PVV-kiezers stemden alleen in 2023 op de PVV.

Bron: NKO 2023 (pre- en postmeting)

Eindnoten en/of referenties

- 1 Ridder, J. den, 't Hul, L. van, en Broere, J. (2024), *Burgerperspectieven 2024*], Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 2 Zie voor 2021 verder Dekker, P., en Ridder, J. den (2021), Afkeer van de Haagse politiek. in: T. Sipma, M. Lubbers, T.W.G. van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs (red.), *Versplinterde Vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021* (p. 28-36), Stichting Kiezersonderzoek Nederland. Daar was ook de instemming opgenomen met "De meeste politici geven niets om het volk", maar die stelling is in 2023 niet voorgelegd.
- 3 Dekker en Den Ridder (2021).
- 4 Op basis van principaalcomponentenanalyse, waarbij maximaal zes 'weet niet'-antwoorden zijn toegevoegd aan de neutrale antwoordmogelijkheid (of een neutrale tussenwaarde is toegekend als er niet zo'n antwoordmogelijkheid was). De eerste component verklaart 46% van de gemeenschappelijke variantie en is evenals in 2021 een goede samenvatting van de waardering van de Haagse politiek. Voor een eenvoudiger presentatie vermenigvuldigen we de componentscores met 100.
- 5 'Afkeer' is hier een betere term voor de gemeten negativiteit tegenover politiek en politici dan de gebruikelijke termen 'onvrede' en 'ontevredenheid'. Onvrede veronderstelt onrust en betrokkenheid, terwijl men de negatieve opvattingen ook met fatalistische gelatenheid kan onderschrijven. Ontevredenheid is verwarrend omdat dat vaak met een enkele vraag wordt gemeten.
- 6 Zie tabel 2.2 in Dekker en Den Ridder (2021).
- 7 Verstedelijking wel als de lagere inkomens zonder hoger opleidingsniveau in de rest van Nederland (35) worden opgedeeld: 19 in niet-stedelijk en 44 in stedelijk gebied. Verder zijn er op dit niveau weer opdelingen van provincies, maar ook die verschillen weer.
- 8 Zie hoofdstuk 8 en bij voorbeeld Rhodes-Purdy, M., Navarre, R., & Utych, S. (2023), *The Age of Discontent*, Cambridge University Press.
- 9 Afgaande op een aan 2023 identiek gewogen optelling van de veertien items uit tabel 6.1 voor 2021.
- 10 Er is nog een derde groep, namelijk kiezers die in 2021 op de PVV stemden, maar in 2023 niet. Die groep is erg klein (nog geen 1% van de respondenten) en blijft hier buiten beschouwing.
- 11 Dat bleek ook uit een blog kort na de verkiezingen: Lubbers, M., Jacobs, K., Spierings, N., en Voogd, R. (2023), Ook de 'nieuwe' PVV-stemmer stemde vooral tegen migratie en uit politiek protest, Stuk Rood Vlees, 21 december 2023.
- 12 Niet voor het eerst: ook na de verkiezingswinst in het verwerven van een gedoogpositie in 2010 was er een stijging van het politieke vertrouwen bij PVV-stemmers (Ridder, J. den, Dekker, P, en Steenvoorden, E. (2010), *Burgerperspectieven 2010/4* (p.12), Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 13 Meer, T. van der (2022), Wanneer politiek wantrouwen politiek wordt, in P. Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (101-112), Het Wereldvenster.

7. Populistische attitudes in Nederland

Andrej Zaslove

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Individuen met lagere inkomens en een lager opleidingsniveau hebben een sterkere populistische houding.
- Individuen die immigratie als een bedreiging voor hun cultuur zien, voorstander zijn van minder inkomensverschillen, en het idee steunen dat de staat harder optreedt tegen criminaliteit, hebben een sterkere populistische houding.
- Individuen met een sterkere populistische houding zijn minder tevreden met democratie.
- Individuen met een sterkere populistische houding steunen minder waarschijnlijk de democratie als we niet controleren voor tevredenheid met de democratie.
- Hoewel individuen met een sterkere populistische houding verspreid zijn over een breed spectrum van partijen, zijn kiezers van sommige partijen populistischer dan die van andere partijen.

7.1 Inleiding

Populisme is in Nederland, net als in de rest van Europa, een modewoord geworden. Nederland wordt vaak gezien als een land met een aanzienlijk aantal populistische partijen. Dit ondanks het feit dat het populisme in Nederland later opkwam dan in andere Europese landen (Lucardie 2008). Er zijn momenteel zes partijen in het Nederlandse parlement die als populistisch worden beschouwd: vier rechts-populistische partijen, een agrarisch-populistische partij en een links-populistische partij.

Populisme is echter een breder fenomeen dan partijkouze. Populisme kan niet alleen gemeten worden door te kijken wie er op een populistische partij stemt, maar ook door te kijken naar populisme als politieke houding. Hoewel het zeer waarschijnlijk is dat individuen met een hogere populistische houding eerder geneigd zijn om op een populistische partij te stemmen, individuen met een sterkere populistische houding stemmen niet alleen op populistische partijen. Individen steunen politieke partijen om verschillende redenen. Kiezen voor een populistische partij omdat deze als meer of minder populistisch wordt beschouwd is slechts één van de redenen waarom een individu ervoor kan kiezen om op een politieke partij te stemmen.

Dit hoofdstuk richt zich op het bredere fenomeen populisme. Het richt zich op populistische houdingen onder burgers. Het maakt gebruik van gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek 2023.¹ Het hoofdstuk begint met een korte uitleg van populisme. Daarna gaat het in op het identificeren van populistische kiezers door hun sociaaleconomische kenmerken te onderzoeken, met name geslacht, leeftijd, inkomen en opleiding, en door hun politieke houding ten opzichte van immigratie, economische inkomensverschillen en criminaliteit te analyseren. Deze analyse probeert onderscheid te maken tussen meer en minder populistische individuen. Een belangrijke discussie over populisme gaat over de relatie tussen populisme en democratie (Ruth-Lovell en Grahn 2023; Zaslove en Meijers 2023). Daarom onderzoekt het hoofdstuk tevens de percepties van individuen die populistischer zijn in relatie tot tevredenheid en steun voor democratie. Het hoofdstuk sluit af door terug te komen op de relatie tussen stemkeuze en populistische attitudes.

7.2 Populisme en populistische attitudes

Populisme is een term die vaak achteloos gebruikt wordt (Bale, Van Kessel, en Taggart 2011). Daarom is het nodig om duidelijk te zijn over wat populisme is. Populisme poneert een specifieke opvatting over politieke vertegenwoordiging. Voor populistten begint politieke vertegenwoordiging bij het volk: volgens populistten is het volk soeverein. Maar het benadrukken van de soevereiniteit van het volk is niet voldoende om populisme duidelijk te definiëren. Bovendien plaatst het populisme de soevereiniteit van het volk tegenover de corrupte elite. Populisten zien het volk als goed en de elite als corrupt. Belangrijk is dat deze tegenstelling tussen het goede volk en de corrupte elite als antagonistisch wordt ervaren (Mudde 2004).

Populisme kan links of rechts zijn. De uiteenlopende ideologische oriëntatie van het populisme komt voort uit het idee dat het populisme een ideologie met een dunne kern is. Volwaardige ideologieën, zoals het liberalisme of het socialisme, hebben een omvattend wereldbeeld. Deze allesomvattende ideologieën zijn in staat om standpunten te formuleren over een volledig scala aan politieke kwesties. Dunne ideologieën, zoals het populisme, hebben enkel een kern. Zoals opgemerkt, stelt het populisme het pure volk tegenover de corrupte elite. Maar om uitgebreidere standpunten over een breed scala aan onderwerpen te ontwikkelen, heeft het populisme een aanvullende ideologie nodig. De kernideologie van het populisme moet zich hechten aan andere ideologieën. Daarom zijn populistische partijen en populistische kiezers te vinden in het hele links-rechts politieke spectrum (Mudde 2004).

Bij het analyseren van populisme kunnen we ons richten op populisme als concept, los van de vraag of het links of rechts is, of we kunnen ons richten op populisme in combinatie met zijn links-rechts oriëntatie. In dit hoofdstuk beginnen we onze analyse door ons te richten op populisme los van de toegevoegde ideologie, los van de links-rechts oriëntatie en ook los van de oriëntatie op politieke partijen. Dit hoofdstuk gaat over populistische burgers. We gebruiken een reeks items die zijn ontworpen om in te schatten in welke mate burgers als meer of minder

populistisch kunnen worden beschouwd (Akkerman, Mudde, en Zaslove 2014). De zes items in Tabel 7.1 zijn ontworpen om de kernkenmerken van populisme onder burgers vast te leggen, te wetend soevereiniteit van het volk; anti-elitisme; en het antagonisme tussen het goede volk en de corrupte elites. Elk van deze items meet een specifieke dimensie van populisme. Het is echter pas wanneer we deze zes subdimensies van populisme combineren dat we een allesomvattende meting voor populisme verkrijgen.

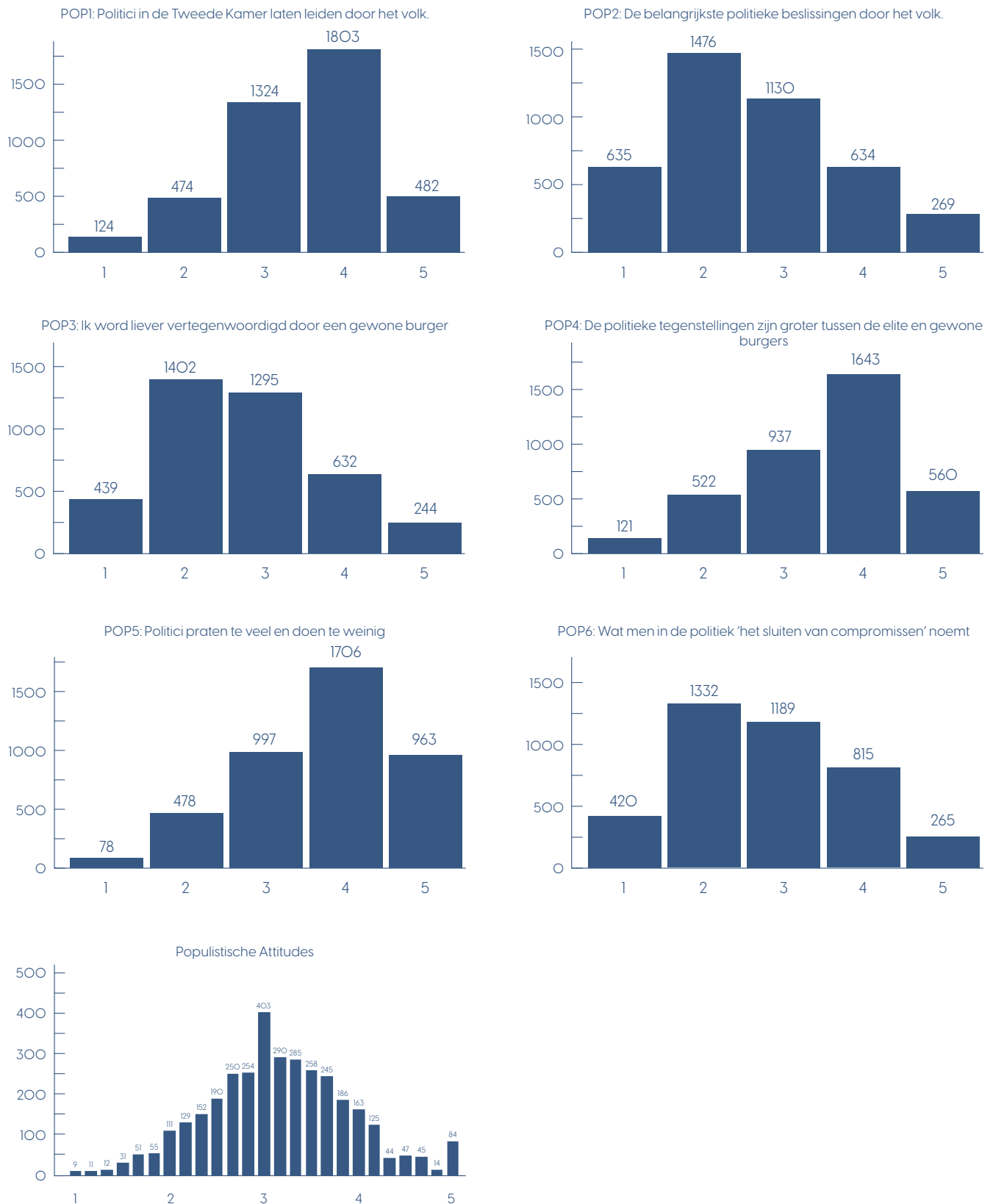
Tabel 7.1: Populistische Attitudes Items

POP1	Politici in de Tweede Kamer moeten zich laten leiden door de mening van het volk.
POP2	De belangrijkste politieke beslissingen moeten worden genomen door het volk en niet door politici.
POP3	Ik word liever vertegenwoordigd door een gewone burger dan door een beroeps politicus.
POP4	De politieke tegenstellingen zijn groter tussen de elite en gewone burgers dan tussen burgers onder elkaar.
POP5	Politici praten te veel en doen te weinig.
POP6	Wat men in de politiek 'het sluiten van compromissen' noemt, is eigenlijk gewoon het verraden van je principes.

7.3 Graden van populisme onder burgers

Figuur 7.1: toont de frequenties voor de populistische items afzonderlijk (Zie POP1 tot POP6) en de frequenties van de geaggregeerde maat voor populisme. Van de afzonderlijke items zien we dat respondenten voorstander zijn van het idee dat politici de wil van het volk volgen (POP1), terwijl ze ook vinden dat er verschillen zijn tussen het volk en de elite (POP4) en dat politici te veel praten en te weinig actie ondernemen (POP5). Burgers willen niet dat de belangrijke beslissingen door het volk worden genomen (POP2). Over het algemeen willen Nederlandse burgers echter niet vertegenwoordigd worden door een gewone burger (POP3) en ze zijn niet tegen compromissen (POP6).

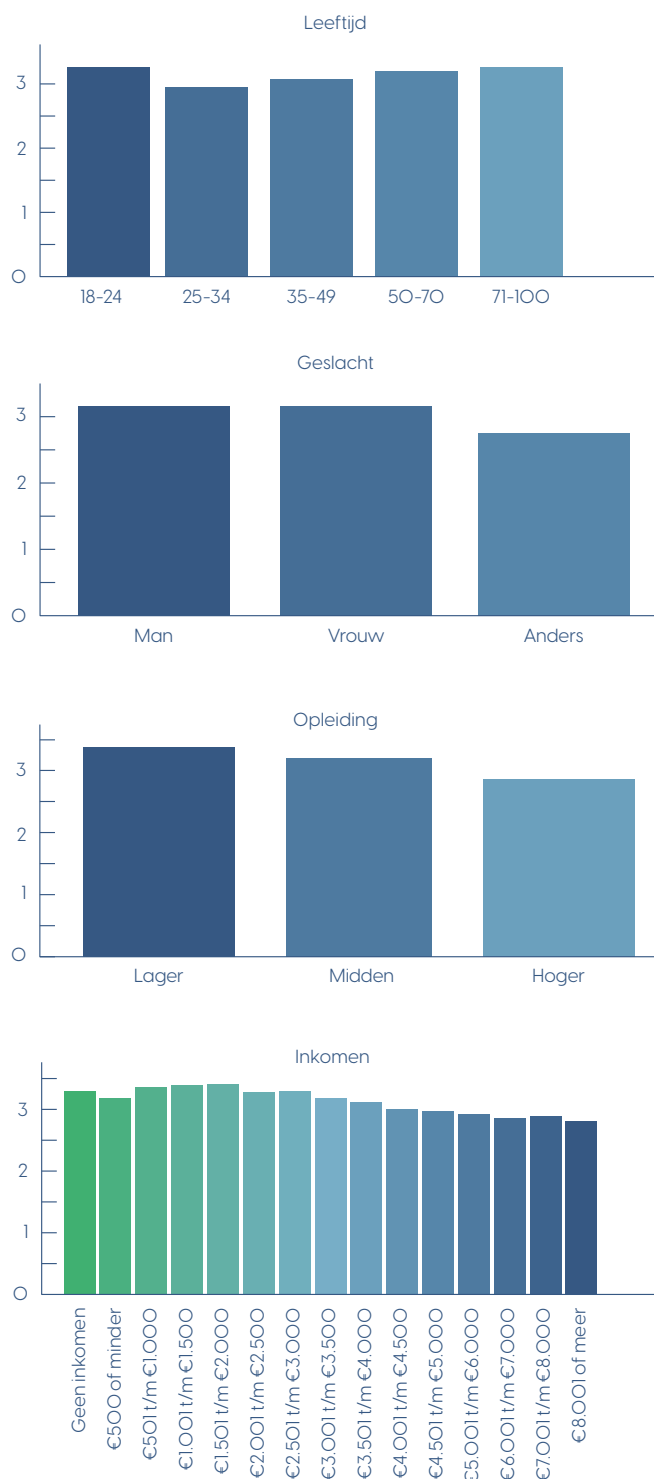
Maar zoals we al opmerkten, hebben we pas een meting voor populisme als we alle zes items combineren in één enkele maatstaf. Alleen burgers die hoger scoren op alle zes items kunnen als populistischer worden beschouwd dan burgers die lager scoren op deze items. Om een meting voor populisme te maken, nemen we het gemiddelde van alle zes items. De maat voor populistische attitudes laat zien dat individuen relatief goed gespreid zijn over de populismeschaal. Een groot deel van de respondenten bevindt zich echter in het midden van de schaal, met een groep individuen die populistischer is en een groep die minder populistisch is.

Figuur 7.1: Het meten van populisme onder burgers

7.4 Socio-economische kenmerken van populisten

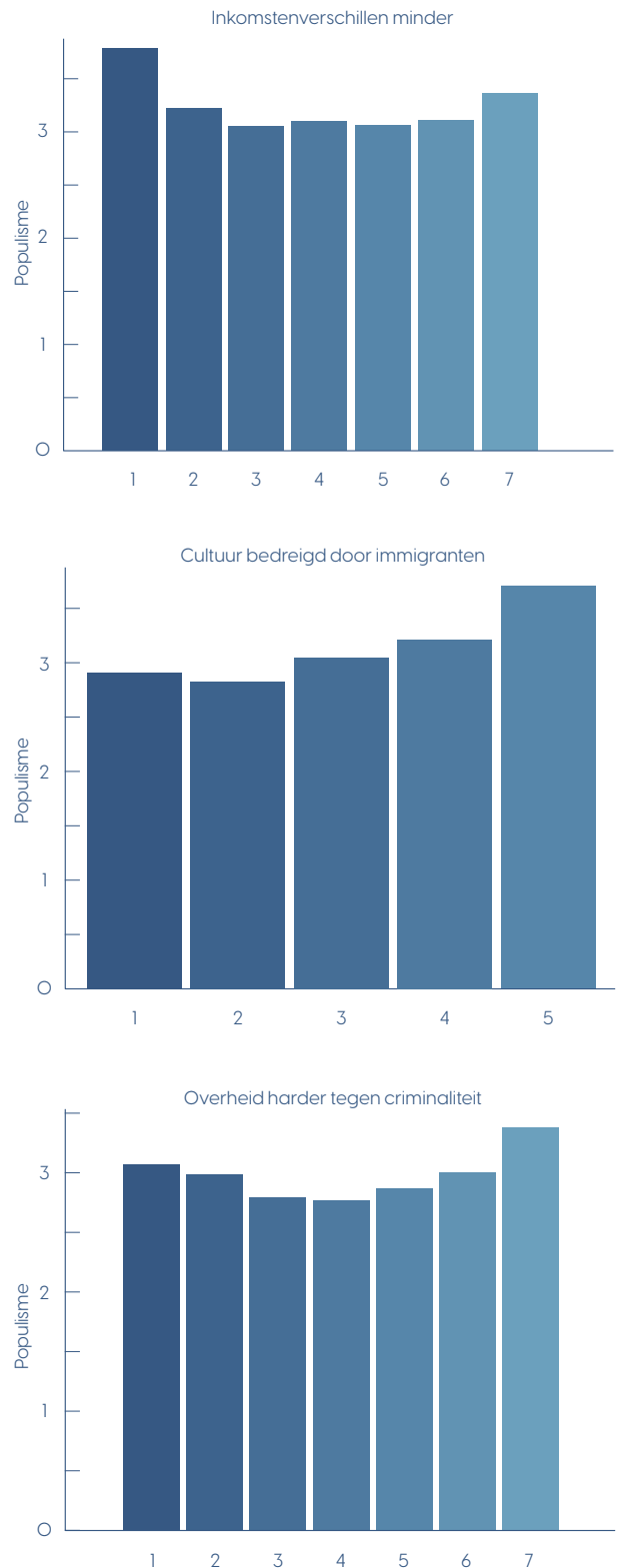
We gaan nu verder met de vraag: wie zijn de populistische kiezers? We kijken naar het geslacht, de leeftijd, het inkomen en het opleidingsniveau van individuen die populistischer zijn. Er zijn 15 inkomenscategorieën, waarbij hogere waarden leiden tot een hoger inkomensniveau. Figuur 7.2 laat zien dat er niet veel verschillen zijn tussen burger die meer en burgers die minder populistische zijn wat betreft deze vier variabelen. Mannen en vrouwen verschillen niet wat betreft hun mate van populisme en er is weinig verschil in populistische houdingen tussen verschillende leeftijdsgroepen. Er is wel een verschil wat betreft inkomen en opleiding, vooral tussen lager en hoger opgeleide. Personen met een lager inkomen en een lager opleidingsniveau scoren hoger op de populismeschaal.

Figuur 7.2: Wie zijn de populisten?

7.5 Populisme en toegevoegde attitudes

We kijken ook naar de rol van toegevoegde politieke attitudes. In het bijzonder onderzoeken we immigratie, ideeën over inkomensverschillen en percepties van criminaliteit. De maatstaf voor steun voor immigratie maakt gebruik van een item dat individuen vraagt of ze geloven dat immigranten een bedreiging vormen voor de Nederlandse cultuur. Hogere scores geven aan dat respondenten vinden dat immigranten een bedreiging vormen voor de Nederlandse cultuur, terwijl lagere scores aangeven dat ze dat niet vinden. Om economische opvattingen te meten, onderzoeken we de mate waarin individuen vinden dat inkomensverschillen kleiner moeten worden. Hogere waarden duiden op meer steun voor kleinere inkomensverschillen en lagere waarden op steun voor grotere inkomensverschillen. Standpunten over criminaliteit worden gemeten door individuen te vragen of de overheid harder zou moeten optreden tegen criminaliteit: hogere waarden geven aan dat individuen vinden dat de overheid harder zou moeten optreden tegen criminaliteit en lagere waarden geven aan dat respondenten vinden dat de overheid te hard optreedt tegen criminaliteit. Figuur 7.3 laat zien dat individuen die hogere scores op de populisme-schaal vinden dat immigratie een bedreiging vormt voor de cultuur. Individuen die hogere scores op de populisme-schaal zijn voorstanders zijn van een strenger optreden tegen criminaliteit. Tot slot, als het gaat om steun voor inkomensverschillen scores individuen met een sterkere populistische houding hoger op de extremen van de schaal.

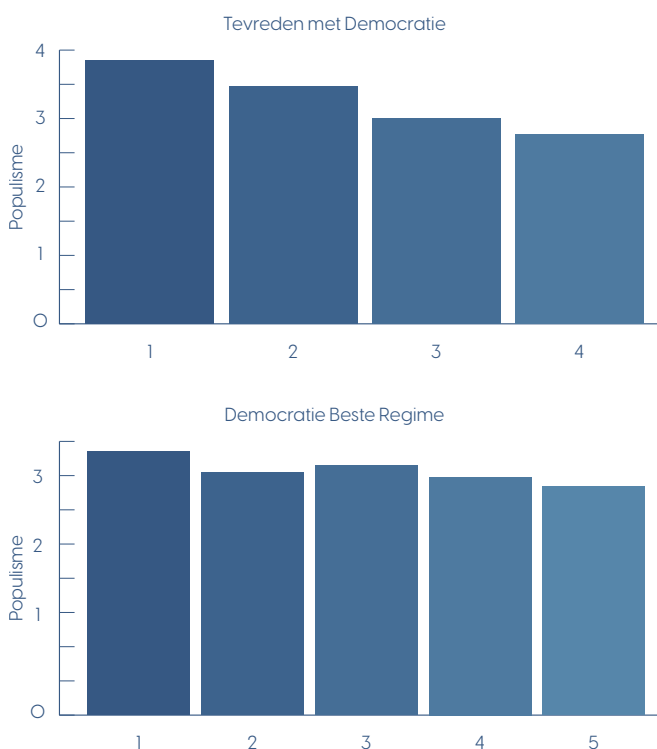

Figuur 7.3: Wie zijn de populistten?

7.6 Populistische attitudes en democratie

In dit deel richten we ons op de relatie tussen populisme en democratie. We onderzoeken eerst de relatie tussen populistische attitudes en tevredenheid met democratie. Respondenten worden gevraagd: "Hoe tevreden bent u over de manier waarop de democratie werkt in Nederland?". Hogere scores geven aan dat het individu meer tevreden is met de democratie en lagere waarden geven aan dat individuen minder tevreden zijn met hoe de democratie werkt in Nederland. Vervolgens onderzoeken we de relatie tussen populisme en steun voor democratie. Dit laatste wordt gemeten met de volgende vraag: "Democratie is in alle gevallen de beste regeringsvorm". Hogere waarden geven aan dat respondenten het eens zijn met de stelling en lagere waarden geven aan dat ze het niet eens zijn met de stelling.

In Figuur 7.4 zien we dat individuen die populistischer zijn redelijk meer ontevreden over hoe democratie werkt in Nederland, terwijl populistischere respondenten een geringe mate het minder eens zijn met de stelling dat democratie altijd de beste regeringsvorm is.

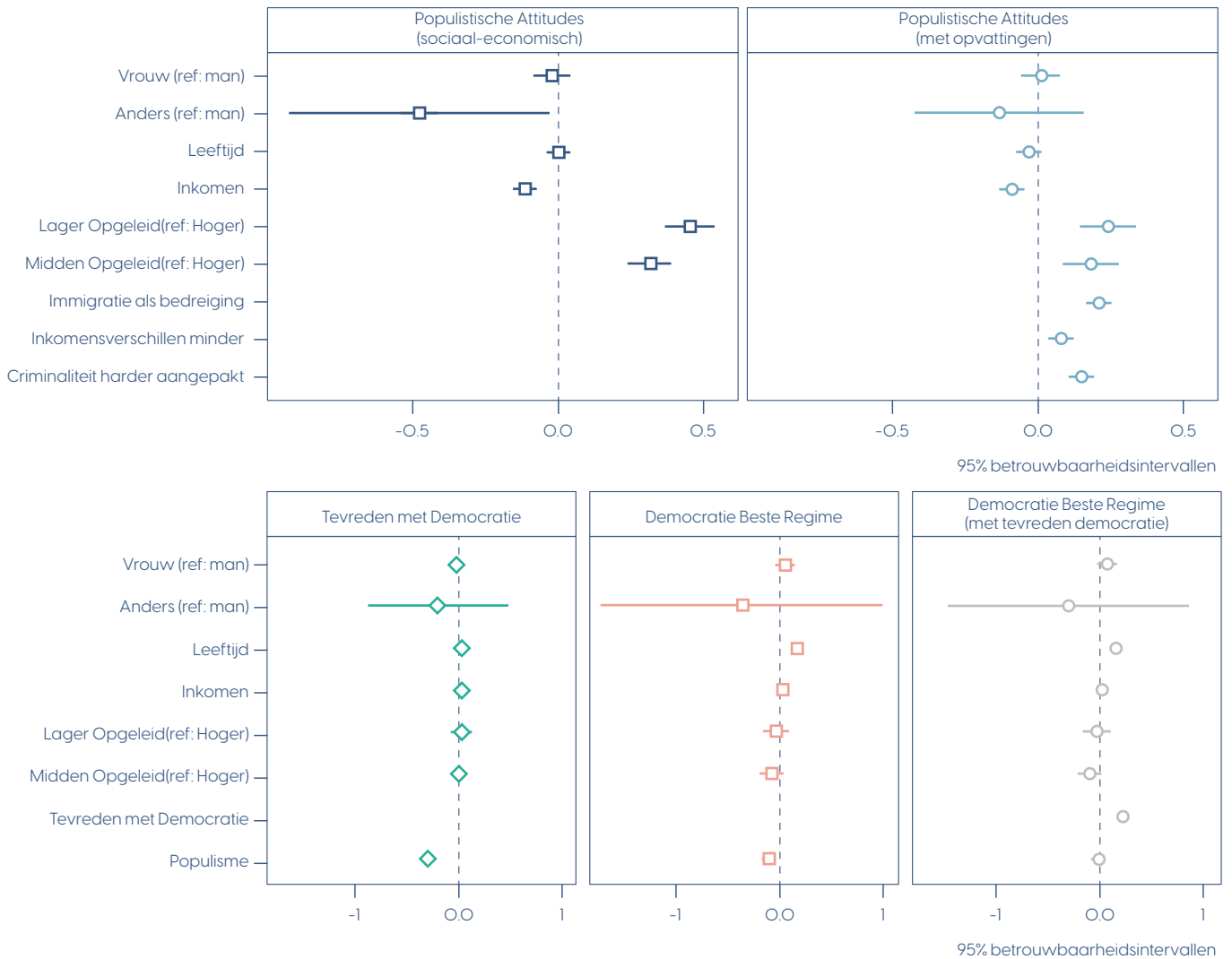
Figuur 7.4: Populisme en Democratie

7.7 Alles bij elkaar

Tot nu toe hebben we de relatie tussen populisme, sociaaleconomische kenmerken, houdingen wat betreft immigratie, inkomensverschillen en criminaliteit en houding ten opzichte van democratie afzonderlijk onderzocht. Figuur 7.5 toont de resultaten in termen van regressiemodellen. De eerste twee modellen in Figuur 7.5 toont de regressie van populistische attitudes op sociaaleconomische kenmerken en houdingen wat betreft immigratie, inkomensverschillen en criminaliteit. Geslacht, leeftijd, inkomen, opleiding, immigratie, inkomensverschillen en criminaliteit worden gemeten met dezelfde variabelen als hierboven.

In de eerste twee modellen is onze afhankelijke variabele populistische attitudes, waarbij een hogere score aangeeft dat een individu populistischer is. De resultaten bevestigen onze beschrijvende analyse hierboven: individuen met lagere inkomensniveaus en lagere opleidingsniveaus hebben een grotere kans om hoger te scoren op de maatstaf populistische attitudes. Geslacht en leeftijd zijn niet statistisch significant omdat het betrouwbaarheidsinterval nul bevat. Daarnaast scoren individuen die sceptisch staan tegenover immigratie en individuen die willen dat de staat meer optreedt tegen criminaliteit, vaker hoger op onze meting voor populistische attitudes. Hoewel we zagen dat individuen met een sterkere populistische houding hoger scoorden op de extremen van de schaal over inkomensverschillen, zien we in de regressieanalyse dat individuen die voorstander zijn van minder inkomensverschillen een hogere populistische houding hebben.

We draaien drie modellen die kijken naar de relatie tussen populisme en democratie. Voor deze modellen wordt populisme een onafhankelijke variabele. Onze afhankelijke variabelen zijn tevredenheid met democratie en steun voor democratie. We gebruiken dezelfde variabelen als hierboven. We voeren ook een aanvullend model uit voor steun voor democratie, terwijl we controleren voor tevredenheid met democratie. Personen die populistischer zijn, zijn vaker minder tevreden met democratie en personen die populistischer zijn, zijn minder vaak voorstander van het idee dat democratie altijd het beste regime is (zie modellen 3 en 4).

Figuur 7.5: Populistische Attitudes (coëfficiëntenplot)

In model 5 in Figuur 7.5, om het zuivere effect van populisme op steun voor democratie te identificeren, wordt tevredenheid met democratie opgenomen als controlevariabele. Tevredenheid met democratie is opgenomen als controlevariabele om het effect van populistische attitudes op steun voor democratie te isoleren. Populistische attitudes zijn vaak gebaseerd op ontgoocheling over de democratie. Het kan dus moeilijk zijn om te bepalen of minder steun voor democratie bepaald wordt door populistische attitudes of door ontevredenheid over de democratie. Wanneer tevredenheid met de democratie als controle wordt meegenomen, is het effect van populistische attitudes op steun voor democratie niet langer statistisch significant, wat impliceert dat lagere niveaus van tevredenheid met de democratie, en niet per se populistische attitudes, de oorzaak kunnen zijn van

lagere niveaus van steun voor democratie in het vierde model.

7.8 Populisme en stemkeuze

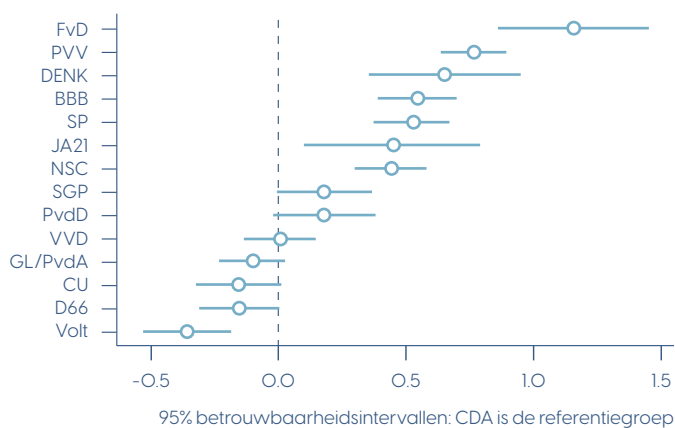
De analyse heeft zich tot nu toe gericht op populistische houdingen. Zoals hierboven is opgemerkt, is populisme een ideologie met een dunne kern en kan als zodanig worden geassocieerd met verschillende politieke partijen over het links-rechts spectrum. Figuur 7.6 registreert populistische attitudes ten opzichte van stemkeuze. Zo wordt duidelijk in welke mate kiezers van de verschillende partijen meer of minder populistisch zijn. Figuur 7.6 heeft twee figuren. Figuur 7.6a toont populistische attitudes in relatie tot stemkeuze, met het CDA als referentiegroep. Figuur 7.6a moet gelezen worden als de mate waarin kiezers voor de partijen in

kwestie meer of minder populistisch zijn, in vergelijking met kiezers voor het CDA. Figuur 7.6a toont populistische attitudes in relatie tot stemkeuze, met de PVV als referentiegroep. Figuur 7.6b moet gelezen worden als de mate waarin kiezers voor de partijen in kwestie meer of minder populistisch zijn, in vergelijking met kiezers voor het PVV. Uit figuur 7.6a kunnen we afleiden dat er een groep kiezers is die populistischer is dan kiezers voor de traditionele partijen. De kiezers voor deze partijen stemmen op partijen zoals de PVV en FvD maar ook partijen zoals DENK, de BBB, SP, JA21 en NSC. Er zijn een groep kiezers die niet meer en niet minder populistische zijn dan kiezers voor het CDA, kiezers voor bijvoorbeeld VVD, GL/PvdA, SGP en de PvdD. Terwijl er een andere groep kiezers die minder populistisch is dan de rest van de kiezers voor alle andere partijen. Die stemmen voor Volt, en in een minder maat voor D66 en de CU.² Figuur 7.6b laat zien dat als we kiezers van de partijen die populistischer zijn met elkaar vergelijken dat de FvD de meeste populistische kiezers heeft, er is geen verschil tussen de PVV en Denk. Kiezers voor de BBB, SP en NSC, die populistischer zijn dan de mainstreampartijen, zijn ook minder populistisch dan partijen als de PVV. Uit deze twee figuren kunnen we voorzichtig concluderen dat er vier groepen kiezers zijn met betrekking tot populistische attitudes. De eerste groep kiezers zijn populistischer. Deze zijn de kiezers van FvD, PVV en Denk. Ten tweede zijn er partijen die populistische kiezers aantrekken, maar deze kiezers zijn minder populistisch. Dit zijn de BBB, SP en NSC. Ten derde zijn er partijen die kiezers trekken die niet erg populistisch zijn (GL/PvdA, CDU, VVD, SGP en de PvdD). Tot slot zijn er een paar partijen die kiezers aantrekken

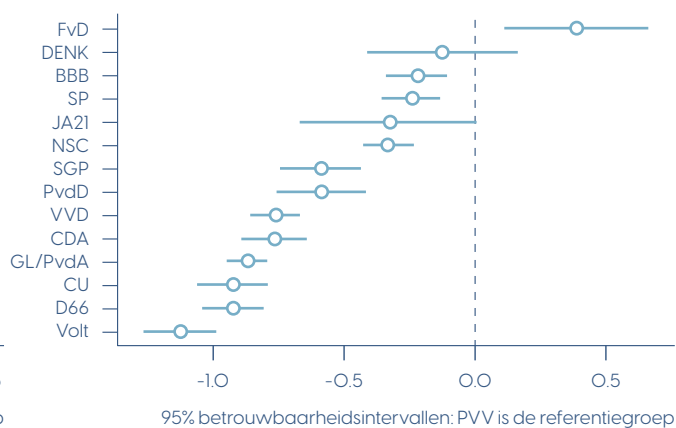
die beduidend minder populistisch zijn dan kiezers voor de andere partijen. Hier gaat het om de kiezers voor Volt, maar ook kiezers voor D66 en de CU.

7.9 Slot

De gegevens van het NKO over de Nederlandse verkiezingen van 2023 laten zien in welke mate een breed scala aan Nederlandse burgers populistische attitudes vertoont. Deze burgers steunen een breed scala aan partijen, variërend van Forum voor Democratie tot NSC. Het is waarschijnlijker dat deze burgers een op het volk gericht idee van politieke vertegenwoordiging hebben dan mensen die minder populistisch zijn. Hoewel mensen met een populistische houding een breed scala aan partijen steunen, hebben deze mensen vaak een lager inkomensniveau en een lager opleidingsniveau, zijn ze sceptischer over immigratie, voorstanders van het idee dat inkomensverschillen kleiner moeten zijn en zijn ze meer geneigd het idee te steunen dat de staat criminaliteit harder moet aanpakken. Deze meer populistische individuen zijn minder tevreden met de democratie, terwijl ze ook minder voorstander zijn van het idee dat democratie het beste politieke systeem is (als we niet controleren voor tevredenheid met de democratie).

Figuur 7.6a: Populistische Attitudes en Stemkeuze

Figuur 7.6b: Populistische Attitudes en Stemkeuze

Eindnoten en/of referenties

- De gegevens die in dit hoofdstuk worden gebruikt, zijn gewogen voor geslacht, leeftijd, migratieachtergrond en -generatie, provincie en stemkeuze.
- De coëfficiënten voor deze twee partijen zijn statistisch significant bij een p-waarde van 0.05 en 0.07.
- Akkerman, Agnes, Cas Mudde, en Andrej Zaslove. 2014. 'How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters'. *Comparative Political Studies* 47 (9): 1324–53. <https://doi.org/10.1177/0010414013512600>.
- Bale, Tim, Stijn Van Kessel, en Paul Taggart. 2011. 'Thrown Around with Abandon? Popular Understandings of Populism as Conveyed by the Print Media: A UK Case Study'. *Acta Politica* 46 (2): 111–31. <https://doi.org/10.1057/ap.2011.3>.
- Lucardie, Paul. 2008. 'The Netherlands: Populism Versus Pillarization'. In *Twenty-First Century Populism*, onder redactie van Daniele Albertazzi en Duncan McDonnell, 151–65. London: Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1057/9780230592100_10.
- Mudde, Cas. 2004. 'The Populist Zeitgeist'. *Government and opposition* 39 (4): 541–63.
- Ruth-Lovell, Saskia Pauline, en Sandra Grahn. 2023. 'Threat or Corrective to Democracy? The Relationship Between Populism and Different Models of Democracy'. *European Journal of Political Research* 62 (3): 677–98. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12564>.
- Zaslove, Andrej, en Maurits Meijers. 2023. 'Populist Democrats? Unpacking the Relationship Between Populist and Democratic Attitudes at the Citizen Level'. *Political Studies*, mei, 003232172311738. <https://doi.org/10.1177/00323217231173800>.

8. Een weinig hoopvolle toekomst

Marcel Lubbers

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Een kleine minderheid van de stemgerechtigden ervaart weinig of zeer weinig grip op het leven, maar een ruime meerderheid is somber over de toekomst
- Het ontbreken van grip gaat vaak samen met een weinig positief toekomstbeeld
- Het ontbreken van grip heeft geen sterke (directe) invloed op het stemgedrag, hoewel het sterker aanwezig is onder PVV en vooral DENK-stemmers
- Een weinig hoopvolle toekomst hangt sterk samen met ontevredenheid in de politiek, de democratie en populisme
- Vooral PVV- en FVD-stemmers hebben een weinig hoopvolle toekomst (een maand na de verkiezingswinst voor de PVV)

8.1 Inleiding

In dit rapport komt in de hoofdstukken 6 en 7 naar voren dat een aanzienlijk deel van de bevolking wantrouwend staat tegenover de politiek. De politieke, Haagse, afkeer is sterk in 2023; nog niet eerder sinds 1971 was het politieke wantrouwen zo groot, zo blijkt uit Nationaal Kiezers Onderzoek (Jacobs e.a. 2024). Uit Hoofdstuk 6 blijkt dat afkeer van de Haagse politiek sterk samengaat met ontevredenheid over het functioneren van de democratie. In Hoofdstuk 7 wordt getoond dat populisme, het idee dat het volk onvoldoende vertegenwoordigd is, anti-elitisme, en het idee van het goede volk en corrupte elites, eveneens samengaat met minder tevredenheid met de democratie. In een recent WRR-rapport (2023) is geopperd dat politiek, maar ook maatschappelijk onbehagen voor een belangrijk deel voortkomt uit het ontbreken van het idee van controle of grip op het leven en de omgeving.¹

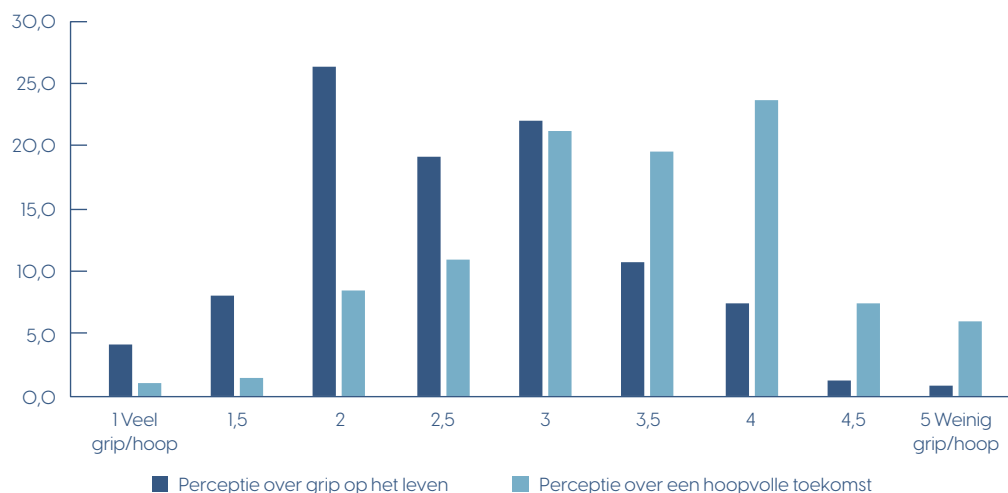
In het WRR rapport werd getoond dat de individuele perceptie van een gebrek aan controle of grip op het leven "één van de belangrijkste voorspellers is van [lager] algemene levenstevredenheid en geluk" en dat het "een bron is van maatschappelijk onbehagen", wat de onzekerheid over de toekomst versterkt. In dit hoofdstuk laten we zien in hoeverre gebrek aan grip op het eigen leven zich voordoet onder het electoraat tijdens de verkiezingen van 2023 en in hoeverre dit samenhangt met onzekerheid over de toekomst, blijkend uit het onderschrijven van een weinig hoopvol

toekomstbeeld. Vervolgens brengen we het ontbreken van grip en hoop in relatie tot politieke afkeer, populisme en ontevredenheid met de democratie. Tevens zoomen we in op de mate waarin gebrek aan grip en hoop voorspellers blijken van partijvoorkeur, rekening houdend met een aantal standaardverklaringen van stemgedrag, zoals sociaaleconomische positie en ideologische links-rechtsplaatsing.

8.2 Best veel persoonlijke grip, maar somber toekomstbeeld

In het NKO zijn drie items uit het WRR-rapport overgenomen die 'persoonlijke grip op het leven' meten. Deze vragen zijn opgenomen in de vragenlijst die na de verkiezingen is afgenomen. Echter, slechts twee ervan correleren wat sterker ($r = 0,47$) en hebben we samengevoegd tot een schaal. Dat zijn de stellingen 'Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen' en 'Soms heb ik het gevoel dat ik een speelbal van het leven ben'.² Als men het met deze stellingen eens is, heeft men minder grip op het leven. In Figuur 8.1 staat de verdeling weergegeven, waaruit blijkt dat een meerderheid aangeeft redelijk sterk grip te hebben: zo'n 60% dat scoort onder het middelpunt van de schaal. Precies in het midden zit ruim 20% (score 3). Ten slotte ervaart 20% weinig of geen grip. Overigens wijkt dit niet sterk af van de bevindingen door de WRR, waaruit bleek dat 15% erg weinig grip heeft.³

Het ontbreken van grip plaatsen we naast het hebben van een weinig hoopvolle toekomst. Het idee is dat

Figuur 8.1: Percepties van het ontbreken van grip op het leven en het ontbreken van een hoopvolle toekomst onder het electoraat van 2023.

het ontbreken van grip op het leven samengaat met onbehagen over hoe Nederland er op dit moment ervoor staat (WRR, 2023) en onzekerheid over de toekomst, met weinig hoop op een betere toekomst. De uitspraken die aan de respondenten zijn voorgelegd in het NKO zijn: 'Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter' en 'Zoals de zaken er nu voorstaan, vind ik het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld'. Ook deze vragen zijn opgenomen in de vragenlijst die na de verkiezingen is afgenomen. De twee items correleren redelijk sterk ($r = 0,45$) en hebben we samengenomen in een schaal 'gebrek aan een hoopvolle toekomst'. In dezelfde Figuur 8.1 zien we dat gebrek aan een hoopvolle toekomst wijdverspreid is: Bijna 60% is weinig hoopvol; 20% plaatst zich in het midden en ruim 20% is wel hoopvol. Er wordt dus relatief meer persoonlijke grip ervaren dan dat men hoopvol is over de toekomst.

Hoe verhouden persoonlijke grip en toekomstig onbehagen zich tot elkaar? Ze correleren redelijk sterk; hoe minder grip men ervaart, hoe minder hoopvol men is ($r = 0,35$). Of, wellicht werkt het juist andersom: hoe minder hoopvol men is over de toekomst, hoe minder grip men ervaart. Als men de toekomst weinig rooskleurig ziet vanwege bijvoorbeeld klimaatproblemen of oorlogen, ervaart men wellicht juist ook minder grip op het eigen leven. We hebben daarom ook onderzocht of het gebrek aan grip of hoop samengaan met welke problemen als belangrijkste van Nederland worden ervaren.

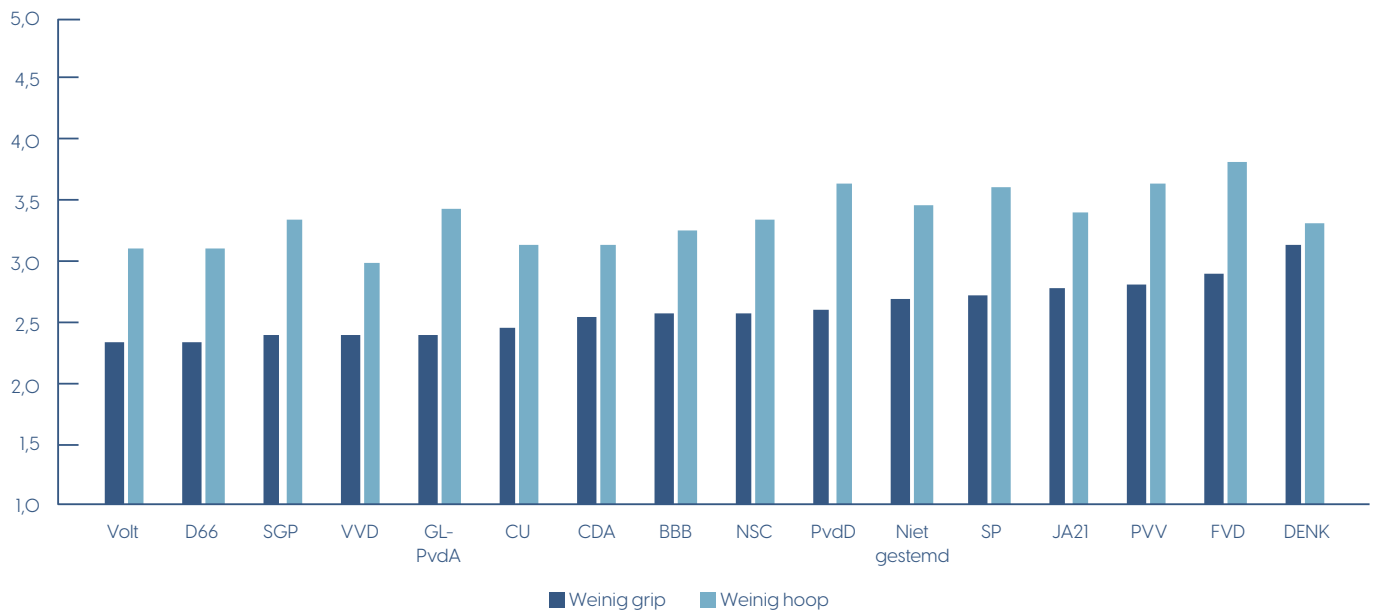
Uit de NKO gegevens blijkt dat het wel of niet hebben van grip, maar ook het wel of niet hebben van hoop maar weinig uitmaakt voor welke problemen met van belang vindt. Dit terwijl klimaat, maar ook bijvoorbeeld migratie en asiel bijzonder sterk variëren als een belangrijk probleem voor Nederland naar stemvoorkeur: worden migratie en asiel significant vaker genoemd onder PVV, SGP, VVD, BBB en NSC-stemmers, klimaat wordt significant vaker genoemd onder PvdD, GL-PvdA, Volt, D66 en CU-stemmers.

8.3 DENK-stemmers minder grip; VVD-stemmers hoopvoller

Is het ontbreken van grip en een weinig hoopvol toekomstbeeld dan ook niet van belang geweest in het stemgedrag in 2023? Volgens het WRR-rapport is het ontbreken van grip van belang voor het ontbreken van vertrouwen, waarmee we verwachten dat dit ook terug te zien zal zijn in verschillen tussen de kiezers op basis van hun partijkeuze. De electoraten van de verschillende partijen variëren maximaal 0,8 op een schaal van 1 tot 5 in hun ervaren grip. Die verschillen zijn significant, maar wellicht wat minder groot dan verwacht.

Met uitzondering van het DENK-electoraat, is de gemiddelde grip aan de positieve kant. Volt-stemmers hebben het minst het idee dat ze geen grip hebben, met een score van 2,3 (op een schaal van 1 tot 5). DENK-stemmers geven aan het minste grip te hebben met een score van 3,1 (zie Figuur 8.2). Het valt op dat de stemmers op de partijen die wat meer aan de flanken zijn te plaatsen, minder grip ervaren; stemmers op de SP, JA21, PVV en FVD.

Daarentegen is met uitzondering van één partij het electoraat van elke partij gemiddeld genomen juist weinig hoopvol over de toekomst. Alleen VVD-kiezers scoren net onder het midden en hebben dus relatief veel hoop. De partijvolgorde lijkt redelijk op de figuur over grip; het zijn veelal dezelfde kiezers die gemiddeld genomen wat minder hoop hebben als zij die minder grip hebben: SP, PVV en FVD-stemmers. Opvallend is dat PvdD en GL-PvdA stemmers ook relatief weinig hoopvol zijn; waarschijnlijk is dit gekoppeld aan zorgen rondom het klimaat, de internationale conflicten of de verkiezingsuitslag. Ook voor SGP-stemmers gaat dit op; relatief veel grip, maar relatief minder hoop. SGP-stemmers noemen vaak het issue van 'waarden en normen' als grootste probleem van Nederland en zien hun waarden en normen wellicht steeds verder in verdrukking komen. Zo benoemt een respondent "De onvrijheid om klassieke normen en waarden vast te blijven houden" en een ander het "Verlaten van Bijbels normen en waarden" het belangrijkste probleem. DENK-stemmers, die relatief weinig grip ervaren, scoren heel gemiddeld wat betreft het hebben van hoop over de toekomst.

Figuur 8.2: Gemiddelde op het ontbreken van grip en hoop naar partijvoorkeur en niet stemmen

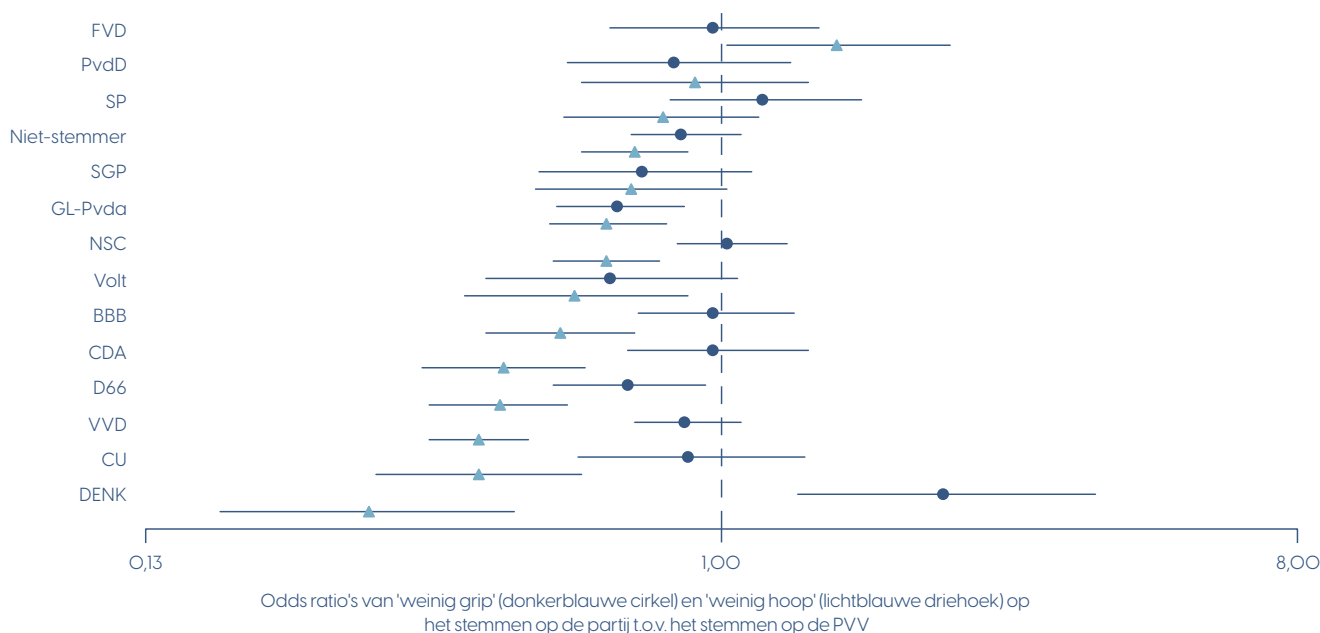
Als we analyseren of het ontbreken van grip gerelateerd was aan het stemgedrag, dan blijkt dat het ontbreken van grip ertoe deed, naast gender, leeftijd, opleidingsniveau en links-rechts plaatsing. Het ontbreken van grip vergrootte de kans om op PVV te stemmen ten opzichte van GroenLinks-PvdA, VVD, D66, CDA, SGP, CU, Volt en Niet-stemmen. Maar (net) niet ten opzicht van BBB, NSC en PvdD, en evenmin voor het stemmen op SP, FVD en DENK t.o.v. het stemmen op de PVV.

De rol die dit ontbreken van grip speelt in stemgedrag lijkt voor een groot deel te lopen via of samen te hangen met het ontbreken van een hoopvolle toekomst. Als het ontbreken van hoop ook opgenomen wordt in de analyses naast het ontbreken van grip, dan is het vooral het ontbreken van hoop dat het stemgedrag nog verklaart naast gender, leeftijd, opleidingsniveau en links-rechts plaatsing, meer dan het ontbreken van grip. Het ontbreken van grip verkleint dan slechts nog de kans om op GL-PvdA en D66 te hebben gestemd ten opzichte van op de PVV te hebben gestemd. En het vergroot dan de kans om op DENK te hebben gestemd ten opzicht van de PVV.

Het ontbreken van hoop ging juist samen met een kleinere kans om op elke partij te hebben gestemd of om niet te hebben gestemd, t.o.v. de PVV, met uitzondering van PvdD, SP en SGP, waarbij voor de

laatste twee het effect net niet significant was. Alleen FVD-stemmers waren nog minder hoopvol dan de PVV-stemmers.

Uit deze analyses blijkt derhalve dat mensen met minder hoop op een positieve toekomst vaker op FVD, PVV, SP en PvdD hadden stemden en dat dit ontbreken van hoop deels werd ingegeven of samenging met het ervaren van te weinig grip op het eigen leven. Maar het is van belang te noemen dat ook onder kiesgerechtigden die wél grip op het leven hadden en die tegelijkertijd hoopvol waren over de toekomst, de PVV de tweede partij was (na de VVD). Onder de kiezers met ervaren grip op het eigen leven, maar weinig hoop over de toekomst was juist de PVV weer het grootst, net als onder de kiezers met weinig grip, ongeacht of ze weinig of juist hoopvol waren over de toekomst.

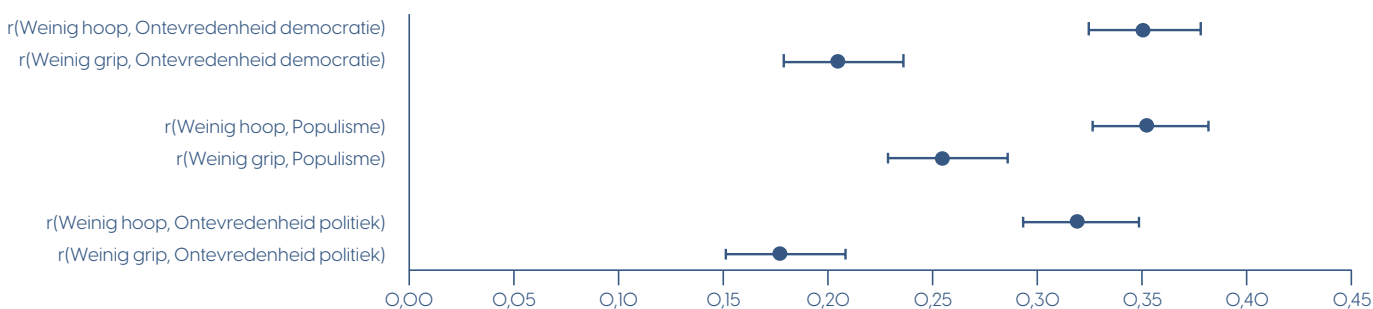
Figuur 8.3. Effect-parameters van het ontbreken van grip en hoop, t.o.v. PVV-stemmen, gecontroleerd voor gender, leeftijd, opleidingsniveau en links-rechts plaatsing

8.4 Weinig hoopt gaat samen met ontevredenheid en populisme; meer dan weinig grip

De hoofdstukken over Haagse afkeer (H6), populisme (H7), en democratie (H6 en H7) hebben laten zien dat deze aspecten in sterke mate samengaan, ook met het stemmen op de flanken of anti-establishment partijen. Dat lijkt ook op te gaan voor het ontbreken van grip en hoop. Aan het slot van dit hoofdstuk laten we zien in hoeverre het ontbreken van grip en hoop samengaan met afkeer van de Haagse politiek, populisme en ontevredenheid met de democratie. Uit onderstaande figuur blijkt dat het ontbreken van grip weliswaar positief met de andere aspecten samenhangt, maar de correlatie ligt tussen de 0,18 en

0,26 en is dus niet erg sterk. Het ontbreken van hoop gaat in sterkere mate samen met politieke ontevredenheid, populisme en ontevredenheid over de democratie. De correlaties liggen tussen de 0,32 en 0,36.

Als we vervolgens onderzoeken of het ontbreken van grip en toekomsthoop nog samengaan met stemgedrag als we ook de rol van ontevredenheid met de politiek, populisme en ontevredenheid met de democratie meenemen, dan wordt gevonden dat het ontbreken van grip er alleen toe blijft doen voor DENK-stemmers, die minder grip hebben. Wat betreft het ontbreken van hoop blijft dit ertoe doen voor PVV-stemmers, die dit minder hebben dan VVD, BBB, DENK en niet-stemmers. De rol van ontbreken van hoop is matig tot sterk te noemen, dat van het ontbreken van grip is klein te noemen.

Figuur 8.4: Correlaties tussen weinig grip en weinig hoop met ontevredenheid met de politiek, populisme en ontevredenheid met de democratie.

8.5 Slot

De Nederlandse kiezers hebben in redelijk sterke mate het gevoel grip te hebben op hun leven. Toch gaat het ontbreken van grip in belangrijke mate samen met afkeer van de Haagse politiek, wantrouwen, populisme, ontevredenheid met de democratie en stemmen op de politieke flanken en op anti-establishment partijen. Ook kunnen we met de NKO-gegevens voor de jongste verkiezingen bevestigen wat al door de WRR daarvoor werd waargenomen: het ontbreken van controle gaat samen met een minder hoopvolle toekomst. Toch benadrukken we hier dat er verre van een perfecte relatie bestaat: het ontbreken van grip komt maar onder een minderheid van de Nederlanders voor, onder zo'n 20%. Daarentegen is het ontbreken van hoop over een positieve toekomst veel wijdverspreider: zo'n 60% is weinig hoopvol.

Gevoelens van een gebrek aan grip en een weinig hoopvolle toekomst blijken in samenspel te zijn met ontevredenheid over de politiek, populisme en ontevredenheid over de democratie. Het zijn deze laatste aspecten en het ontbreken van hoop die het stemgedrag verklaren, sterker dan grip, alhoewel die aspecten in belangrijke mate gevoed worden door dan wel samengaan met het ontbreken van grip.

Volgens het WRR rapport, dat aansloot bij het rapport van de Adviesraad Migratie, zou het ontbreken van 'grip' een rol kunnen spelen in het begrijpen waar het maatschappelijk onbehagen en wantrouwen vandaan komt. 'Grip' is vervolgens vooral gekoppeld in het debat aan 'grip op migratie', zoals door veel partijen in de campagne werd gebezigd (zie H17). Uit deze analyse hier komt naar voren dat grip weliswaar een rol speelt in politieke ontevredenheid, maar dat juist het geven van hoop op een betere toekomst ontevredenheid zal kunnen doen verminderen.

9. (G)een feest der herkenning: Identiteit en politieke vertegenwoordiging

Nella Geurts, Saskia Glas en Anuschka Peelen¹

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Nederlanders ervaren matigjes dat de politiek hen vertegenwoordigt: 31% voelt zich (zeer) goed vertegenwoordigd, 26% (zeer) slecht en 43% zit daartussenin.
- Nederlanders uit de hoogste klasse die hun status belangrijk vinden ervaren de meeste representatie. Islamitische Nederlanders die veel waarde hechten aan hun geloof voelen zich het slechtst vertegenwoordigd.
- Het is niet altijd zo dat mensen zich slecht vertegenwoordigd voelen als er weinig mensen in de politiek zitten die op hen lijken. Zo voelen LHB'ers zich niet slechter vertegenwoordigd dan heteroseksuelen.
- Of je vindt dat de politiek jou goed vertegenwoordigt hangt af van met welke groep je je identificeert. Zo voelen Nederlanders met een Aziatische, Afrikaanse of Latijns-Amerikaanse achtergrond zich beter vertegenwoordigd als ze zich meer identificeren met Nederland.
- Wie politici zijn, waar ze voor staan en hoe ze zich gedragen maken gezamenlijk dat mensen het gevoel hebben dat de politiek er ook voor hen is.

9.1 Inleiding

De levensader van elke democratie is dat het hele volk zich goed gehoord en vertegenwoordigd voelt. Als die ervaren representatie mist, brokkelt het vertrouwen in de politiek af en daarmee komt het bestaansrecht van de democratie zelf in gevaar. Er zijn echter aanwijzingen dat er nog iets te winnen valt in de ervaren representatie van Nederlanders. Zo vertrouwen Nederlanders de politiek maar weinig en steeds minder terwijl het vertrouwen in andere instituties als de gezondheidszorg en de rechtspraak – gelukkig – hoog blijft. Zou dat komen doordat Nederlanders het gevoel hebben dat de politiek er niet voor iedereen is maar alleen een stem geeft aan bepaalde groepen? In dit hoofdstuk kijken we hoe goed gehoord Nederland zich anno 2023 voelt door politici.

Dit hoofdstuk gaat, met andere woorden, over de ervaren representatie onder de Nederlandse bevolking. Wie voelt er dat de politiek er ook voor hen is en wie voelt zich helemaal niet gehoord door de politiek? En waar komt dat door? Wie politici zijn, hoe ze zich gedragen of waar ze voor staan? Zit Nederland ermee dat er nog steeds maar 59 vrouwen in de Tweede Kamer zitten of maken zaken als geslacht en seksuele voorkeur ons eigenlijk niet zoveel uit? Of is dat misschien wel zo voor specifieke groepen als homoseksuele mensen, maar niet voor heteroseksuele mannen?

In dit hoofdstuk geven we antwoord op die en gerelateerde vragen. Het hoofdstuk begint met de vloetschouw: hoe staat de ervaren representatie er anno 2023 voor? Daarna kijken we naar verschillen tussen groepen. Daarbij kijken we in het bijzonder naar hoe onze ervaren representatie bepaald wordt door wat we zelf echt belangrijk vinden voor onze identiteit in plaats van de hokjes waartoe we door anderen worden ingedeeld ("vrouw zonder migratieachtergrond"). De data die we gebruiken in dit hoofdstuk zijn verzameld na de verkiezingen, toen de verkiezingsuitslag al bekend was. Alle conclusies uit dit hoofdstuk zijn statistisch getoetst en er wordt alleen gesproken over verschillen als die statistisch gezien ook significant waren² (niet-significante verschillen zijn in de figuren weergegeven met lijntjes). Al met al laten deze gegevens zien dat vooral Nederlanders die belangrijke hoekstenen van hun identiteit niet terugzien in de politiek, zich maar slecht gerepresenteerd voelen.

9.2 Voelen Nederlanders zich gerepresenteerd?

Slechts 31 procent van de Nederlandse kiesgerechtigden voelt zich (zeer) goed vertegenwoordigd in de Tweede Kamer. Een iets kleinere groep Nederlanders voelt zich juist niet gerepresenteerd door de politiek (23%). De meeste mensen zitten daar tussenin, en voelen zich noch goed, noch slecht vertegenwoordigd. Voor een representatieve democratie is het uiteraard niet wenselijk dat slechts één op de drie Nederlanders zich vertegenwoordigd voelt. Vergelijken met wat we weten uit andere landen, is dit echter een vrij hoog percentage (Dyvak, 2019).

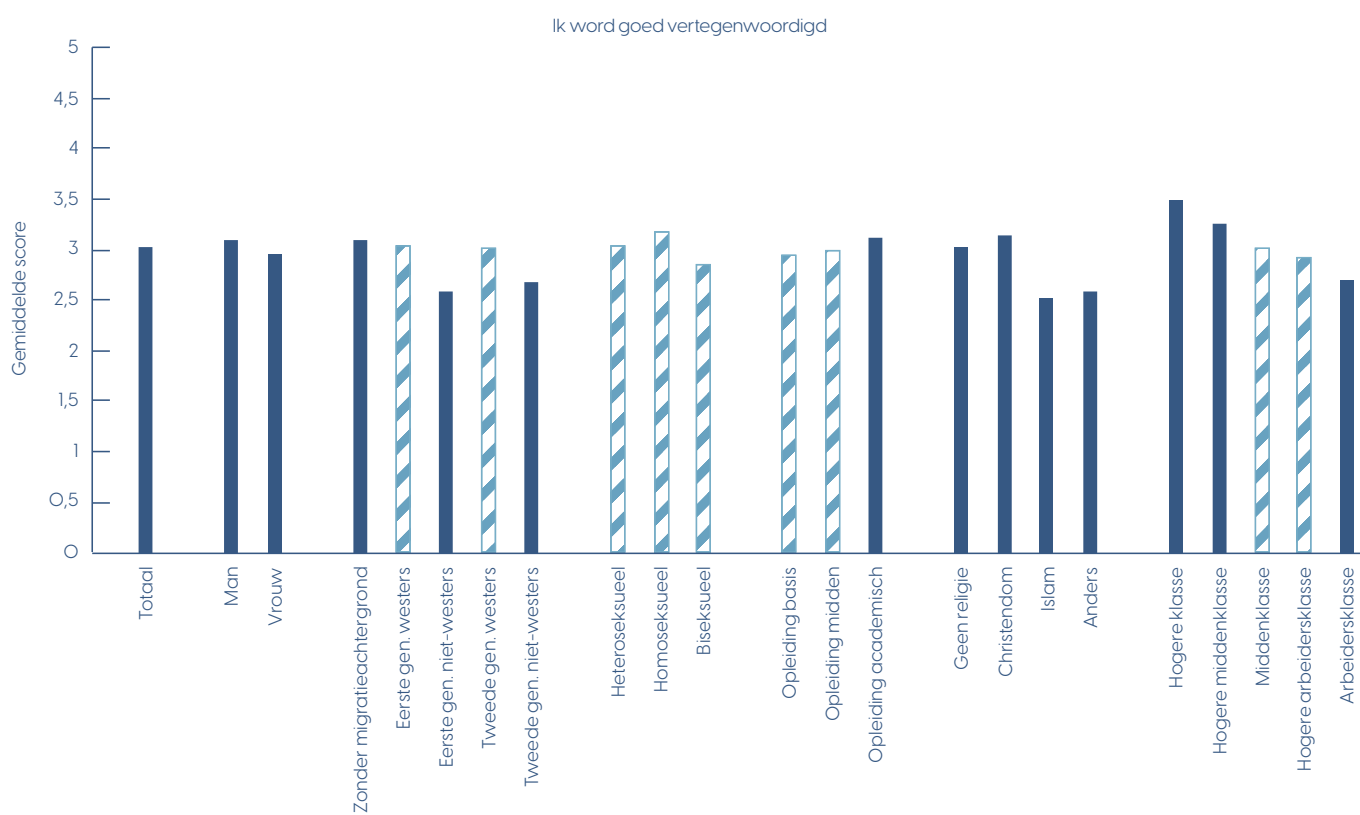
In de politiek zijn sommige groepen numeriek oververtegenwoordigd, terwijl andere groepen zijn ondervertegenwoordigd (Butter, 2023; Vandeputte, 2023). Zien we dan ook dat ondervertegenwoordigde groepen zich minder gerepresenteerd voelen? Uit onze gegevens blijkt dat mannen zich vaker vertegenwoordigd voelen dan vrouwen. Verder blijkt de sociaalmaatschappelijke positie bepalend voor de mate van ervaren representatie: zowel mensen met een academische opleiding als mensen uit een hogere sociale klasse ervaren meer representatie. Dit is niet verrassend, aangezien Nederlanders met een academische opleiding en hoge sociale klasse sterk zijn oververtegenwoordigd in de Tweede Kamer.

Wanneer we inzoomen op andere groepen in de samenleving, valt op dat Nederlanders zonder migratieachtergrond en met een Europese, Noord-Amerikaanse of Australische achtergrond meer vertegenwoordiging ervaren dan Nederlanders met een Latijns-Amerikaanse, Afrikaanse of Aziatische achtergrond³ (zie ook Hoofdstuk 12). Hoewel voor zowel Nederlanders met een Europese, Noord-Amerikaanse of Australische als Latijns-Amerikaanse, Afrikaanse of Aziatische achtergrond geldt dat zij numeriek worden ondervertegenwoordigd in de politiek, leidt dit niet tot dezelfde ervaren vertegenwoordiging. Recent onderzoek concludeerde dat ervaringen met uitsluiting en discriminatie, het niet behartigen van specifieke belangen en minder zichtbaarheid van mensen in de politiek die qua uiterlijke kenmerken op hen lijken hierbij een rol spelen (Dagevos & Vermeulen, 2024).

Tot slot voelen Christenen zich het best gerepresenteerd, gevolgd door mensen zonder religie. Mensen met een andere religie ervaren minder politieke vertegenwoordiging.

Deze cijfers in Figuur 9.1 laten aan de ene kant zien dat er soms sprake is van betere ervaren vertegenwoordiging wanneer er veel mensen zijn met gelijke persoonskenmerken in de Tweede Kamer (zoals bij de sociaal-maatschappelijke positie). Aan de andere kant blijkt dit niet altijd te gelden: hoewel er in de Tweede Kamer bijvoorbeeld meer vertegenwoordigers

zijn die geen religie aanhangen dan leden die wel religieus zijn, voelen Christenen zich toch beter vertegenwoordigd dan niet-religieuze mensen. Dit laat dan weer zien dat een afspiegeling van de samenleving in de Tweede Kamer niet altijd samen hoeft te hangen met ervaren representatie, maar dat er meerdere factoren meespelen. Zo kan het zijn dat Christelijke mensen zich juist goed vertegenwoordigd voelen omdat er meerdere partijen met een Christelijke grondslag vertegenwoordigd zijn in de kamer – hoewel politici als Bontenbal zichzelf niet als overtuigd Christelijk presenteren.

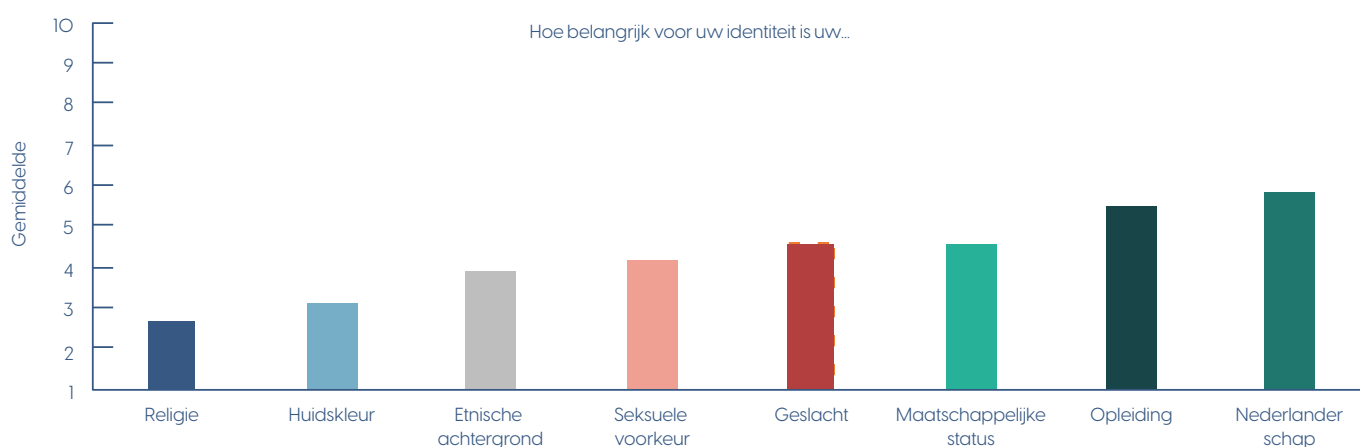
Figuur 9.1: Ervaren politieke vertegenwoordiging onder verschillende groepen

Kader 1: Groepen versus identificaties

Er wordt weleens geroepen dat de politiek er alleen is voor bepaalde groepen, bijvoorbeeld voor “de randstad”, “witte mannen” of “de linkse havermelkdrinkende elite” (Lucassen, 2024; Van de Kamp, 2023). Daaruit zou je kunnen opmaken dat “de regio”, “vrouwen van kleur” of “koemelkdrinkende Henk en Ingrid” zich niet goed vertegenwoordigd voelen door de politiek. Maar dat ligt er maar net aan. Het ligt eraan of we het gebied waarin we wonen, ons geslacht, onze huidskleur en onze melkvoorkeuren ook belangrijke

onderdelen vinden van onze identiteit, die vervolgens gerepresenteerd moeten worden. Daarom hier een klein uitstapje naar wat kiesgerechtigde Nederlanders eigenlijk belangrijk vinden voor hun identiteit.

Gemiddeld genomen bouwen Nederlanders onze identiteit het meeste op ons Nederlandschap (5,9) en onze opleiding (5,5) en het minste op religie (2,7) en huidskleur (3,1). In die zin lijkt wat je bereikt belangrijker voor je identiteit dan waar je begon.

Figuur 9.2

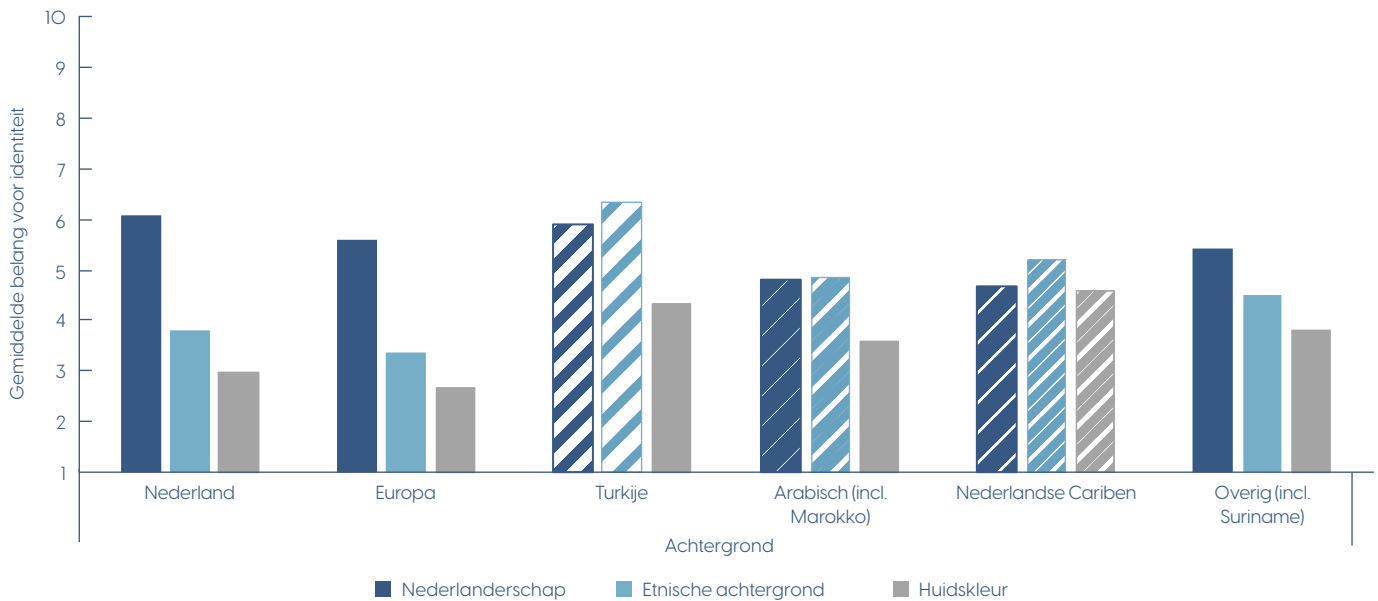
Maar wat onze identiteit definieert, verschilt natuurlijk van persoon tot persoon. Gemiddeld genomen hechten we weinig waarde aan religie, maar mensen die elke week naar de kerk gaan, vinden religie juist wel heel belangrijk voor hun identiteit (8,7). En vooral mensen die de universiteit hebben afgerond, benadrukken heel graag het belang van opleidingen (7,2). Vrouwen (4,9) en vooral non-binaire mensen (8,8) vinden geslacht

belangrijker dan mannen (4,3). En homoseksuele mannen en lesbische vrouwen (5,7) seksuele gerichtheid meer dan heteroseksuele personen (4,1). Soms zijn het dus juist de geprivilegieerde groepen die veel putten uit een bepaald kenmerk – bijvoorbeeld universitair opgeleiden – en soms juist de gemarginaliseerde groepen – zoals non-binaire mensen.

Kader 2. We zetten allemaal Nederland op 1

In onze gegevens is er geen enkele groep die hun etnische achtergrond belangrijker vindt dan hun Nederlandschap – ook niet mensen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Zij vinden dat hun etnische achtergrond en hun Nederlandschap even belangrijk zijn voor hun identiteit. Dat vinden mensen met Caribische wortels overigens ook.

Mensen met andere niet-Nederlandse achtergronden vinden hun Nederlandschap zelfs belangrijker voor hun identiteit dan hun etnische achtergrond. In tegenstelling tot verhalen over de etnische segregatie in onze samenleving, laten deze gegevens dus zien dat we allemaal veel waarde hechten aan ons Nederlandschap.

Figuur 9.3⁴

9.3 Hoe maakt identificatie uit voor ervaren representatie?

Je hoeft elke groep waartoe je behoort niet per se even belangrijk te vinden voor je identiteit. In Figuur 9.3 vergelijken we daarom mensen die behoren tot dezelfde groep, maar verschillen in de mate waarop ze die groep belangrijk vinden voor hun identiteit, om te zien of en hoe dit hun ervaren representatie beïnvloedt.

Voor sommige groepen zien we verschillen in ervaren representatie tussen mensen die dit persoonskenmerk wel of niet belangrijk vinden voor hun identiteit, maar voor de meeste groepen lijkt deze identificatie geen verschil te maken. Zo voelen mensen met een mavo, mbo of havo/vwo opleiding zich beter

vertegenwoordigd wanneer ze waarde hechten aan hun behaalde opleiding dan wanneer ze dit niet doen. Ook bij sociale klassen zien we verschillen: mensen in de hogere sociale klassen voelen zich beter vertegenwoordigd wanneer ze hun sociale klasse belangrijk vinden voor hun identiteit dan wanneer ze hier weinig waarde aan hechten. Voor Nederlandschap geldt dat mensen met een Afrikaanse, Aziatische of Latijns-Amerikaanse achtergrond zich beter vertegenwoordigd voelen wanneer ze hun Nederlandschap belangrijk vinden voor hun identiteit. We zien hier dus de drie groepen terug die eerder werden benoemd als meest belangrijk voor de identiteit van de gemiddelde Nederlander (Kader 1). Mensen die zich hiermee identificeren voelen zich beter gerepresenteerd. Aan de ene kant reflecteert

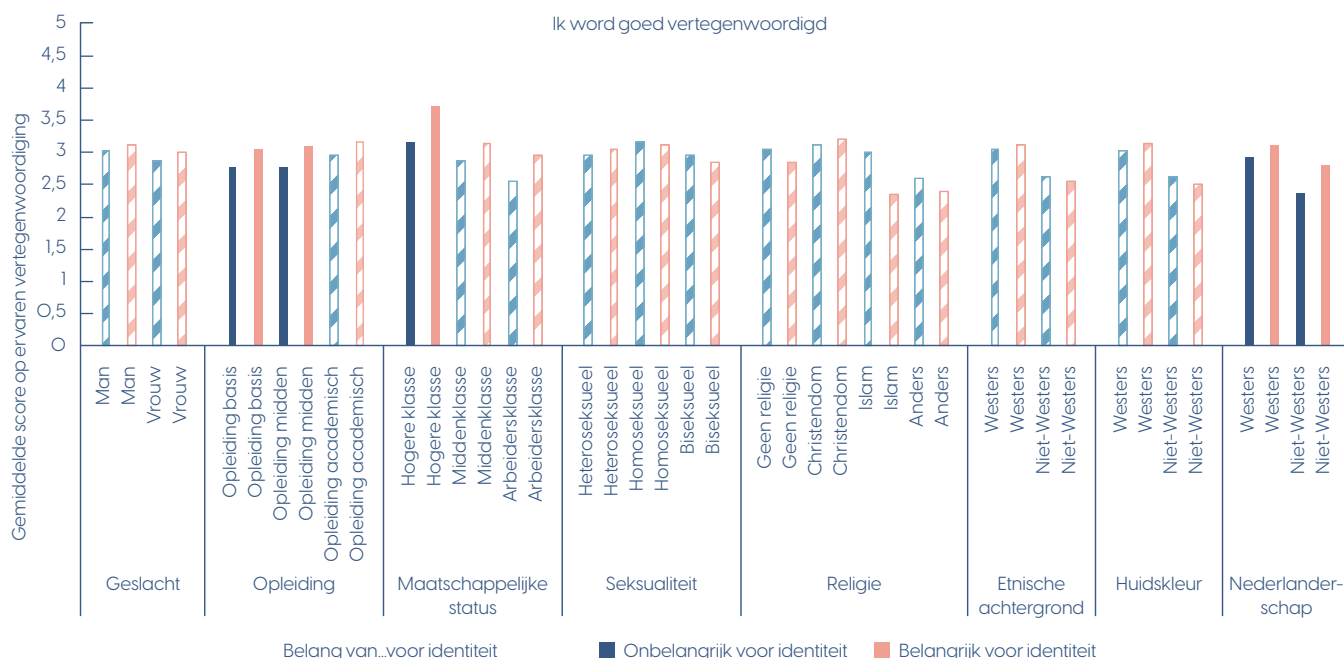
dit wellicht de waarde die in de huidige maatschappij wordt gehecht aan de behaalde opleiding, status en Nederlanderschap. Aan de andere kant zien we ook veel politici met deze kenmerken. Deze mensen zijn dus erg zichtbaar in de politiek, waardoor mensen met vergelijkbare identiteiten zich beter vertegenwoordigd voelen.

Voor verschillende andere groepen maakt het voor hun ervaren vertegenwoordiging niet uit of mensen dit wel of niet belangrijk vinden voor hun identiteit. Bij geslacht, seksuele voorkeur, religieuze denominatie, etnische achtergrond en huidskleur zien we opvallend genoeg geen verschillen. Dat betekent dat vrouwen die hun vrouw-zijn belangrijk vinden voor hun identiteit niet meer of minder representatie ervaren dan vrouwen die hun vrouw-zijn helemaal niet belangrijk vinden. Dat is interessant, omdat we verwachtten dat vrouwen die hun vrouw-zijn belangrijk vinden, het als extra negatief zouden zien dat er minder vrouwen zijn in de Tweede Kamer. Dit blijkt niet door te werken op hun ervaren vertegenwoordiging.

9.4 Andere redenen voor ervaren vertegenwoordiging

Om meer inzicht te krijgen in waar mensen zelf aan denken bij ervaren vertegenwoordiging, hebben wij hen gevraagd toe te lichten waarom ze zichzelf wel of niet gerepresenteerd voelen. Deze open antwoorden vullen onze andere bevindingen op drie manieren aan.

Ten eerste worden er nog een aantal andere groepskenmerken genoemd die belangrijk zijn voor ervaren vertegenwoordiging, namelijk leeftijd en regio. Zowel ouderen als jongeren geven aan dat ze vinden dat er te weinig mensen van hun leeftijd in de Tweede Kamer zitten, of dat de belangen van hun leeftijdsgroep niet genoeg worden behartigd. Zo wordt gewezen naar te weinig compensatie voor de 'pechgeneratie', te weinig aandacht voor zorg bij ouderen en te weinig AOW. Mensen die in de Randstad wonen geven vaker aan dat ze zich goed vertegenwoordigd voelen. Zij merken op dat er in de Tweede Kamer vooral politici zichtbaar zijn die ook uit de Randstad komen. Dit laatste valt ook mensen buiten de Randstad op. Zij vinden daarom dat de problemen in andere regio's

Figuur 9.4: Ervaren politieke vertegenwoordiging naar mate van identificatie binnen groepen

Noot: In dit figuur zijn alleen (niet-)significante verschillen binnen groepskenmerken aangegeven (bijv. tussen mannen die hun man-zijn onbelangrijk vinden en mannen die man-zijn belangrijk vinden). Verschillen tussen andere groepen (bijv. tussen mannen met een lage identificatie op geslacht en vrouwen met een hoge identificatie op geslacht) zijn niet aangeduid.

van (Caribisch) Nederland niet (serieus) genoeg worden besproken in de politiek (zie Hoofdstuk 11 voor meer over de rol van regio). Verder geven mensen hun chronische ziekte, beperking of neurodiversiteit als verklaring voor een gevoel van slechte vertegenwoordiging. Er zijn weinig tot geen mensen in de politiek zichtbaar die in deze groep vallen (Mügge et al., 2024), en de problemen van deze mensen komen daardoor te weinig aan bod.

Ten tweede noemen mensen ook inhoudelijke standpunten. Mensen die zich slecht vertegenwoordigd voelen, geven aan dat hun specifieke belangen niet genoeg gehoord worden. Deze belangen hebben vaak te maken met hun economische ontevredenheid. Bij mensen die zich gemiddeld vertegenwoordigd voelen, komt onzekerheid over het toekomstige kabinet naar voren. Daarnaast geven mensen in deze groep vaak als argument dat ze geen idee hebben over

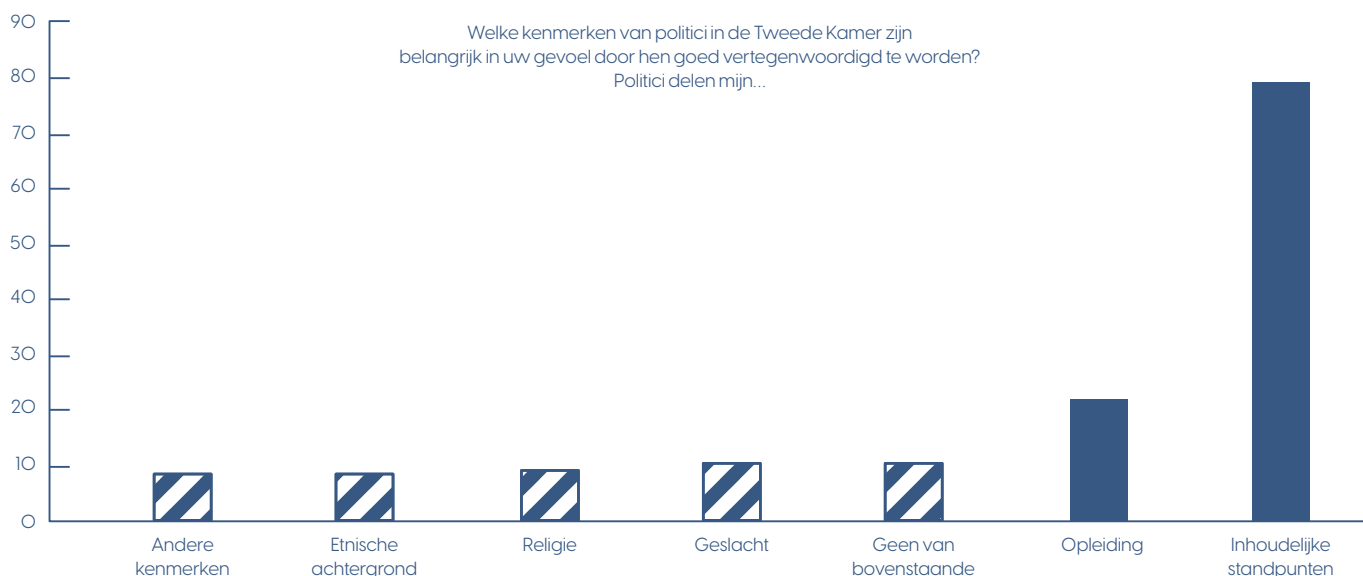
de politiek en vertegenwoordiging. Mensen die zich goed gerepresenteerd voelen, noemen vaak dat ze vinden dat hun inhoudelijke standpunten genoeg aan bod komen in de politiek, dat ze tevreden zijn dat ze mogen stemmen in een democratie en dat ze daarom vertrouwen hebben dat ze worden vertegenwoordigd.

Ten derde vinden Nederlanders ook de manier waarop politici de politiek bedrijven bepalend, waarbij betrouwbaarheid, daadkracht, empathie, integriteit en standvastigheid genoemd worden. Mensen omschrijven daarnaast het belang van betrokkenheid met (heel) Nederland en diens kiezers ("staan voor zijn/haar kiezers en weet wat er echt leeft in het hele land en niet alleen de Randstad") alsook ervaring met de politiek, kennis van zaken en normen en waarden als redenen voor een (gebrek aan) ervaren politieke representatie.

Kader 3: Herkenning in politici

In een aanvullende vraag konden mensen aanvinken welke kenmerken van politici in de Tweede Kamer ze precies belangrijk vinden. Bijna de helft van de mensen (47,6,1%) kiest één kenmerk, 19,6% twee kenmerken en ongeveer 8% drie of meer. Het delen van inhoudelijke standpunten met politici wordt bij uitstek door de

meeste respondenten benoemd (81,5%). Als het gaat om overeenkomsten met persoonskenmerken van politici, wordt opleiding het vaakst genoemd (22,1%). Geslacht, religie en etnische achtergrond worden tot slot alle drie door ongeveer 9 à 10% van de mensen genoemd als relevant kenmerk van politici voor hun gevoel van vertegenwoordiging. Bijna 30% van de mensen noemt ten minste één van de vier genoemde persoonskenmerken.

Hoe belangrijker een eigenschap is voor je identiteit, hoe belangrijker je het vindt dat politici dit kenmerk delen. Zo vindt 41% van de mensen wiens opleiding heel erg belangrijk is voor diens identiteit – met name mensen met een academische opleiding – dat het delen van het opleidingsniveau met politici belangrijk is voor hun

ervaren vertegenwoordiging. Dit is beduidend hoger dan de 20% van de mensen voor wie opleiding niet belangrijk maar ook niet onbelangrijk is. Het belang van bepaalde identiteiten is dus bepalend voor het gevoel van representatie door politici.

9.5 Slot

Gemiddeld genomen voelen Nederlanders zich matig vertegenwoordigd door de politiek. Onze gegevens weerspiegelen een aantal bekende oorzaken, zoals de afstand tot de politiek die ervaren wordt onder Nederlanders met een Latijns-Amerikaanse, Afrikaanse of Aziatische achtergrond, onder mensen die buiten de Randstad wonen en onder mensen uit kwetsbare sociale klassen. Tegelijkertijd zijn er ook Nederlanders die aangeven dat ze zichzelf al prima vertegenwoordigd voelen louter omdat ze gestemd hebben, bijvoorbeeld omdat ze mensen zoals henzelf in de politiek terugzien.

Als we het expliciet vragen, noemen veel mensen in onze gegevens dat de inhoudelijke standpunten van politici cruciaal zijn voor hun ervaren vertegenwoordiging. Hoewel mensen natuurlijk niet alle standpunten van alle honderdvijftig leden van de Tweede Kamer kennen, zijn de standpunten van sommige groepen minder prominent aanwezig in het politieke debat, wat kan verklaren waarom sommigen zich beter vertegenwoordigd voelen dan anderen. Onze resultaten laten zien dat mensen uit hogere sociaaleconomische klassen – en die deze identiteit belangrijk vinden – meer vertegenwoordiging ervaren, terwijl bijvoorbeeld jongeren zich juist slecht gerepresenteerd voelen omdat ze het gevoel hebben dat er niet voor hun (economische) belangen wordt opgekomen, waarbij er naar de ‘pechgeneratie’ wordt verwezen.

De inhoudelijke standpunten van burgers en politici staan echter niet los van de personen die we zijn. Zo kaarten politici van kleur vaker uitsluiting aan (Sobolewska et al., 2018), maar zijn er weinig gekleurde Kamerleden. Daarmee worden de belangen van bijvoorbeeld mensen met een Aziatische, Latijns-Amerikaanse en Afrikaanse achtergrond minder prominent behartigd – en onze gegevens laten zien dat deze groepen ook maar weinig representatie ervaren.

In het bijzonder onderstrepen onze analyses dat Nederlanders het belangrijk vinden dat dé hoekstenen van onze identiteit goed worden vertegenwoordigd. En dat behelst meer dan dat politici er in de spiegel precies zo uitzien als wijzelf. Hoewel maatschappelijke debatten dus voornamelijk gaan over de hoeveelheid vrouwelijke politici of politici met een migratieachtergrond in de Tweede Kamer, blijkt uit onze analyses dat dergelijke zaken mogelijk niet automatisch bijdragen aan het opkrikken van de ervaren representatie onder Nederlanders in het algemeen. Belangrijker is dat burgers het gevoel hebben dat politici opkomen voor hun specifieke belangen, die niet alleen gevormd worden door hoe ze eruitzien en bij welke groepen ze horen, maar ook door welke groepen ze écht maken tot wie ze zijn.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Afdeling Sociologie, RSCR, Radboud Universiteit. Alle auteurs hebben gelijkwaardig aan dit hoofdstuk bijgedragen.
 - 2 $p < 0.05$.
 - 3 Hoewel het CBS niet langer onderscheid maakt tussen mensen met een niet-Westerse migratieachtergrond en mensen met een Westerse migratieachtergrond, weten we uit eerder onderzoek dat (politieke) ervaringen tussen deze groepen kunnen verschillen. We hebben er daarom voor gekozen om deze verschillen toch te illustreren, waarbij we gebruikmaken van de eerdere indeling van het CBS (z.d.). In de tekst verwijzen we naar Latijns-Amerikaans, Afrikaans of Aziatisch voor niet-Westers, en naar Europees, Noord-Amerikaans of Australisch voor Westers.
 - 4 Etnische roots zijn samengevoegd als (a) er minder dan 50 respondenten in een categorie zaten of (b) categorieën dezelfde rangorde in welke zaken belangrijk zijn voor identiteiten lieten zien.
- Butter, Ewoud. "Minder Tweede Kamerleden met een migratieachtergrond." *de Kanttekening* (blog), December 4, 2023. <https://dekanttekening.nl/samenleving/minder-tweede-kamerleden-met-een-migratieachtergrond/>.
 - Centraal Bureau voor de Statistiek. "Persoon met een westerse migratieachtergrond." Webpagina. Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd op 17 mei 2024. <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen/persoon-met-een-westerse-migratieachtergrond>.
 - Dagevos, J., Vermeulen, F., Geurts, N., Iedema, J., Koç, R. & Spierings, N. (2024). *Is de politiek er voor iedereen? Een onderzoek naar ervaren representatie, institutioneel vertrouwen en politieke participatie bij personen met een migratieachtergrond*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - Dyvik, Einar. "Share of People Who Agree Their Government Represents Its Citizens Well by Country 2019." Statista. Accessed April 17, 2024. <https://www.statista.com/statistics/1093327/share-people-agree-government-represents-citizens-well-country/>.
 - Mügge, L. M., Runderkamp, Z., & Spierings, N. (2024). Descriptive representation of marginalized groups in Dutch Politics. In De Lange, S., Louwerse, T., 't Hart, P. and Van Ham, C. (Eds.), *The Oxford Handbook of Dutch Politics* (Ch.28). Oxford: Oxford University Press. (Forthcoming)
 - Lucassen, L. (2024, 22 januari). Hoe links weer relevant kan worden. *Sociale Vraagstukken*. <https://www.socialevraagstukken.nl/hoe-links-weer-relevant-kan-worden/>, laatst geraadpleegd op 17 mei 2024 om 15:34.
 - Sobolewska, M., McKee, R., & Campbell, R. (2018). Explaining motivation to represent: how does descriptive representation lead to substantive representation of racial and ethnic minorities?. *West European Politics*, 41(6), 1237-1261.
 - Van de Kamp, M. (2023, 8 september). De politiek is er niet voor mensen zoals mijn ouders. *NRC*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/09/08/de-politiek-is-er-niet-voor-mensen-zoals-mijn-ouders-a4173858>, Laatst geraadpleegd op 17 mei 2024 om 10:19.
 - Vandeputte, Samuel. "Zo ziet de nieuwe Tweede Kamer eruit." *EWmagazine.nl*, December 5, 2023. <https://www.ewmagazine.nl/nederland/achtergrond/2023/12/zo-ziet-de-nieuwe-tweede-kamer-eruit-1378667/>.

10. Identificeren kiezers zich als 'links' of 'rechts'?

Armen Hakhverdian en Wouter Schakel

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Nederlanders identificeren zich als 'links' of 'rechts' op basis van uiteenlopende politieke onderwerpen.
- Niet alle politieke onderwerpen spelen een gelijke rol in het bepalen van links-rechtsidentificatie. Migratiehoudingen zijn dominant, gevolgd door houdingen over stikstof en het minimumloon.
- De samenhang tussen politieke houdingen en links-rechtsidentificatie verschilt per opleidingsgroep. Onder lager opgeleiden is de samenhang tussen migratiehoudingen en links-rechtsidentificatie sterker dan onder de gemiddelde Nederlander.
- Bijna 15% van de respondenten zegt niet te weten of zij links of rechts zijn. Onder lager opgeleiden is dit bijna een kwart van de respondenten.

10.1 Inleiding

De termen 'links' en 'rechts' zijn niet weg te denken uit het hedendaagse politieke debat. De politiek kent talloze beleidsterreinen met een veelvoud aan diagnoses en mogelijke oplossingen, maar het reduceren van die complexiteit tot een simpele links-rechtstegenstelling maakt de politiek toegankelijk en dat is uiteindelijk gunstig om burgers betrokken te houden bij de politiek. De politicoloog Jean Laponce noemde niet voor niets ooit links-rechts een 'politiek Esperanto', een universele taal om te communiceren over politiek.¹ Links-rechts vormt dus een zogenaamde heuristiek, een mentale snelkoppeling om snel en efficiënt te kunnen oordelen en handelen in een gecompliceerde politieke werkelijkheid.

In de politicologie is het al lange tijd gangbaar om politieke competentie te beschrijven in meerdere dimensies, waarbij minstens een economische en culturele dimensie van elkaar worden onderscheiden.² De economische dimensie omvat over het algemeen onderwerpen als herverdeling, belastingen en sociale uitgaven, terwijl de culturele dimensie eerder gaat over immigratie en autoriteit. Over de concrete terminologie bestaat de nodige discussie, maar actoren kunnen dus links of rechts zijn in economische zin, maar progressief of conservatief in culturele zin. Deze belangrijke nuance gaat verloren, wanneer alles wordt platgedrukt tot een eendimensionale *algemene* links-rechtstegenstelling.

En toch gebeurt dat laatste maar al te vaak. Partijen, kiezers, journalisten en ook politicologen maken gretig gebruik van deze terminologie om zichzelf en anderen te classificeren als links, rechts, midden, al dan niet met voorvoegsels als centrum-, radicaal-, extreem-, enz. Er wordt gesproken over 'linkse' of 'rechtse' samenwerking. Soms ontstaat discussie of een partij als de PVV links of rechts is omdat de partij op bepaalde sociaaleconomische terreinen wat linkser zou zijn. Ook bij nieuwe partijen als BBB en NSC is het niet altijd duidelijk welk ideologisch etiket zij verdienen. Maar uiteindelijk gebruiken velen, soms tegen beter weten in, algemene links-rechtstegenstellingen om de politiek te beschrijven.

In onze bijdrage onderzoeken wij wat de termen 'links' en 'rechts' tegenwoordig nog betekenen. Vormen zij een handige snelkoppeling om politieke complexiteit terug

te brengen tot een eenduidige links-rechtsclassificatie óf zorgt dit alleen maar voor meer ruis op de lijn. We beperken ons hier tot de links-rechtsidentificatie van burgers. Op basis waarvan identificeren burgers zich als links of rechts? Kunnen we identificatie als links of rechts voorspellen op basis van economische of culturele houdingen (of beide?). Daarnaast kijken we of verschillende opleidingsgroepen dezelfde basis hebben voor hun identificatie als links of rechts. Onze conclusie is uiteindelijk dat onder burgers de concepten 'links' en 'rechts' geen eenduidige basis hebben, laat staan een universeel gedeelde politieke taal vormen.

10.2 Politieke houdingen en links-rechts identificatie

Het NKO bevat een enorme schat aan vragen over politieke standpunten, variërend van concrete beleidsvraagstukken tot meer algemene ideologische onderwerpen. Daarnaast bestaan er verschillende batterijen van vragen met andere antwoordcategorieën, zogenaamde vier-, vijf-, - of zevenpuntsschalen. Voor het eerste deel van onze analyse kiezen we negen vragen uit de batterij vijfpuntsschalen waar respondenten moeten reageren op een reeks stellingen. De mogelijke antwoordcategorieën zijn: 'helemaal mee eens', 'mee eens', 'niet mee eens, maar ook niet mee oneens', 'mee oneens', 'helemaal mee oneens'. Er bestaat ook een 'weet niet'-categorie die we zullen onderzoeken. Aanvankelijk richten wij ons op de volgende stellingen:

1. 'De volgende regering moet vasthouden aan het doel om de stikstofuitstoot in 2030 gehalveerd te hebben'.
2. 'De volgende regering moet stoppen met de subsidies voor bedrijven die gebruik maken van fossiele brandstoffen op basis van aardolie, kolen en aardgas, ook als dit leidt tot een stijging van de prijzen'.
3. 'De volgende regering moet er alles aan doen om het gat in de begroting te dichten'.
4. 'Het minimumloon moet verder worden verhoogd tot 16 euro per uur'.
5. 'De volgende regering moet het jaarlijkse aantal immigranten dat Nederland binnen mag komen omlaag brengen' (zie ook Hoofdstuk 17).
6. 'Het zou goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd' (zie ook Hoofdstuk 19).

7. 'Mensen moeten vanaf hun 16e hun geslacht in hun paspoort kunnen wijzigen zonder verklaring van een expert' (zie ook Hoofdstuk 19).
8. 'De regering moet voor alle huurwoningen een maximale huurprijs bepalen'.
9. 'Nederland moet geen wapens meer sturen naar Oekraïne' (zie ook Hoofdstuk 23).

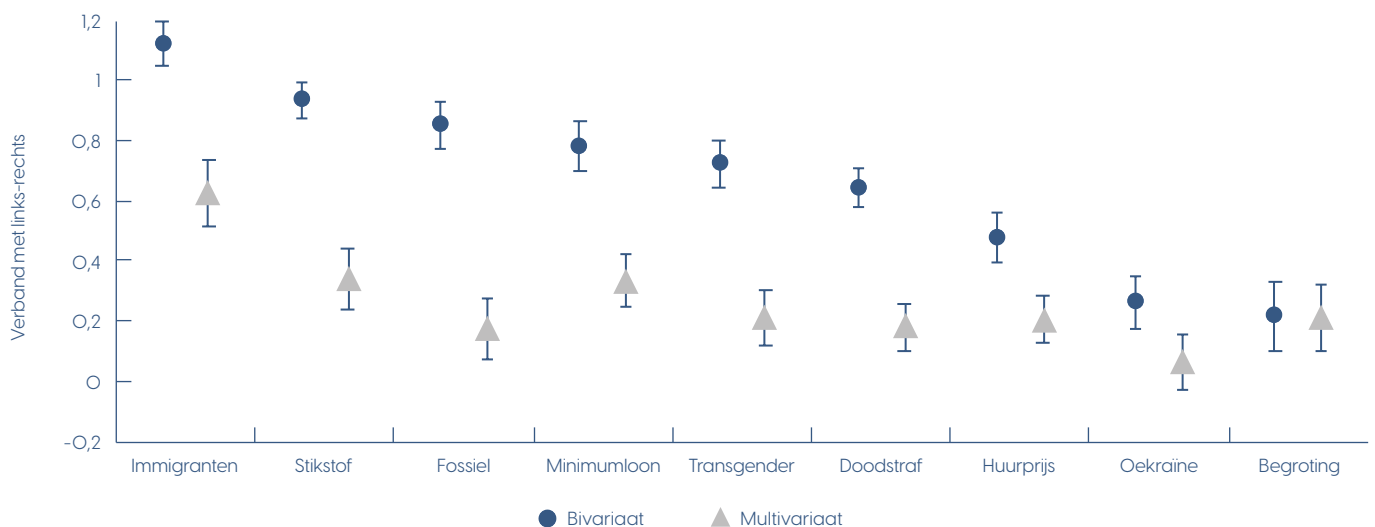
Deze negen stellingen bevatten een combinatie van culturele, economische en morele onderwerpen over zowel binnen- als buitenland. Sommige onderwerpen zijn nieuw, andere onderwerpen staan al sinds jaar en dag op het netvlies van kiezers en partijen.

De vraag over links-rechts zelfidentificatie is als volgt: 'In de politiek wordt soms gesproken over links en rechts. Wilt u aangeven in welke mate u vindt dat een politieke partij links of rechts is? En wanneer u denkt aan uw eigen politieke opvattingen, waar zou u zichzelf dan plaatsen?'. De respondenten kunnen vervolgens een cijfer kiezer tussen de nul en de tien, oftewel 'links - 0' en 'rechts - 10'. De uiteinden van de schaal zijn dus duidelijk gelabeld, waarbij hogere waarden staan voor rechtser identificatie, maar de vraag laat in het midden wat met links of rechts wordt bedoeld. Hieronder onderzoeken wij of de identificatie met links of rechts afhangt van de antwoorden die respondenten geven op daadwerkelijke politieke onderwerpen. Respondenten kunnen ook hier aangeven dat ze het antwoord op de vraag niet weten.

10.3 Verklaringen voor links-rechts identificatie

De gemiddelde links-rechtspositie in Nederland is 5,35. Dit betekent dat de gemiddelde Nederlander zich net iets rechts van het midden plaatst. Maar wat zegt dit over de inhoudelijke standpunten van het Nederlandse electoraat? Welke optelsom van standpunten ligt ten grondslag aan een dergelijke positie?

Figuur 10.1 toont de sterkte van de verbanden (de 'regressiecoëfficiënt') tussen de negen politieke standpunten en links-rechtsidentificatie. Allereerst kijken we naar de zogenaamde bivariate verbanden waarin we alleen de samenhang tussen links-rechtsidentificatie enerzijds en één van de negen houdingen anderzijds berekenen. Voorstanders van een restrictief immigratiebeleid en een soepeler stikstofbeleid zijn eerder geneigd zich te associëren met rechts. Tegenstanders van fossiele subsidies plaatsen zich eerder links, terwijl voorstanders van de doodstraf zich weer eerder identificeren als rechts. Dan zien we verder dat liberalere houdingen over rechten van transgenders samenhangen met linkser identificatie. Verhoging van het minimumloon en een vaste huurprijs hangen ook samen met linkser identificatie. Tegenstanders van wapenleveranties aan Oekraïne plaatsen zich eerder rechts dan voorstanders en tenslotte identificeren voorstanders van strengere begrotingsdiscipline zich eerder als rechts.

Figuur 10.1: Links-rechtsidentificatie en politieke houdingen.

Noot: Staafjes geven de 95% onzekerheidsmarges weer.

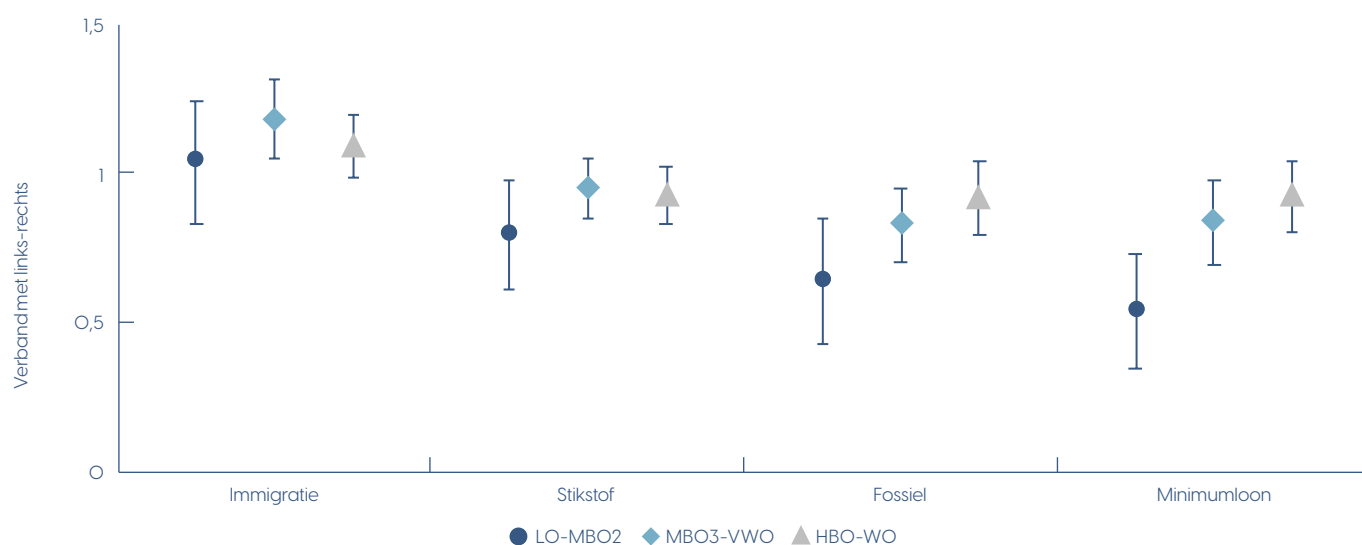
Deze eerste simpele exercitie maakt al een aantal zaken duidelijk. Allereerst zien we dat de links-rechtstegenstellingen in potentie een reeks uiteenlopende onderwerpen kunnen absorberen. Ten tweede blijkt dat de sterkte van de bovengenoemde verbanden sterk uiteenloopt. Burgers grijpen niet alle actuele onderwerpen aan om zichzelf te positioneren op de links-rechtsschaal. Ten derde vormen culturele onderwerpen een sterkere basis voor links-rechtsidentificatie dan economische onderwerpen.

Deze analyse negeert het feit dat politieke standpunten vaak onderling samenhangen. Houdingen jegens migratie en stikstof hangen sterk samen: respondenten met restrictieve immigratiehoudingen neigen ook veel sterker naar een soepeler stikstofbeleid. Zo zijn er nog veel meer voorbeelden van samenhangende meningen te benoemen. Het gaat voorbij de kern van onze bijdrage om de precieze onderliggende dimensies van deze politieke houdingen bloot te leggen, maar we kunnen wel berekenen in hoeverre de gebruikte items een onafhankelijke bijdrage leveren aan links-rechts identificatie. Deze resultaten zien we bij de zogenaamde meervoudige analyses in Figuur 10.1, waar we niet alleen rekeningen houden met de onderlinge samenhang tussen de houdingen, maar ook corrigeren voor belangrijke achtergrondvariabelen als leeftijd, geslacht, inkomen en opleiding.

Houdingen over immigratie zijn het voornaamste anker voor links-rechts identificatie, gevolgd door houdingen over stikstof en het minimumloon. De overige houdingen spelen weliswaar een rol, maar deze is bescheiden te noemen. Hoewel migratiehoudingen dominant zijn, is het opvallend dat stikstof zo prominent in beeld is. Een aantal jaar geleden was dit een onbekend beleidsdossier waar amper politieke aandacht voor bestond, laat staan publieke aandacht. In luttele jaren zijn houdingen over stikstofbeleid even belangrijk in het bepalen van je links-rechtspositie als een klassiek herverdelingsvraagstuk als het minimumloon.

10.4 Verschillen tussen opleidingsgroepen

Een individuele links-rechtsscore is dus een optelsom van verschillende onderwerpen, die onafhankelijk van elkaar een bijdrage leveren. Dan is het alsnog de vraag of verschillende groepen in de samenleving dezelfde criteria hanteren om zichzelf te positioneren op de links-rechtsschaal. In deze bijdrage beperken we ons tot verschillen tussen opleidingsgroepen. In Figuur 10.2 zien we de sterkte van de samenhang tussen links-rechtsidentificatie en verschillende thema's, uitgezet naar opleiding. Onder hoger opgeleiden spelen migratie, stikstof, fossiele subsidies en minimumloon een vergelijkbare rol ten opzichte van elkaar in het verklaren van de links-rechtspositie. Onder lager opgeleiden is dit

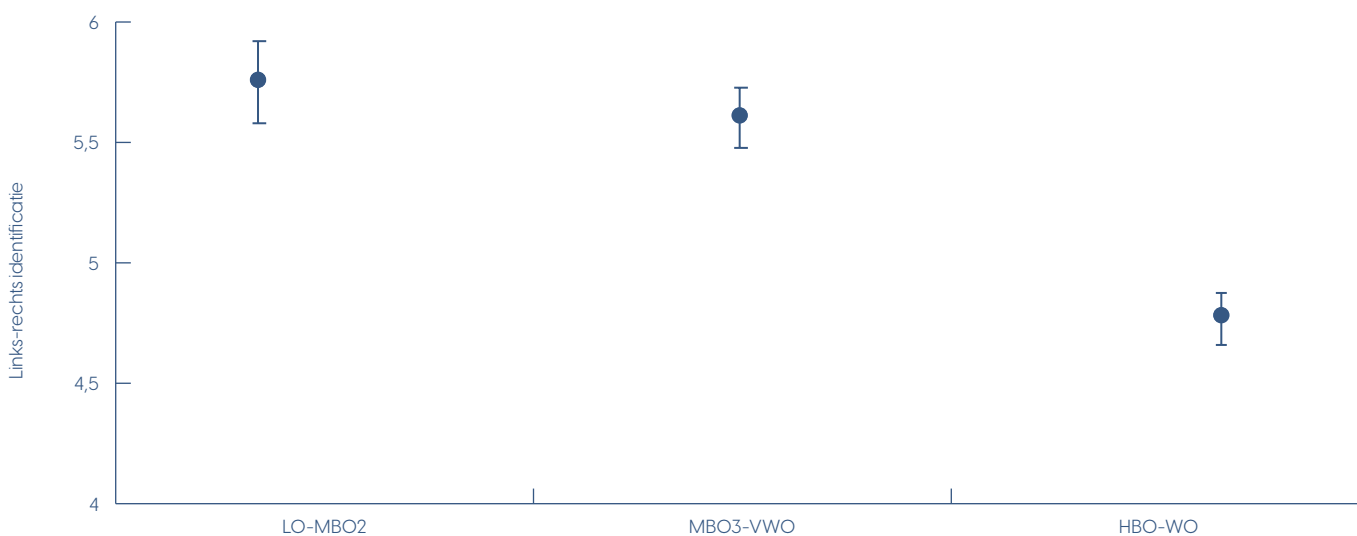
Figuur 10.2: Links-rechtsidentificatie, politieke houdingen en opleiding

patroon wezenlijk anders. Daar zien we dat deze thema's qua belang variëren waarbij met name de relatief kleine rol van economische houdingen in het oog springt. Of je jezelf als links of rechts identificeert heeft voor lager opgeleiden met name te maken met migratiehoudingen.

In de politicologische literatuur is vaker aangetoond dat verbanden tussen concrete beleidshoudingen en links-rechts identificatie verschillen per opleidingsgroep.³ Vaak berust deze empirische vondst op de veronderstelling dat opleidingsgroepen verschillen in hun mate van politiek engagement, wat vervolgens leidt tot een lossere samenhang tussen politieke houdingen en links-rechts identificatie. Onder lager opgeleiden zou minder kennis bestaan over wat de termen 'links' en 'rechts' daadwerkelijk betekenen. Hiervoor vinden wij geen empirische ondersteuning. De patronen die wij vinden blijven overeind, zelfs nadat we corrigeren voor het politiek engagement van respondenten. Praktisch geschoolden hebben simpelweg een meer culturele invulling van 'links' en 'rechts'. Uiteindelijk betekenen onze resultaten het volgende: wanneer een gemiddelde hoger opgeleide zichzelf als links of rechts ziet, kan dat nog van alles betekenen wat betreft waar die persoon staat op de belangrijkste politieke kwesties van de dag. Wanneer een lager opgeleide zichzelf als links of rechts identificeert is de kans groot dat dit een uiting van

standpunten over migratie betreft. Voor deze burgers is links nog meer een uiting van culturele identiteit dan onder de gemiddelde kiezer. De zelf toebedeelde score op de links-rechtsschaal is nadrukkelijk dus niet dezelfde optelsom van standpunten per opleidingsgroep.

Waarom is dit belangrijk? In algemene links-rechtstermen plaatsen hoger opgeleiden zich veel linkser dan lager en middelbaar opgeleiden (zie Figuur 10.3). Het zou een misverstand zijn om hieruit te concluderen dat hoger opgeleiden bijvoorbeeld op economisch vlak linkser zijn. Dat is namelijk niet het geval, integendeel zelfs. Lager opgeleiden zijn net iets linkser op het gebied van minimumloon en de vaste huurprijs en ook op andere economische items uit het NKO zien we dit patroon terug. Omdat lager opgeleiden 'links' en 'rechts' voornamelijk cultureel invullen zullen ze minder geneigd zijn op 'linkse' partijen te stemmen omdat zij deze partijen vooral als *cultureel* links beschouwen. Op economisch vlak zullen deze partijen beter aansluiten bij de standpunten van lager opgeleiden. Het punt is dus niet zozeer dat lager opgeleiden op linkse partijen zouden moeten stemmen, maar dat het bepalen van je stemkeuze op basis van links-rechtsdenken in plaats van op basis van concrete politieke standpunten kan leiden tot suboptimale inhoudelijke vertegenwoordiging.

Figuur 10.3: Links-rechts identificatie en opleiding

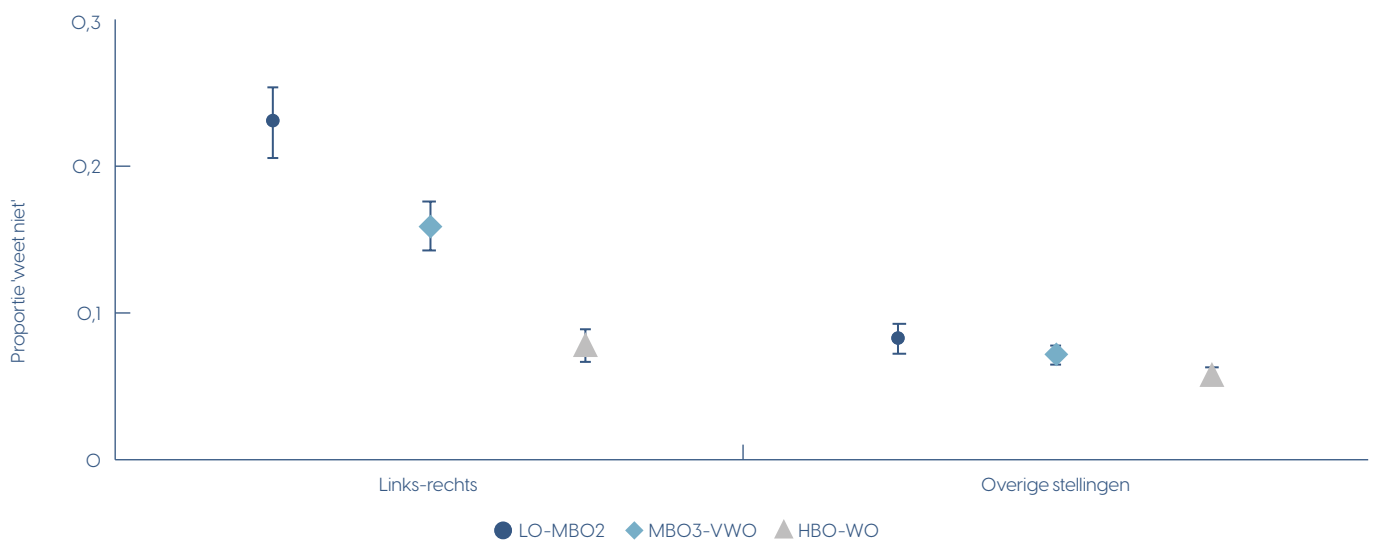
10.5 'Weet niet'

Tenslotte zien we dat sommige burgers überhaupt niets met de termen 'links' en 'rechts' hebben. Hoe dominant deze terminologie ook moge zijn in het publieke debat, 12 procent van de respondenten antwoordt niet te weten of ze links of rechts zijn (zie Tabel 10.1). Waarschijnlijk is dit nog een conservatieve schatting van het daadwerkelijke percentage, want de ervaring leert dat respondenten ook geneigd zijn een centristische waarde te kiezen als een verholde 'weet niet'.⁴ Liever dan toegeven dat ze het antwoord op de vraag niet weten, kiezen mensen dan voor een ogenschijnlijk neutraal antwoord.

Tabel 10.1: politieke meningen en 'weet niet'

Onderwerp	Weet niet (%)	N
Links-rechts	12.2	5252
Transgender	9.3	5388
Oekraïne	8.6	5391
Fossiel	8.2	5395
Begroting	7.6	5400
Minimumloon	6.2	5404
Huurprijs	6.0	5399
Stikstof	5.8	5397
Immigranten	4.1	5401
Doodstraf	3.3	5389

Het percentage 'weet niet' varieert sterk per opleidingsgroep. Bijna een kwart van de lager opgeleiden zegt niet te weten of ze zichzelf als links of rechts identificeren, bijna drie keer zo veel als onder

Figuur 10.4: 'Weet niet' en opleiding

hogere opgeleiden. Het is belangrijk om te onderstrepen dat onwetendheid op links-rechts echt anders is dan voor de overige negen politieke houdingen. Zoals Tabel 1 laat zien is deze vorm van non-respons veel hoger bij links-rechts dan voor de overige politieke houdingen en zijn de verschillen tussen opleidingsgroepen veel groter. Dit wijst op een zelfde soort dynamiek die we ook vaak terugzien bij variabelen als politieke interesse, kennis en participatie, waarbij 'meedoen' aan het links-rechtsdiscourse kan in zekere zin worden opgevat als een vorm van politiek engagement.

10.6 Slot

Het reduceren van de politieke werkelijkheid tot een simpele links-rechtsdimensie kan in potentie bijdragen aan het functioneren van de vertegenwoordigende democratie. Links-rechts kan dienen een snelkoppeling in de politieke communicatie tussen partijen en kiezers. Helaas is de praktijk weerbarstiger. Door de opkomst van culturele onderwerpen als migratie is de tegenstelling tussen links en rechts al lang niet meer op basis van louter verdelingsvraagstukken. In de jaren tachtig was identificatie als links of rechts nauwelijks gebaseerd op culturele houdingen, maar dat is in de loop der tijd sterk veranderd.⁵ Een links-rechtspositie is vandaag de dag een combinatie van een groot aantal afzonderlijke politieke thema's, die onderling lang niet altijd samenhangen.

Daarnaast betekenen de termen 'links' en 'rechts' inhoudelijk iets wezenlijk anders voor verschillende

groepen in de samenleving. Wij hebben dit laten zien voor opleidingsgroepen, maar iets soortgelijks speelt voor verschillende generaties. Onder jongeren is links-rechtsidentificatie sterker verankerd in houdingen over immigratie en klimaat, terwijl onder ouderen klassieke herverdelingsvraagstukken de boventoon voeren.⁶ De framing van politiek als een simpele strijd tussen links en rechts is bedoeld om duidelijkheid en eenvoud aan te brengen in een complexe politieke werkelijkheid, maar leidt uiteindelijk alleen maar tot meer verwarring. Het zou daarom beter zijn om op zijn minst de gangbare politicologische werkwijze te hanteren waarbij sowieso een onderscheid wordt gemaakt tussen een economische en culturele dimensie van politieke competitie.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Laponce, J. (1981). *Left and right: The topography of political perceptions*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- 2 Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschieer, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*, 45(6), 921-956.
- 3 Philip Converse (2000). "Assessing the capacity of mass electorates." *Annual review of political science* 3.1 (2000): 331-353.
- 4 Martin Kroh (2007). "Measuring left-right political orientation: The choice of response format." *Public Opinion Quarterly* 71.2: 204-220.
- 5 Catherine de Vries, Armen Hakhverdian & Bram Lancee (2013). 'The Dynamics of Voters' Left/Right Identification: The Role of Economic and Cultural Attitudes.' *Political Science Research and Methods*, 1(2), 223-238
- 6 Nils Steiner (2023). 'The shifting issue content of left-right identification: cohort differences in Western Europe.' *West European Politics*, 1-28. <https://doi.org/10.1080/O1402382.2023.2214875>

11. Stad-platteland, Randstad-Regio, en de rol van 'plaatsgebonden ressentiment'

Twan Huijismans

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De meeste kiezers nemen geen duidelijk conflict waar tussen inwoners van de Randstad en 'de regio'. Dit geldt zelfs in de niet-stedelijke gemeenten in 'de regio'.
- Een beduidend groter aandeel van de kiezers vindt dat politici niet voldoende oog hebben voor hun regio, vergeleken met de jaren 2017 en 2021, en deze toename was het sterkst onder inwoners van niet-stedelijke gemeenten buiten de Randstad.
- De verschillen in 'plaatsgebonden ressentiment' tussen inwoners van verschillende typen plaatsen zijn het grootst als het gaat over de regio, vergeleken met als het gaat over de buurt.
- De mate van 'plaatsgebonden ressentiment' verschilt sterk tussen kiezers van verschillende partijen.
- 'Plaatsgebonden ressentiment' hangt sterk positief samen met steun voor BBB en in mindere mate ook met steun voor NSC. Het hangt negatief samen met steun voor links-progressieve partijen en met steun voor de VVD.

11.1 Inleiding

Conflicten tussen inwoners van verschillende woonplaatsen kwamen de afgelopen jaren centraal te staan in het politieke en publieke debat. Dit werd het meest zichtbaar in het debat rond de stikstofcrisis en de aanhoudende boerenprotesten, wat door velen werd geïnterpreteerd als een uiting van een politiek conflict tussen (Rand)stedelingen en plattelanders. In de verkiezingen van 2021 kwam er met de BBB zelfs een politieke partij op met de slogan “De stem van en voor het platteland”, en deze partij werd in de Provinciale Statenverkiezingen van 2023 zelfs de grootste. Ook andere belangrijke beleidsthema’s raken in meer of mindere mate aan regionale verdelingsvraagstukken, zoals het woningtekort en de asielopvangcrisis. Mede door dit soort vraagstukken vervulden tegenstellingen tussen stad en platteland, en tegenstellingen tussen Randstad en regio, een belangrijke rol in het Nederlandse publieke debat in de afgelopen jaren.

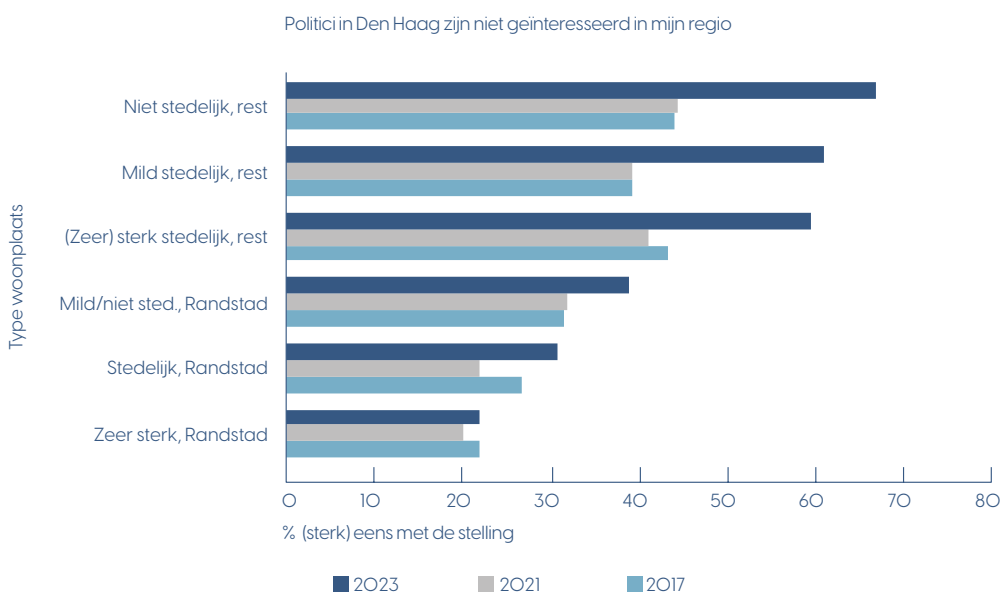
Echter, voordat deze thema’s een belangrijke rol speelden hadden inwoners van plattelandsgebieden – met name buiten de Randstad – al het idee dat de nationale politiek niet voldoende oog had voor hun regio en dat de lokale cultuur niet werd gerespecteerd door inwoners van andere delen van het land.¹ Bestaand onderzoek laat bovendien zien dat dit gevoel

samenhangt met een bredere negatieve houding over politieke elites, en met negatieve houdingen over culturele thema’s als immigratie.²

In dit hoofdstuk kijk ik daarom of deze gevoelens van ‘plaatsgebonden ressentiment’ de afgelopen jaren zijn toegenomen in Nederland, en laat ik zien hoe het samenhangt met partijvoorkeuren van kiezers in de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen. Daarbij kijk ik naar verschillende geografische niveaus: hoe denken kiezers over de positie van hun regio(bewoners), en over de positie van hun buurt(bewoners)?

11.2 Toenemend regionaal ressentiment

In de aanloop naar de verkiezingen zijn respondenten op verschillende manieren naar de positie van hun lokale gemeenschap in de samenleving en politiek gevraagd. Ten eerste konden ze aangeven in hoeverre ze vinden dat politici in Den Haag niet voldoende geïnteresseerd zijn in hun regio. Deze vraag is ook gesteld in de Nationale Kiezeronderzoeken van 2017 en 2021. Figuur 11.1 laat zien hoe hier tijdens de afgelopen drie Tweede Kamerverkiezingen op is geantwoord door inwoners van verschillende typen woonplaatsen in Nederland.

Figuur 11.1: Het aandeel inwoners dat het ‘sterk eens’ of ‘eens’ is met de stelling dat politici onvoldoende oog hebben voor hun regio, per type woonplaats, per verkiezing (2017-2023).

De antwoorden die kiezers geven hangen sterk samen met de plek waar ze wonen. 'Regionaal ressentiment' is hoger buiten de Randstad, en extra hoog buiten de steden.³ Verder valt op dat regionaal ressentiment buiten de Randstad duidelijk en sterk is toegenomen tussen 2021 en 2023. In de niet-stedelijke gebieden buiten de Randstad nam het aandeel inwoners dat vindt dat politici niet voldoende geïnteresseerd zijn in hun regio toe van 44 tot 67 procent. Ook in de mild stedelijke gemeenten (van 39 naar 61 procent) en de stedelijke gemeenten (van 43 tot 59 procent) buiten de Randstad nam regionaal ressentiment duidelijk toe de afgelopen twee jaar.

11.3 Dimensies en niveaus van plaatsgebonden ressentiment

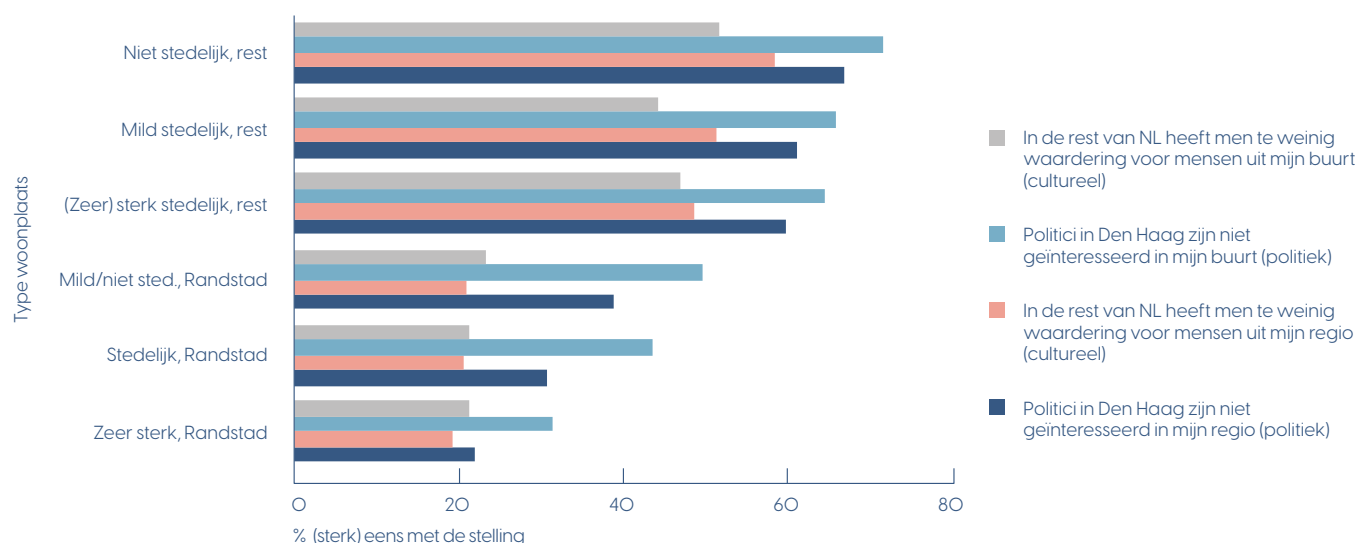
In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 vond dus ruim twee derde van de inwoners van niet-stedelijke gemeenten buiten de Randstad dat politici niet voldoende oog voor hun regio hebben. Deze paragraaf gaat uitgebreider in op verschillende vormen van plaatsgebonden ressentiment in 2023. Een paar patronen vallen daarbij op.

Ten eerste kregen respondenten dezelfde stelling voorgeschoteld over hun buurt in plaats van over hun regio. Ook als het gaat om de buurt voelen inwoners van gebieden buiten de Randstad zich minder goed vertegenwoordigd. De verschillen met Randstedelingen zijn echter duidelijk kleiner. Dat komt

doordat Randstedelingen vaker vinden dat politici niet voldoende oog hebben voor hun buurt, vergeleken met dezelfde stelling over de regio. Dit geldt met name voor inwoners van zeer sterk stedelijke gemeenten in de Randstad (31 tegenover 21 procent), maar ook voor inwoners van stedelijke (43 tegenover 30 procent) en mild/niet-stedelijke gemeenten (49 tegenover 39 procent). In de Randstad vindt men echter nog altijd vaker dat hun buurt voldoende aandacht krijgt dan in niet-stedelijke gemeenten daarbuiten.

Ten tweede is aan respondenten gevraagd in hoeverre ze vinden dat mensen in de rest van Nederland onvoldoende waardering hebben voor de mensen uit hun regio. We zien hierbij opnieuw dezelfde patronen. Buiten de Randstad vindt een groter deel dat inwoners van hun regio niet worden gewaardeerd, en opnieuw met name in de niet-stedelijke gemeenten (58 procent). Binnen de Randstad vindt slechts ongeveer 20 procent dit. Deze Randstad-regio verschillen zijn iets kleiner als wordt gevraagd naar de inwoners van de buurt in plaats van de regio.

Samengevat is er een duidelijk patroon zichtbaar: inwoners van buiten de Randstad vinden in sterkere mate dan politici niet voldoende oog hebben voor hun regio en hun buurt, en dat men in andere delen van het land te weinig waardering heeft voor de mensen uit hun regio en hun buurt. Plaatsgebonden ressentiment is dus hoger buiten de Randstad, en dan met name onder inwoners van de minder stedelijke gemeenten.

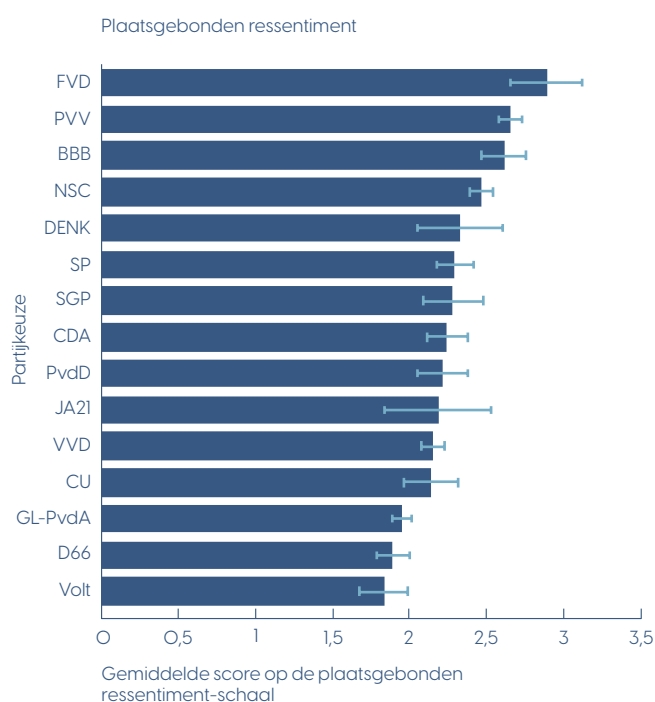
Figuur 11.2. Verdeling van politiek en cultureel plaatsgebonden ressentiment op het niveau van de regio en de buurt, uitgesplitst naar type woonplaats

Een nuance hierbij is dat ook een aanzienlijke groep, al is het een minderheid (30 procent), in de grote steden in de Randstad vindt dat politici onvoldoende oog hebben voor hun buurt.

In de volgende paragrafen beschrijf ik hoe dit samenhangt met partijvoorkeuren.

11.4 Plaatsgebonden ressentiment en partijvoorkeuren

De vier hierboven besproken stellingen zijn samengevoegd tot een plaatsgebonden ressentiment-schaal door het gemiddelde van de vier items te nemen voor iedere respondent. Figuur 11.3 laat de gemiddelde scores op deze schaal zien voor kiezers van de 15 partijen met een zetel in de Tweede Kamers. Kiezers van FVD, PVV en BBB ervaren de sterkste gevoelens van plaatsgebonden ressentiment. Het gemiddelde onder NSC-kiezers ligt net iets lager. Kiezers van GroenLinks/PvdA, Volt en D66 ervaren het minste plaatsgebonden ressentiment. Kiezers met laag plaatsgebonden ressentiment sorteren zich dus duidelijk in de links-progressieve partijen, terwijl kiezers met hoog plaatsgebonden ressentiment te vinden zijn bij de radicaal-rechtse partijen PVV en FVD, en bij BBB en NSC.

Figuur 11.3: Gemiddelde scores op de plaatsgebonden ressentiment-schaal (met 95% betrouwbaarheidsinterval), uitgesplitst naar partijkeuze

Dat het niveau van plaatsgebonden ressentiment verschilt tussen kiezersgroepen betekent nog niet direct dat het een belangrijke verklaring is voor partijvoorkeuren. Om dit te onderzoeken zijn er enkele regressieanalyses uitgevoerd. Voor een groot aantal partijen is respondenten gevraagd hoe waarschijnlijk zij het achten dat ze ooit op deze partij zullen stemmen. In de regressieanalyses wordt voorspeld hoe de score op de plaatsgebonden ressentiment-schaal samenhangt met de waarschijnlijkheid om op deze partijen te stemmen. Hierbij wordt rekening gehouden met de invloed van een aantal belangrijke sociaal demografische kenmerken⁴ en type woonplaats. Verder wordt rekening gehouden met andere politieke houdingen, zoals algemene links-rechtsoriëntatie, vertrouwen in de Tweede Kamer, en houdingen over asielbeleid, klimaatbeleid en de Europese Unie.

Uit deze regressieanalyses blijkt dat kiezers met sterkere gevoelens van plaatsgebonden ressentiment de kans groter achten dat ze ooit op BBB zullen stemmen. Het hangt ongeveer even sterk samen met potentiële steun voor BBB als het standpunt over asielmigratie en de Europese Unie. Het standpunt over klimaatbeleid is echter verreweg het belangrijkste van de onderzochte houdingen om de potentiële steun voor BBB te voorspellen. Verder hangt plaatsgebonden ressentiment positief samen met potentiële steun voor NSC, als is deze samenhang wel iets zwakker vergeleken met de BBB. Dit is wellicht mede te verklaren doordat NSC aandacht aan regionale ongelijkheden besteedde in de campagne, door bijvoorbeeld te pleiten voor een regionaal kiesstelsel in Nederland. Uit voorgaande resultaten bleek weliswaar dat kiezers van de PVV en FVD over het algemeen een relatief sterk gevoel van plaatsgebonden ressentiment hebben, maar de potentiële steun voor deze partijen wordt uiteindelijk verklaard door politiek wantrouwen en standpunten over asielbeleid, de Europese Unie, en klimaatbeleid. Er is geen directe significante invloed van plaatsgebonden ressentiment op potentiële steun voor deze radicaal rechtse partijen.

Verder blijkt dat kiezers die hoger plaatsgebonden ressentiment ervaren het minder waarschijnlijk achten dat ze ooit stemmen op de progressieve partijen GL-PvdA, D66 en Volt, zelfs als rekening wordt gehouden

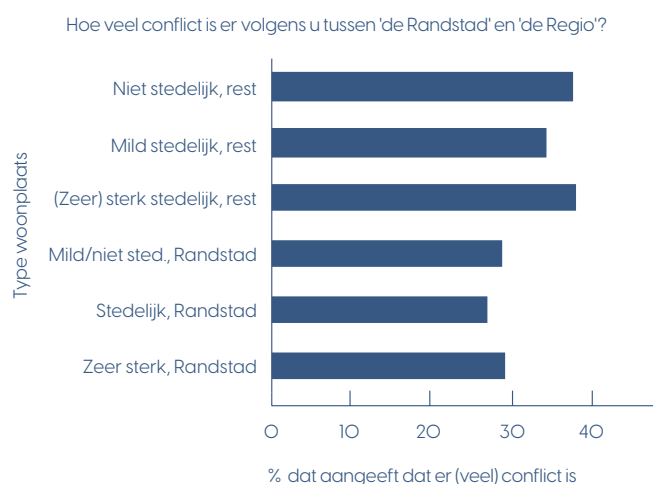
met andere politieke houdingen. Het zou kunnen betekenen dat deze partijen worden geassocieerd met de belangen van (Rand)stedelingen. De invloed van andere standpunten, zoals over klimaatbeleid, is echter duidelijk groter op potentiële steun voor deze partijen, vergeleken met de invloed van plaatsgebonden ressentiment. Voor D66 en Volt is daarnaast ook de houding tegenover de Europese Unie een belangrijkere verklaring. Het valt op dat het effect van regionaal ressentiment op de potentiële steun voor deze drie progressieve partijen ongeveer net zo sterk is als de effecten van vertrouwen in de Tweede Kamer en het standpunt over asielbeleid. Tenslotte hangt plaatsgebonden ressentiment negatief samen met potentiële steun voor de VVD. Dat is wellicht te verklaren doordat kiezers de VVD (mede) verantwoordelijk houden voor het tekort aan aandacht dat opeenvolgende regeringen in hun ogen hebben gehad voor 'de regio' en het platteland.

11.5 Conflict tussen Randstad en 'de regio'?

Hierboven zagen we dat een toenemend aantal kiezers – met name plattelanders buiten de Randstad – het gevoel heeft dat politici niet voldoende oog hebben voor hun regio. Bovendien speelt dit gevoel voor sommige groepen kiezers een rol in het verklaren van hun partijvoorkeuren. Betekent dit dan dat er sprake is van een maatschappelijk conflict tussen inwoners van de Randstad en 'de regio'? Nee, volgens een ruime meerderheid van de kiezers. Slechts ongeveer 1 op de 3 kiezers vindt dat dit conflict bestaat, maar er zijn enkele verschillen tussen typen woonplaats en kiezers van verschillende partijen.

In alles zes typen woonplaatsen die in dit hoofdstuk worden onderscheiden vindt slechts een minderheid van de kiezers dat er een conflict bestaat tussen de Randstad en 'de regio', zoals te zien is in Figuur 11.4. In zowel niet-stedelijke als (zeer) sterk stedelijke gemeenten buiten de Randstad vindt 4 op de 10 inwoners dat er sprake is van een conflict. Binnen de Randstad geldt dit voor minder dan 3 op de 10 inwoners. Ook als we een uitsplitsing maken naar kiezersgroepen komen we geen hoge percentages

tegen. Onder de kiezersgroepen van alle partijen vindt slechts een minderheid dat er (veel) conflict bestaat tussen Randstad en 'regio'. Onder BBB-kiezers geldt dit echter wel voor bijna de helft (49 procent), en onder PVV-kiezers voor 4 op de 10. Bij de meeste andere partijen ligt het onder of rond een derde van de kiezers.

Figuur 11.4: Waargenomen conflict tussen Randstad en 'de regio', uitgesplitst naar type woonplaats

11.6 Slot

In het politieke en publieke debat over verschillende belangrijke thema's leken conflicten tussen inwoners van stad en platteland en Randstad en 'regio' centraal te staan in de afgelopen jaren. Uit dit hoofdstuk blijkt dat de meeste kiezers dit conflict niet zozeer waarnemen. Toch lijkt de aandacht voor regionale verdelingsvraagstukken terug te zien in de opvattingen van kiezers. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 vond een beduidend groter aandeel van de kiezers dat politici onvoldoende oog hebben voor hun regio, vergeleken met de jaren 2017 en 2021. Deze toename vond bijna geheel plaats onder inwoners van gemeenten buiten de Randstad, en was extra sterk onder inwoners van de minderstedelijke gemeenten.

In de niet-stedelijke gemeenten buiten de Randstad vond ruim twee derde van de kiezers dat politici onvoldoende oog hebben voor hun regio. Daarnaast vindt ongeveer de helft van de inwoners van gemeenten buiten de Randstad dat men in andere delen van het land te weinig waardering heeft voor

de mensen uit hun regio. Het Randstad-regio verschil is in afgezwakte vorm zichtbaar als het gaat om politieke aandacht voor de *buurt* in plaats van de regio, omdat inwoners van steden in de Randstad het met deze stelling wat vaker eens zijn dan met de stelling over de regio.

De mate van plaatsgebonden ressentiment verschilt sterk tussen kiezers van verschillende partijen. Het lijkt echter alleen direct bij te dragen aan potentiële steun voor BBB, en in iets mindere mate voor NSC. Hoe hoger het plaatsgebonden ressentiment, hoe groter kiezers de kans achten dat ze ooit op de BBB of NSC zullen stemmen. Aan de andere kant hangt plaatsgebonden ressentiment negatief samen met potentiële steun voor GL-PvdA, D66, Volt, en VVD. Mogelijk associëren kiezers met hoog plaatsgebonden ressentiment de drie links-progressieve partijen met de belangen van Randstedelingen, en houden zij de VVD verantwoordelijk voor de in hun ogen geringe aandacht voor 'de Regio' van opeenvolgende regeringen.

De resultaten uit dit hoofdstuk laten zien dat gevoelens van plaatsgebonden ressentiment toenemen onder inwoners van gemeenten buiten de Randstad. Dit zou verklaard kunnen worden door de politieke thema's die spelen (zoals de stikstof-, woning- en asielopvangcrisis) en de manier waarop deze worden aangekaart in het politieke en publieke debat. Deze gevoelens van plaatsgebonden ressentiment spelen een rol in de overwegingen van verschillende groepen kiezers. Deze gevoelens lijken vooral op de politiek gericht te zijn, maar geen teken te zijn van een breed maatschappelijk conflict tussen 'de Randstad' en 'de Regio'. De meerderheid van de kiezers in alle typen woonplaatsen vindt namelijk dat er van zo'n conflict geen sprake is.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Zie: de Lange, S., van der Brug, W., & Harteveld, E. (2022). Regional resentment in the Netherlands: A rural or peripheral phenomenon? *Regional Studies*. <https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2084527>
- 2 Zie: Huijsmans, T. (2022). Place resentment in 'the places that don't matter': explaining the geographic divide in populist and anti-immigration attitudes. *Acta Politica*. <https://doi.org/10.1057/s41269-022-00244-9>
- 3 De Randstad wordt hier gedefinieerd als de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland. Voor stedelijkheid worden de CBS-categorieën op gemeenteniveau (Zeer sterk, Sterk, Mild, Nauwelijks, en Niet stedelijk) gebruikt.
- 4 Deze sociaaldemografische kenmerken zijn: opleidingsniveau, inkomen, geslacht, leeftijd migratieachtergrond en religieuze denominatie

12. Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond

Niels Spierings en Floris Vermeulen

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Kiesgerechtigden met een achtergrond uit Afrika, Azië en Latijns Amerika stemden in 2023 niet minder dan zij zonder migratieachtergrond, maar zijn juist politiek actiever onder andere qua protesten en sociale media.
- Het politiek vertrouwen, het beeld van het functioneren van de democratie en de ervaren representatie is lager onder kiesgerechtigden met een dergelijke migratieachtergrond.
- Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond hechten meer waarde aan een democratie waarin de rechten van minderheden beschermd worden en rechters de regering aan de regels kunnen houden.
- Het verschil in waardering van de politiek is het grootst voor grotere gemeenschappen en voor de kiesgerechtigden die zelf gemigreerd zijn.
- Migranten die meer persoonlijke discriminatie hebben ervaren, hebben gemiddeld minder vertrouwen in de Nederlandse politiek en de democratie en minder het gevoel dat ze goed worden vertegenwoordigd

12.1 Inleiding

In 2020 had bijna 1 op 5 van alle kiesgerechtigden voor de Tweede Kamerverkiezingen een migratieachtergrond.¹ Dat zijn kiesgerechtigden waarvan tenminste één ouder in het buitenland geboren is, 18 jaar of ouder zijn en die de Nederlandse nationaliteit hebben. Het betreft een diverse groep met een groot aantal verschillende herkomstlanden. De diversiteit onder deze kiesgerechtigden betekent echter niet dat er geen overeenkomsten en gedeelde ervaringen bestaan tussen personen en groepen van verschillende herkomstlanden.² De groeiende grootte van deze groep kiesgerechtigden plus het feit dat het in de Nederlandse politiek het onderwerp migratie, discriminatie en integratie nog steeds een zo'n dominant thema is, maakt het belangrijk dat we speciale aandacht hebben voor deze groep kiesgerechtigden.³

Over welke kiesgerechtigden met een migratieachtergrond hebben we het in dit hoofdstuk? Het betreft hier Nederlanders met migratieachtergronden uit Afrika, Azië, Latijns Amerika. Nederlanders met een migratieachtergronden in landen uit Noord-Amerika en Europa worden in dit hoofdstuk niet meegenomen, alsmede kiesgerechtigden met wortels in Indonesië en Japan.

In de praktijk van deze verkiezingen zijn dit merendeels kiesgerechtigden met een achtergrond in de voormalige Nederlandse Antillen (9%), Marokko (18%), Suriname (21%), en Turkije (18%). Deze vier 'klassieke' migrantengroepen vormen in totaal 67,5% van de onderzoekspopulatie voor dit hoofdstuk.⁴ Daarnaast maken personen met wortels in Irak, Afghanistan, Iran, China en Somalië ieder meer dan 1% van de populatie uit. De overige 24% is verdeeld over andere herkomstlanden met lagere percentages.⁵ De onderzochte groepen hebben met elkaar gemeen dat ze op verschillende dimensies door veel Nederlanders als 'anders' worden gezien, zoals etnische en religieuze achtergrond, huidskleur, koloniale geschiedenis en migratiemotief (bv. asielmigratie).

We behandelen in dit hoofdstuk belangrijke indicatoren van politieke inclusie, zowel in termen van activiteiten als hoe mensen dit zich tot de politiek en het democratisch stelsel verhouden:

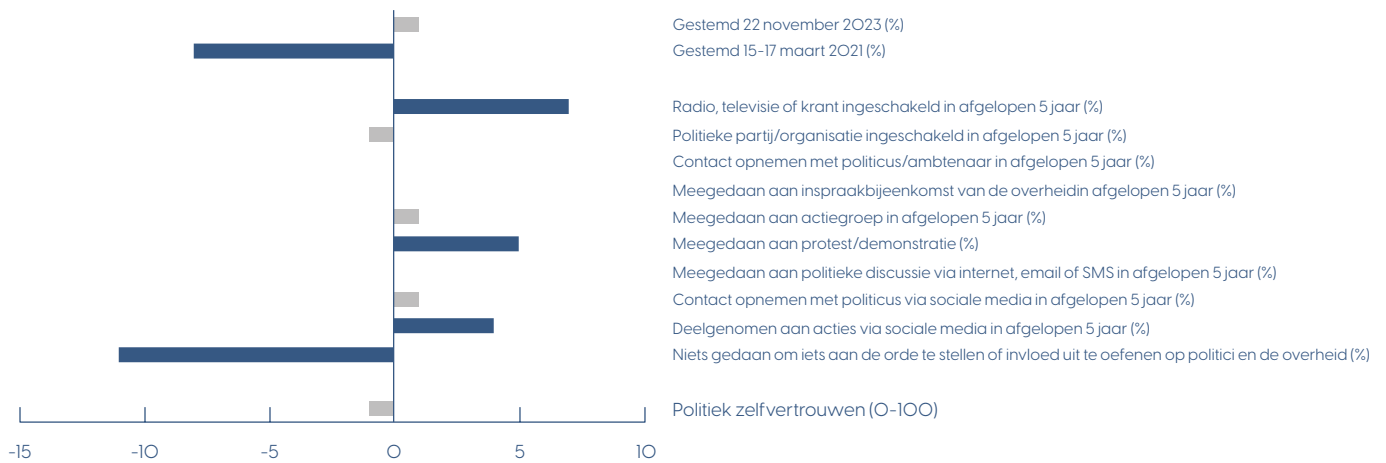
- politieke **participatie**, zowel stemmen als andere vormen van, meer informele, participatie;
- ervaren politieke substantiële **representatie** (vindt u dat er in de Tweede Kamer voldoende wordt opgekomen voor [de belangen van mensen met een migratieachtergrond/mensen zoals ik?]) en het ingeschatte aantal Tweede Kamerleden met migratieachtergrond
- politiek (zelf)**vertrouwen** (heeft u veel/weinig vertrouwen in regering, Tweede Kamer en politieke partijen?) en het vertrouwen dat men heeft in het electoraal proces.

Voor al deze onderwerpen maken we een onderscheid tussen stemgerechtigden met en zonder migratieachtergrond (zoals hierboven beschreven). Voor sommige items vergelijken we ook binnen de groep kiesgerechtigden met een migratieachtergrond: tussen migranten en hun nakomelingen en tussen de vier grote gemeenschappen en de kiesgerechtigden uit de kleinere gemeenschappen. Tenslotte verkennen we welke impact persoonlijke ervaringen van discriminatie hebben op politieke uitkomsten.

Bij alle analyse gepresenteerd in dit hoofdstuk is er gecontroleerd voor verschillen in opleidingsniveau, leeftijd, geslacht en politieke interesse.

12.2 Participatie: stemmen en andere meer informelere vormen van politiek

Nederlanders met een migratieachtergrond maakten in 2021 nog significant minder gebruik maken van hun stemrecht (na controle voor verschillen in opleidingsniveau, geslacht, leeftijd en politieke interesse – zoals in alle figuren in dit hoofdstuk) dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. In 2023 zien we met betrekking tot opkomst echter geen significant verschil (wat we duiden met een grijs balkje) meer tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond. Het belang van verkiezingsthema's zoals migratie en islam tijdens campagnes heeft mogelijk mensen met een migratieachtergrond gemobiliseerd. Verder zien we dat wat betreft andere, meer informele, vormen van politiek (protestacties, acties op sociale media of het inschakelen van traditionele media voor politieke doeleinden)

Figuur 12.1: Participatieverschillen: Personen met migratie-achtergrond (zuidelijk halfmond) t.o.v. zonder mensen migratie-achtergrond
(Als er geen balk is weergegeven is het verschil afgerond 0.)

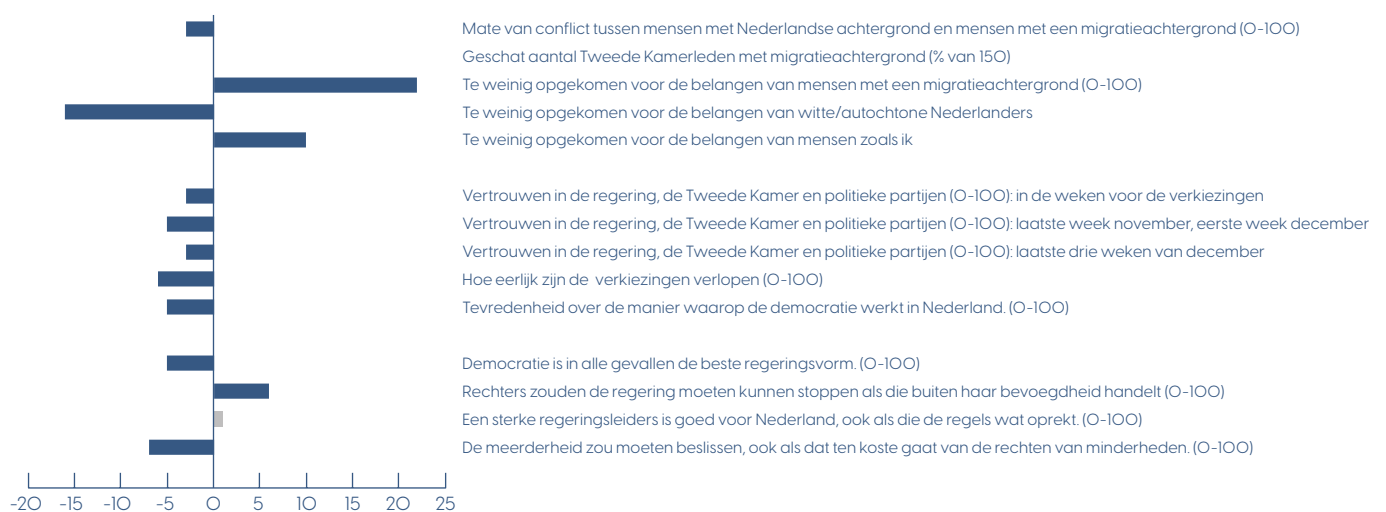
Nederlanders met een migratieachtergrond actiever zijn dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. We vinden geen verschil tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond als het gaat om politiek zelfvertrouwen.⁶

12.3 Ervaren politieke vertegenwoordiging, politiek vertrouwen en democratische houding

In hoeverre hebben kiesgerechtigden met een migratieachtergrond het gevoel dat het handelen van de politiek in overeenstemming is met hun standpunten, wensen, waarden en belangen en of er politici aanwezig zijn die deze standpunten op een goede manier (kunnen) vertegenwoordigen? Ervaren

vertegenwoordiging is, net als feitelijke representatie, van wezenlijk belang voor de legitimiteit van en vertrouwen in het politieke systeem en de rechtsstaat. Als mensen ervaren dat er weinig oog is voor hun belangen en wensen, dan heeft dit mogelijk gevolgen voor hun gedrag ten aanzien van het politieke systeem (stemgedrag, protest, vertrouwen, maar mogelijk ook attitudes ten opzichte van de democratie) en voor het vertrouwen dat men heeft in de Nederlandse politiek.⁷

Figuur 12.2 laat zien dat kiesgerechtigden met een migratieachtergrond het aantal Tweede Kamerleden met een migratieachtergrond niet anders inschatten dan kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond. Men ervaart minder een algemeen conflict tussen Nederlanders met en zonder een migratieachtergrond dan Nederlanders zonder migratieachtergrond,

Figuur 12.2: Verschillen in representatie, vertrouwen en democratische houdingen: Personen met migratie-achtergrond (zuidelijk halfmond) t.o.v. zonder mensen migratie-achtergrond

maar men heeft wel het idee dat de belangen van 'mensen zoals zichzelf' en van 'Nederlanders met een migratieachtergrond' in het algemeen inhoudelijk minder goed worden vertegenwoordigd in de Tweede Kamer dan de belangen van andere bevolkingsgroepen in Nederland.

Daarnaast laat Figuur 12.2 zien dat het politieke vertrouwen onder kiesgerechtigden met een migratieachtergrond significant lager is dan onder kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond. Het vertrouwen was direct na de verkiezingen zelfs nog extra lager dan voor de verkiezingen, wat mogelijk veroorzaakt wordt door de verkiezingsuitslag, waaronder de onverwachts grote winst van de migratie- en migranten kritische PVV. Het oordeel over het democratisch functioneren van de Nederlandse politiek is onder deze groep kiesgerechtigden ook negatiever dan onder kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond en men lijkt wat minder enthousiast over de democratie in het algemeen. Wel is men wat betreft de invulling van democratie sterker geïnteresseerd in de bescherming van minderheden en rechters die de regering aan de regels kunnen houden.

12.4 Vergelijking tussen kiesgerechtigden migranten en hun directe nakomelingen

Uit bestaand onderzoek weten we dat de in Nederland geboren kinderen van migranten (de 'tweede generatie') gemiddeld genomen socio-economisch succesvoller zijn dan hun ouders die naar Nederland immigreerde (de 'eerste generatie'), maar ze ervaren ook vaker discriminatie en hebben relatief minder het gevoel er bij te horen, terwijl of juist omdat ze geboren

en getogen Nederlanders zijn. Zien we dat ook terug in politiek gedrag en politieke houdingen? Die vraag beantwoorden we hieronder, waarbij de verschillen op basis van onder ander opleidingsverschillen al zijn verdisconteerd. Omdat de vragenlijsten in het Nederlands zijn afgenomen moeten we aannemen dat de minst politieke geïntegreerde immigranten ondervertegenwoordigd zijn waardoor eventueel generatieverschillen mogelijk sterker zijn dat uit deze data blijken.

Als we de daadwerkelijke migranten vergelijken met hun kinderen, dan zien we voor veel politieke gedragingen en houdingen weinig verschil. Figuur 12.3 laat zien waar wel verschillen zitten. Daadwerkelijke migranten hebben bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 nog significant minder gestemd, maar voor de verkiezingen van 2023 vinden we geen verschil. Dit wijst er op dat juist de eerste generatie sterk gemobiliseerd is doordat migratie in 2023 een belangrijk thema was in aanloop naar de verkiezingen.¹⁰

Figuur 12.3 laat ook zien dat de daadwerkelijke migranten relatief wat minder politiek zelfvertrouwen hebben dan hun kinderen, maar vaker de traditionele media hebben ingeschakeld om een politiek onderwerp aan te kaarten. Daarnaast hebben hun kinderen ten aanzien van inhoudelijke vertegenwoordiging minder het idee dan hun ouders

Figuur 12.3: Politieke verschillen: personen die zelf gemigreerd zijn t.o.v. kinderen van migranten

dat er in de politiek te weinig wordt opgekomen voor mensen zoals zichzelf of meer in het algemeen voor Nederlanders met een migratieachtergrond. Mogelijk speelt een grotere bekendheid met de Nederlandse politiek onder de kinderen van migranten hier een rol.

12.5 Vergelijking tussen groepen Nederlanders met een migratieachtergrond

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 bleken er tussen de verschillende groepen Nederlanders met een migratieachtergrond verschillen te vinden zijn ten aanzien van hun politieke participatie, ervaren politieke vertegenwoordiging en politiek vertrouwen. Verschillen in organisatiegraad (maatschappelijke organisaties opgericht door en voor mensen uit de betreffende herkomstgroep) en welke groepen het meest gepolitiseerd en gerepresenteerd worden kunnen daarbij een rol spelen. Zien we dergelijke patronen ook bij de verkiezingen van 2023? We kijken daarbij naar verschillen tussen de 'klassieke' migrantengemeenschappen: Turkse-, Marokkaanse, Surinaamse en Caraïbische Nederlanders aan de ene kant en de kleinere meer recent gearriveerde gemeenschappen aan de andere kant.

We keken hier eerder naar voor 2021 naar¹¹, toen zagen we dat de 'klassieke' groepen gemiddeld genomen negatiever stonden tegenover de Nederlandse politiek (lager ervaren politieke vertegenwoordiging en politiek vertrouwen) dan de andere groepen, maar ze maakten daarentegen vaker gebruik van hun stemrecht. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 laat Figuur 12.4

ten aanzien van politieke participatie zien dat er geen verschil meer gevonden wordt tussen de vier 'klassieke' migrantengemeenschappen (samen genomen) en de rest.

Echter, ten aanzien van de ervaren politieke vertegenwoordiging (de Nederlandse politiek komt te weinig op voor de belangen van mensen zoals ik), ervaren conflict rond migratieachtergrond, politiek vertrouwen en tevredenheid over het functioneren van de democratie in Nederland, vinden we, net als tijdens de verkiezingen van 2021, dat de 'klassieke' migrantengemeenschappen op deze items significant negatiever scoren dan de rest van de kiesgerechtigden met een migratieachtergrond, wederom rekening houdend met onder andere verschillen in opleidingsniveau. Een mogelijke verklaring voor deze negatievere ervaring kan zijn dat juist ook de grotere klassieke groepen vaker als voorbeelden worden gebruikt in het migranten kritische vertoog en dat hun hogere organisatiegraad wellicht ook deze negatieve ervaringen mobiliseert.¹²

12.6 Discriminatie

Ten slotte, kijken we naar de rol van discriminatie-ervaringen. Een groeiend aantal academische studies laat namelijk zien dat het politieke gedrag en attitudes van kiesgerechtigden met een migratieachtergrond voor een belangrijk deel te begrijpen is door processen van in- en uitsluiting mee te nemen in de analyses. Uitsluitingspraktijken kunnen het collectieve bewustzijn en identiteit onder migrantengemeenschappen vergroten wat bijvoorbeeld een impact kan hebben

Figuur 12.4: klassieke migratie-achtergrond (Caribisch Nederland, Marokko, Suriname, Turkije) versus andere kiezers met een migratie-achtergrond

op de politieke participatie (mobilisatie), maar ook op evaluatie van het politieke systeem (negatief: de politiek is er niet voor mensen zoals wij). Processen van insluiting daarentegen zorgen voor een meer gezamenlijke en gedeelde identiteit, wat kan leiden tot meer politiek en institutioneel vertrouwen en vervolgens tot meer politieke participatie.

Voor de Nederlandse context laat een recent verschenen SCP publicatie *Is de Politiek er voor iedereen?*¹³ het belang van ervaren uitsluiting en discriminatie voor het politieke gedrag en attitudes van Nederlanders met een migratieachtergrond zien. Zo blijken de opvattingen over politieke vertegenwoordiging en het vertrouwen in de politiek van mensen met een migratieachtergrond sterk samen te hangen met de mate waarin zij, of mensen zoals zij, uitsluiting, een gebrek aan insluiting en discriminatie ervaren. Hier kijken we specifiek naar de impact van persoonlijke discriminatie-ervaringen: Bent u zelf wel eens gediscrimineerd door Nederlanders? Nooit (18%), Bijna nooit (25%), Af en toe (38%), Vaak (13%) of Zeer vaak (6%).

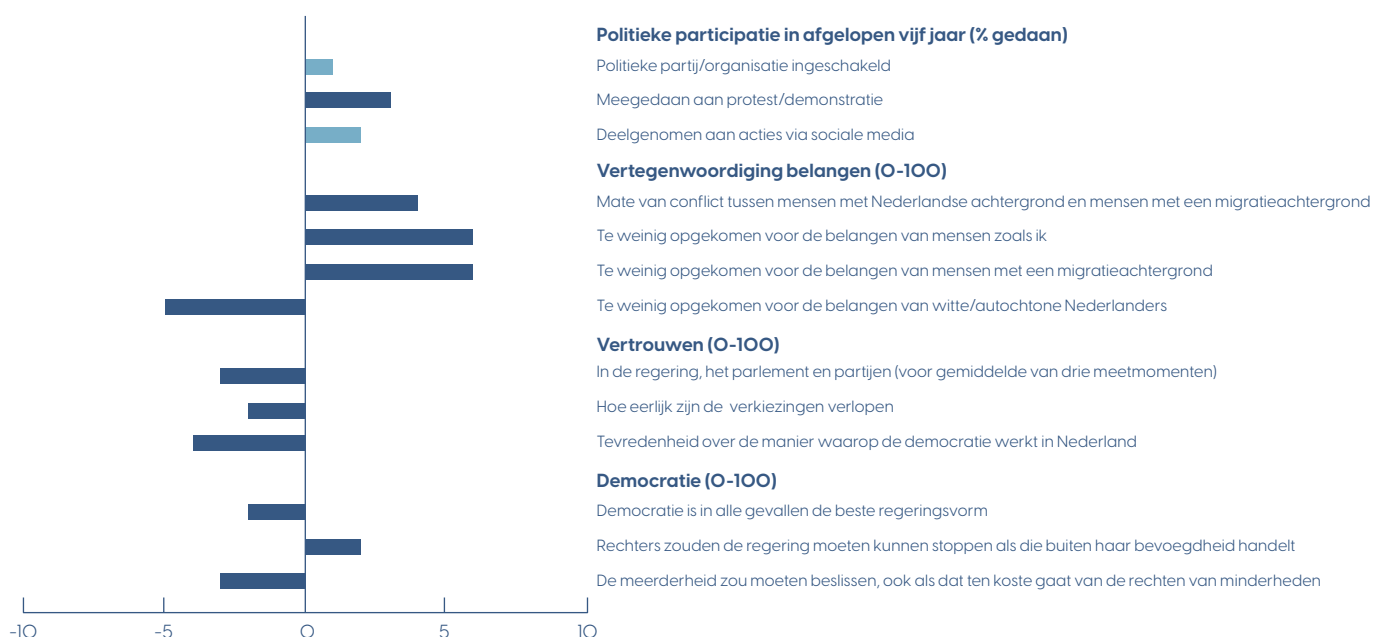
Voor alle uitkomsten die we hierboven bespraken hebben we onderzocht of deze samenhangen met de mate van ervaren discriminatie, rekening houdend met de invloed van opleidingsniveau, geslacht, leeftijd en politieke interesse. Voor de overzichtelijkheid toont Figuur 12.5 de resultaten van uitkomsten waarbij hiervan

sprake was; in alle andere gevallen was er geen sprake van een significant verschil. Zo zien we relatief weinig relatie tussen de mate waarin kiesgerechtigden met een migratieachtergrond discriminatie ervaren en politieke participatie, maar de verschillen die we zien suggereren dat discriminatie mobiliseert om (voornamelijk op meer informele wijze) politiek actief te zijn.

Ervaren discriminatie onder kiesgerechtigden met een migratieachtergrond hangt vooral sterk samen met een gebrek aan ervaren politieke vertegenwoordiging (verschillende items), politiek vertrouwen (verschillende items), ontevredenheid over het functioneren van de Nederlandse democratie (verschillende items) en de wens voor een sterke juridische bescherming van minderheden binnen de democratie tegen de standpunten van electorale meerderheden.

12.7 Slot

Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns Amerika hebben tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 niet significant minder gebruik gemaakt van hun stemrecht dan kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond, iets was nog wel het geval was bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021. We vinden ook geen significante verschillen tussen generatie of verschillende migratieachtergronden. Kiesgerechtigden met een

Figuur 12.5: Impact (B-coefficient) van discriminatie (1-5)

migratieachtergrond blijken in vergelijking met de kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond wel significant minder politiek vertrouwen te hebben, zich minder vertegenwoordigd te voelen door de Nederlandse politiek en een minder positief beeld te hebben van het functioneren van de Nederlandse democratie. Dat geldt met name voor personen afkomstig uit de zogenaamde 'klassieke' of grootste migrantengemeenschappen, de mensen die zelf gemigreerd zijn en de mensen die het meeste persoonlijk discriminatie ervaren hebben.

Tegelijkertijd constateren we dat in 2023 kiesgerechtigden met een migratieachtergrond actiever zijn dan kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond als het gaat om meer informele vormen van politieke participatie, zoals protestdeelname, acties op sociale media of de mate waarin men via traditionele media politieke zaken aan de orde heeft gesteld. Ook heeft men evenveel politiek zelfvertrouwen, wat onder de kinderen van migranten hoger is dan onder de mensen die zelf gemigreerd zijn.

In lijn met andere studies onderstreept dit hoofdstuk het belang van ervaren discriminatie voor politieke attitudes van Nederlanders met een migratieachtergrond. Wie meer discriminatie ervaart heeft minder vertrouwen in de Nederlandse politiek en meer het gevoel dat mensen zoals zij minder goed worden vertegenwoordigd groter, net als dat ze ontevredener zijn met het functioneren van de Nederlandse democratie. Het actief en adequaat bestrijden van discriminatie in de Nederlandse samenleving zou voor een deel van de kiesgerechtigden met een migratieachtergrond dus positieve effecten kunnen hebben op hun waardering, identificatie en vertrouwen in de Nederlandse politiek.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Lubbers, M. (2021). *Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond*. In: DEMOS 37(1).
- 2 Lubbers, M., & Spierings, N. (2021). Nederlanders met een migratieachtergrond: onvoldoende vertegenwoordigd?. In: *NKO 2021 Versplinterde vertegenwoordiging*.
- 3 Spierings, N., & Vermeulen, F. (2023). *Minding the political engagement gap: how discrimination and religion impact Dutch voters with an immigrant background*. *Acta Politica*, 1-24.
- 4 In de NKO data van dit hoofdstuk zijn deze percentages respectievelijk 14%, 10%, 31% en 13%. Het totaal van 68% komt daarmee sterk overeen met de doelpopulatie, maar Turkse en Marokkaanse Nederlanders zijn enigszins ondervertegenwoordigd, wat kan komen doordat de vragenlijsten in het Nederlands zijn afgenomen. De data voor de kiesgerechtigden met een migratieachtergrond zijn niet gewogen; de data in de vergelijkingsgroep zijn gewogen naar demografie en partijvoorkeur. Respondenten met een andere migratieachtergrond zijn niet meegenomen in de analyses.
- 5 Lubbers & Spierings, zie noot 2
- 6 "Ik kan een actieve rol spelen ten aanzien van de politiek indien nodig"; "ik begrijp de meeste maatschappelijke problemen"
- 7 Dagevos, J. & F. Vermeulen (2024). *Is de politiek er voor iedereen? Een onderzoek naar ervaren representatie, institutioneel vertrouwen en politieke participatie bij personen met een migratieachtergrond*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 8 Geurts, N., Davids, T., & Spierings, N. (2021). The lived experience of an integration paradox: why high-skilled migrants from Turkey experience little national belonging in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(1), 69-87.
- 9 Relaties waarvan $0.05 > p > 0.10$ worden in alle figuren opgenomen, maar in lichtblauw.
- 10 We onderschatten mogelijk het verschil tussen de generaties, maar dit zou niet het verschil tussen de twee verkiezingen kunnen verklaren omdat voor beide verkiezingen dit in 2023 is gevraagd.
- 11 Spierings & Vermeulen, zie noot 3.
- 12 Vermeulen, F. (2018) 'The Paradox of Immigrant Political Participation in Europe amidst Crises of Multiculturalism', in Menjivar, C., Ruiz, M. and Ness, I. (eds) *The Oxford Handbook of Migration Crises*. Oxford: Oxford University Press.
- 13 Dagevos & Vermeulen, zie noot 7.

13. Opvattingen over Democratie in Nederland

Joep van Lit

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Nederlandse kiezers spreken overwegend steun uit voor de democratie, maar wat zij verstaan onder de term "democratie" loopt uiteen.
- Over het algemeen is er een gedeelde kern-opvatting dat "democratie" vooral gezien wordt als liberale democratie: een systeem van macht en tegenmacht.
- De tegenmacht door de rechtspraak is belangrijker dan de tegenmach door bijvoorbeeld de media, demonstraties of referenda.
- Sommige electorale onderdelen van de democratie (zoals vrije en eerlijke verkiezingen) zijn erg belangrijk, terwijl andere (duidelijke verschillen tussen partijen) minder belangrijk zijn.
- Er zijn substantiële verschillen tussen stemmers op de zes grootste partijen: PPV- en BBB-stemmers zien democratie meer als directe democratie dan VVD- en NSC-stemmers; GL/PvdA en D66-stemmers zien democratie meer als sociale democratie.

13.1 Inleiding

Rondom de verkiezingen in 2023 is het regelmatig gegaan over de rechtstaat en de democratie. Een kleine greep: in juni organiseerde de kamer een gesprek met experts over de weerbaarheid van de democratie, tijdens de campagne sprak CDA-leider Henri Bontenbal over het belang van een "democratisch ethos" in Nederland, het Anne Frank Huis was een speciaal stembureau om het belang van democratie te benadrukken, en een groot deel van de eerste onderhandelingen tijdens de formatie gingen over afspraken rondom de rechtsstaat en de democratie (resultierend in het rapport van informateur Ronald Plasterk van 12 februari 2024).

Naast andere grote, inhoudelijke thema's speelde "democratie" dus een belangrijke rol in de verkiezingen. Maar: wat is democratie? Dit lijkt een simpele vraag, maar er zijn veel verschillende antwoorden op mogelijk.¹ Het kernantwoord zal veelal gaan over de rol van vrije en eerlijke verkiezingen, waarin de kiezer keuze heeft uit een aantal verschillende partijen die duidelijk van elkaar verschillen. Dit wordt ook wel de electorale opvatting over democratie genoemd. Binnen een electorale democratie hoeft de overheid alleen verantwoording af te leggen aan de burger tijdens regelmatige verkiezingen. Als we vervolgens praten over de scheiding van de machten, *checks* en *balances*, de rechtstaat, en bescherming van minderheidsrechten, dan wordt ons begrip van "democratie" breder. Dit is de liberale opvatting over democratie. In een liberale democratie moet de overheid verantwoording afleggen aan meerdere spelers: aan burgers tijdens verkiezingen, maar ook aan bijvoorbeeld rechters, of aan de media (via de Wet open overheid).

Electorale en liberale democratie zijn de twee meest duidelijk gedefinieerde opvattingen over democratie, maar er zijn nog andere opvattingen die mensen kunnen hebben. Als democratie gezien wordt als sociale democratie, dan heeft de overheid een plicht heeft om voor een minimale levensstandaard voor de burgers te zorgen. Hierin spelen bijvoorbeeld de verzorgingsstaat of het verminderen van ongelijkheid een rol. Als democratie meer als participatieve

democratie gezien wordt, dan is het idee dat burgers op zoveel mogelijk manieren een zo direct mogelijk invloed hebben op het beleid. Ook buiten verkiezingstijd om. Dat kan via referenda (dat wordt dan directe democratie genoemd), via het meepraten over beleid (deliberatieve democratie), of door middel van demonstraties. Populistische democratie zit hier dicht bij: dan gaat het om het idee dat de wil van het volk nooit gestopt kan worden, en dat de opvattingen van gewone mensen zwaarder zouden moeten wegen dan die van de politieke elite. Als laatste kan een technocratische opvatting over democratie inhouden dat beleid gebaseerd moet zijn op wetenschappelijk bewijs, en zijn er nationalen opvattingen over democratie die stellen dat nationale soevereiniteit een belangrijk aspect is.²

In dit hoofdstuk laten we zien wat Nederlandse kiezers vinden. Van al deze verschillende opvattingen over democratie, wat zijn de belangrijkste elementen volgens de Nederlandse kiezers in het algemeen, en volgens de stemmers op de zes grootste partijen?

13.2 Democratie dilemma's

Om dit te onderzoeken hebben we in het Nederlandse Kiezersonderzoek 2023 verschillende "democratie dilemma's" voorgelegd. Op basis van de wetenschappelijke literatuur hebben we twintig stellingen uitgekozen.³ Elk van die stellingen gaat over één van de opvattingen over democratie. Deze stellingen staan in Tabel 13.1.

Tabel 13.1: Onderdelen van Democratie

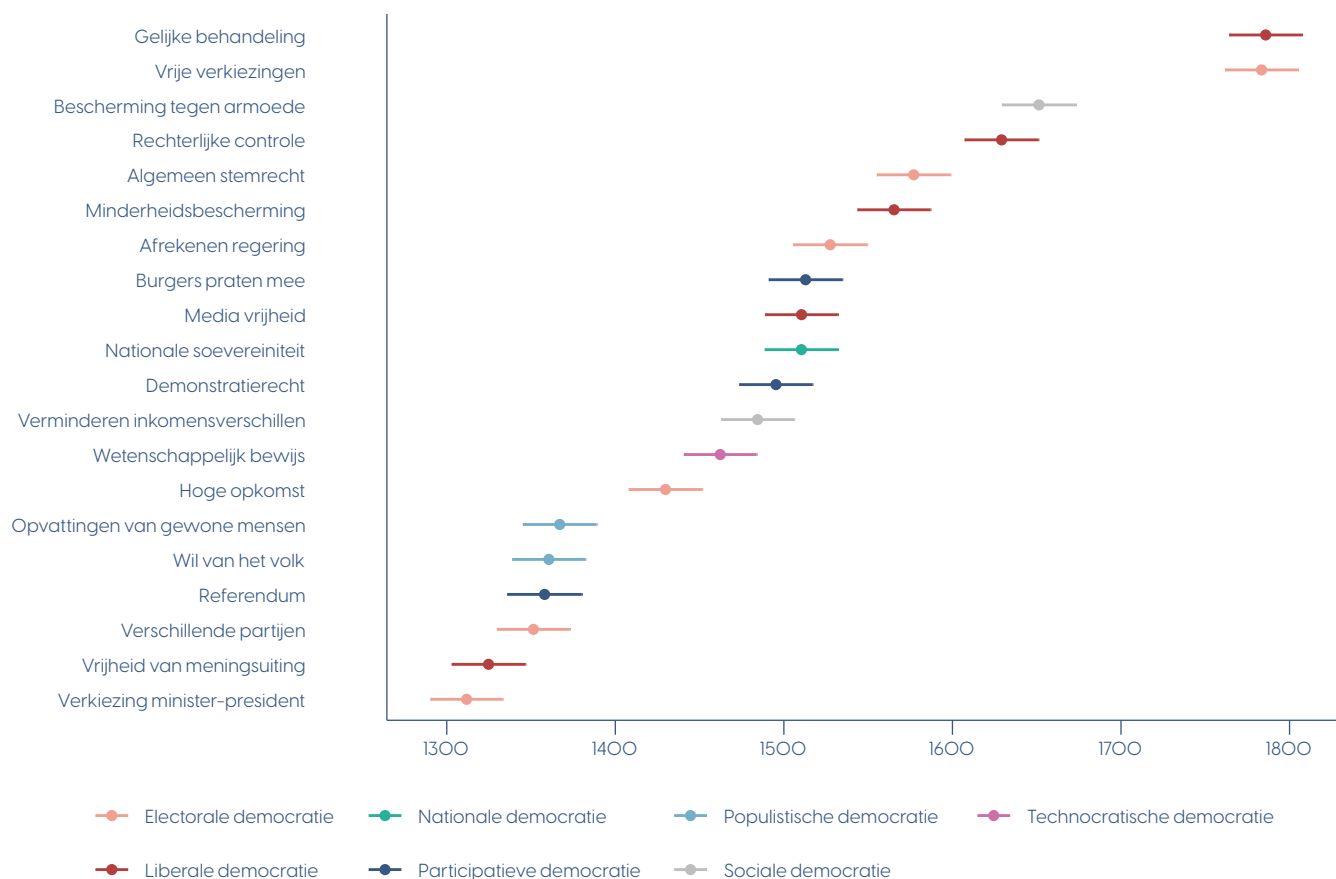
Type democratie	Stelling	Korte naam
Electorale democratie	Dat nationale verkiezingen vrij en eerlijk verlopen	Vrije verkiezingen
	Dat er genoeg politieke partijen zijn met verschillende meningen	Verskillende partijen
	Dat regeringspartijen afgerekend worden bij verkiezingen wanneer ze slecht werk leveren	Afrekenen regering
	Dat alle volwassenen van achttien jaar en ouder mogen stemmen	Algemeen stemrecht
	Dat de grootste partij bij verkiezingen de minister-president mag leveren	Verkiezing minister-president
	Dat er een hoge opkomst is bij verkiezingen	Hoge opkomst
Liberaal democratie	Dat de media de vrijheid hebben om de regering te bekritisieren	Media vrijheid
	Dat de rechten van minderheden beschermd worden	Minderheidsbescherming
	Dat de rechtbanken iedereen op een gelijke manier behandelen	Gelijke behandeling
	Dat de rechtbanken de mogelijkheid hebben om de regering te stoppen als ze iets doen buiten hun bevoegdheid	Rechterlijke controle
	Dat iedereen de eigen mening mag uiten, hoe extreem ook	Vrijheid van meningsuiting
Participatieve (directe) democratie	Dat de bevolking het laatste woord kan hebben door een referendum	Referendum
Participatieve (deliberatieve) democratie	Dat burgers mogen meepraten over belangrijke politieke onderwerpen	Burgers praten mee
Participatieve democratie	Dat burgers kunnen demonstreren tegen beleid waar ze het niet mee eens zijn.	Demonstratierecht
Populistische democratie	Dat de opvattingen van gewone mensen zwaarder wegen dan de opvattingen van de politieke elite	Opvattingen van gewone mensen
	Dat de wil van het volk niet kan worden tegengehouden	Wil van het volk
Sociale democratie	Dat de regering alle burgers beschermt tegen armoede	Bescherming tegen armoede
	Dat de regering maatregelen neemt om inkomensverschillen te verminderen	Verminderen inkomensverschillen
Technocratische democratie	Dat beleid gebaseerd is op wetenschappelijk bewijs	Wetenschappelijk bewijs
Nationale democratie	Dat de Nederlandse regering cruciale beslissingen neemt, en niet de Europese Unie	Nationale soevereiniteit

Elke respondent van het NKO krijgt vijf democratie dilemma's te zien. We vragen hen: "geef aan welke van de twee genoemde punten u belangrijker vindt in een democratie". Eén van de democratie dilemma's waarover een respondent een keuze moet maken, kan bijvoorbeeld zijn: *Wat vindt u belangrijker in een democratie? Dat nationale verkiezingen vrij en eerlijke verlopen, of dat rechtbanken iedereen op een gelijke manier behandelen?* Welke twee stellingen er precies in het dilemma staan, is telkens willekeurig gekozen uit de lijst van twintig stellingen. Natuurlijk zijn beide stellingen belangrijk, maar de respondenten moeten kiezen.⁴ Zo ontstaan telkens wedstrijden tussen de verschillende stellingen, met een winnaar (de gekozen stelling) en een verliezer (de niet-gekozen stelling). Als we al deze winnaars en verliezers bij elkaar nemen, dan kunnen we een *rating* geven aan elk van de stellingen: hoe hoger de *rating*, hoe belangrijker de stelling is voor wat kiezers verstaan onder "democratie".⁵

Omdat alle respondenten vijf dilemma's te zien krijgen, en omdat alle stellingen willekeurig tegenover elkaar gezet worden in de dilemma's, hebben we in totaal 43.830 observaties, waarmee we alle mogelijke dilemma's kunnen vergelijken. Hiermee kunnen we nauwkeurig in kaart brengen welke elementen wél belangrijk zijn voor een democratie volgens de Nederlandse kiezer, en welke elementen minder belangrijk zijn.⁶

13.3 Algemene opvattingen over democratie

De uitkomst van de democratie dilemma's voor de Nederlandse kiezers in het algemeen zijn weergegeven in Figuur 13.1. De punten geven de exacte *rating* aan, en de horizontale streepjes geven de 95%-betrouwbaarheidsintervallen aan.

Figuur 13.1

Kijkend naar de bovenste zes stellingen (tot en met *minderheidsbescherming*), dan valt allereerst op dat *gelijke behandeling* en *vrije verkiezingen* veruit het belangrijkste zijn voor de democratie, volgens Nederlandse kiezers. Er is geen statistisch significant verschil tussen deze twee stellingen. Op korte afstand wordt dit gevolgd door het belang van *bescherming tegen armoede*, *rechterlijke controle*, *algemeen stemrecht*, en *minderheidsbescherming*. Opvallend is dat drie van deze top-zes stellingen onderdeel zijn van wat gezien wordt als "liberale democratie": *gelijke behandeling*, *rechterlijke controle*, en *minderheidsbescherming*. *Algemeen stemrecht* en *vrije verkiezingen* zijn kernonderdelen van "electorale democratie" en *bescherming tegen armoede* is onderdeel van sociale democratie. Dit topsegment laat de opvatting over democratie zien waar het merendeel van alle Nederlandse kiezers het over eens is.

Het middelste gedeelte van Figuur 13.1, vanaf *afrekenen regering* tot en met *hoge opkomst* laat de secundaire opvatting van Nederlandse kiezers over democratie zien. Dit zijn niet de punten die kern zijn van wat men

onder democratie verstaat, maar ze kunnen ook niet helemaal genegeerd worden. In dit middensegment zien we verschillende opvattingen over democratie terugkomen. Participatieve democratie door *demonstraties* of dat *burgers meepraten* over beleid is enigszins van belang. Net als het *afrekenen van de regering* en een *hoge opkomst* – onderdelen van electorale democratie. Hier komen ook technocratische democratie (*wetenschappelijk bewijs*) en *nationale soevereiniteit* (nationale democratie) terug. En hoewel *bescherming tegen armoede* als belangrijk wordt gezien, is het *verminderen inkomensverschillen* secundair. Een mogelijke verklaring voor dit middensegment is dat ongeveer de helft van de kiezers uitgesproken voorstander van deze punten is, en de andere helft uitgesproken tegenstander. Dat wordt dus bij wijze van spreken tegen elkaar weggestreept, waardoor je op een middensegment-rating uitkomt.

De onderste zes stellingen (vanaf *opvattingen van gewone mensen*) laten zien welke punten Nederlandse kiezers minder belangrijk vinden in een democratie. Verrassend genoeg is *vrijheid van meningsuiting* één

van de punten die het minst belangrijk wordt gevonden. Enkel de *verkiezing van de minister-president* wordt als nog minder belangrijk gezien. Dit kan komen doordat de stelling ging over "vrijheid van meningsuiting, hoe extreem ook": onbeperkte vrijheid van meningsuiting dus. Nederlandse kiezers in het algemeen lijken dus niet de vrijheid om extreme meningen te uiten te zien als een onderdeel van democratie. Deze resultaten geven verder aan dat Nederlanders directe en populistische vormen van democratie (*referendum, opvattingen van gewone mensen, en de wil van het volk*) als minst belangrijk onderdeel van hun opvatting over democratie zien.

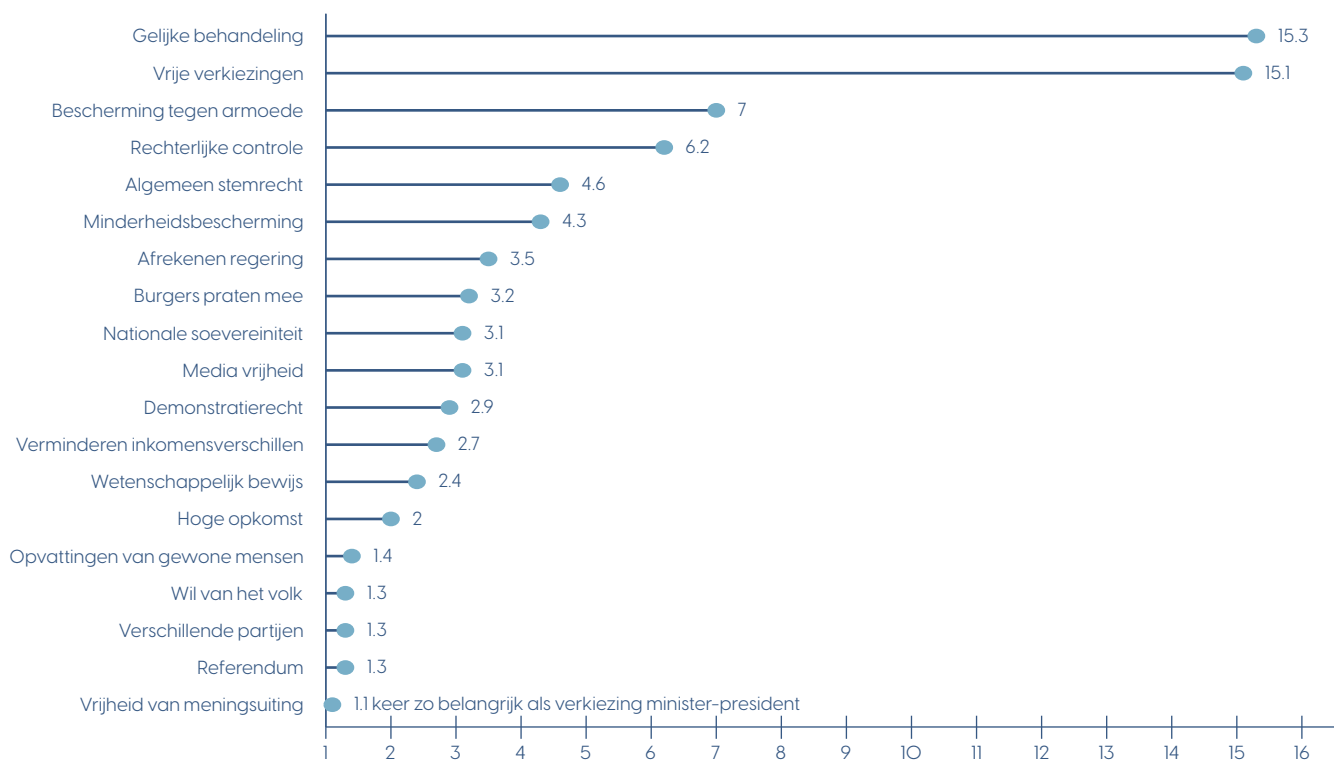
13.3.1 Relatief belang

De *ratings* uit Figuur 13.1 vertellen niet alleen welke stellingen het meest belangrijk gevonden worden, maar geven ook aan *hoeveel* belangrijker de ene stelling wordt gevonden dan de andere. Dit is weergegeven in Figuur 13.2. Dit figuur laat zien hoeveel belangrijker een stelling is ten opzichte van het minst belangrijke stelling (de directe verkiezing van de minister president). Dit is het relatieve belang van elk stelling voor de Nederlandse kiezers. Ook dit beeld laat duidelijk zien dat *gelijke behandeling* door de rechtbanken en

vrije verkiezingen veruit het meest belangrijk zijn voor de opvatting over democratie van de Nederlandse kiezer: beide zijn 15 keer belangrijker dan een directe verkiezing van de minister-president, en meer dan tien keer zo belangrijk als *opvattingen van gewone mensen, wil van het volk, verschillende partijen, referenda, en vrijheid van meningsuiting*.⁷ Sterker nog, *gelijke behandeling* en *vrije verkiezingen* zijn zó belangrijk dat ze ook twee keer belangrijker zijn dan de nummer drie: *bescherming tegen armoede*.

13.3.2 Is er een algemene opvatting over democratie?

In de volgende paragrafen kijken we naar opvattingen over democratie uitgesplitst naar de zes grootste partijen, maar hier kunnen we alvast een kort antwoord geven op de vraag wat de Nederlandse kiezer in het algemeen verstaat onder de term "democratie". Nederlandse kiezers lijken democratie vooral te begrijpen als liberale democratie: een systeem van macht en tegenmacht, waarin de rechten van minderheden beschermd worden en de overheid aan banden gelegd wordt (vooral door de rechtspraak). Tegenmacht door de media of door demonstraties wordt een minder belangrijk onderdeel gevonden. Bijna

Figuur 13.2

net zo belangrijk als liberale democratie is electorale democratie. Maar omdat een aantal fundamentele onderdelen hiervan (*verschillende partijen* en *hoge opkomst*) in het onderste segment scoren, lijkt het toch iets minder belangrijk te zijn dan liberale democratie. Sociale democratie speelt een verrassend belangrijke rol (vooral de *bescherming tegen armoede*; minder het *vermindere van inkomensverschillen*). En participatieve en populistische democratie lijken het minst belangrijke onderdeel te zijn van de opvatting over democratie van de Nederlandse kiezers.

13.4 Verschillende opvattingen over democratie

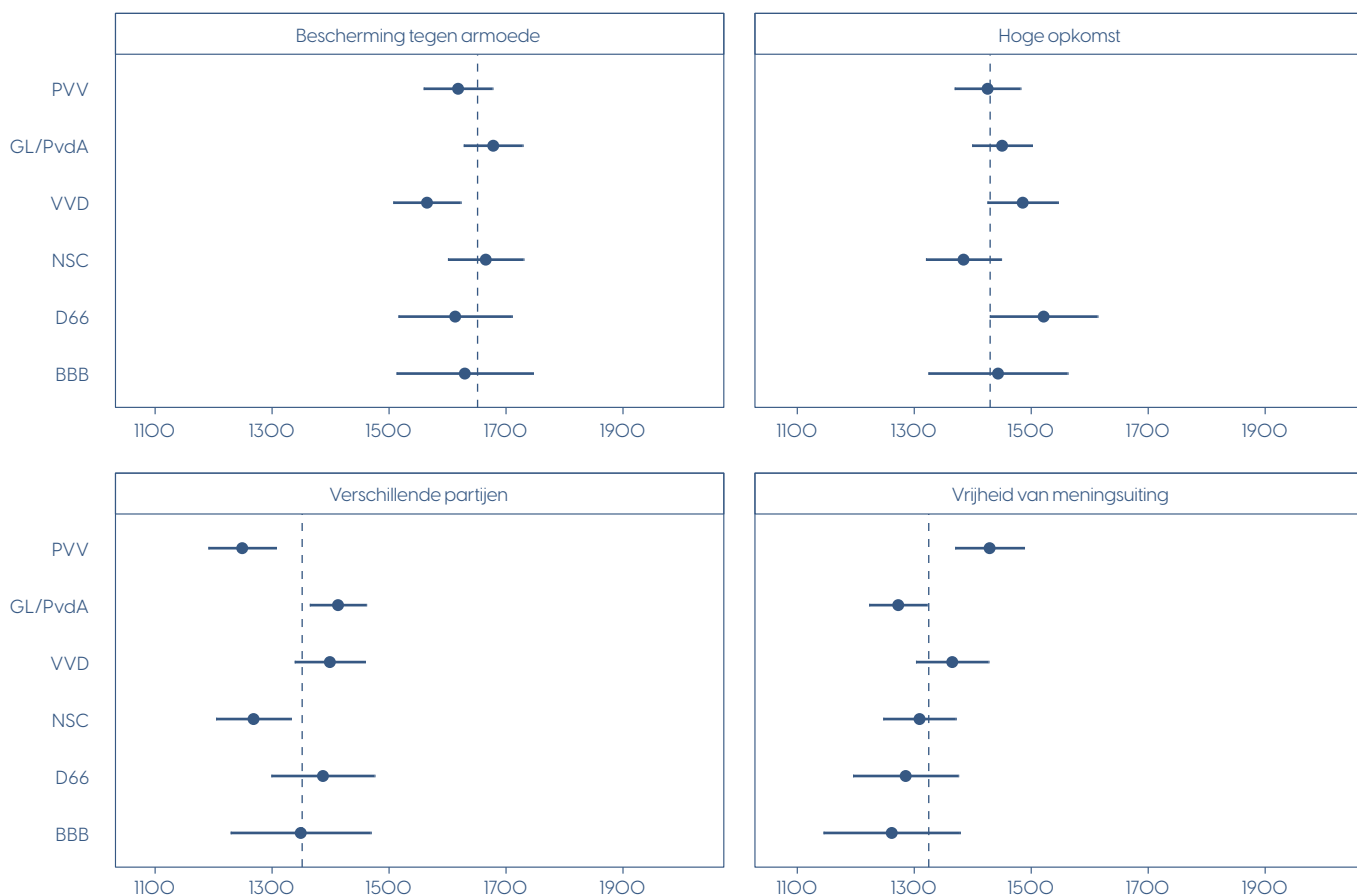
Hiervoor keken we naar “de Nederlandse kiezer” alsof ze één blok vormen. Maar het punt is nu juist dat stemmers op verschillende partijen verschillende opvatting over democratie kunnen hebben. In Figuur 13.3 laten we de daarom de vier grootste overeenkomsten zien tussen stemmers op de zes

grootste partijen: PVV, GL/PvdA, VVD, NSC, D66, en BBB.⁸ En in Figuur 13.4 laten we de zes grootste verschillen zien.

13.4.1 Overeenkomsten

Voordat we kijken naar hoe stemmers op de zes grootste partijen verschillen in hun opvatting over democratie, is het goed om te kijken over welke stellingen ze het eens zijn. Met andere woorden: wat is een gedeelde kern-opvatting over democratie? De vier stellingen waarover stemmers op de zes grootste partijen het minst van elkaar verschillen staan in Figuur 13.3: de punten zijn de exacte *ratings*, en de horizontale streepjes geven de 95%-betrouwbaarheidsmarges aan. De verticale lijnen staan voor de *rating* van Nederlandse kiezers in het algemeen (uit Figuur 13.1).

Wat allereerst opvalt is dat de stelling met de minste verschillen (*bescherming tegen armoede*) ook door de Nederlandse kiezers in het algemeen als één van de belangrijkste stellingen wordt gezien. Stemmers op de zes grootste partijen zijn het er over eens dat dit erg

Figuur 13.3

belangrijk is in een democratie. Dit kan komen doordat er rondom de verkiezingen ook veel gesproken is over bestaanszekerheid. VVD-stemmers vinden dit als enige significant minder belangrijk dan kiezers in het algemeen, maar verschillen niet duidelijk van D66- en BBB-stemmers.

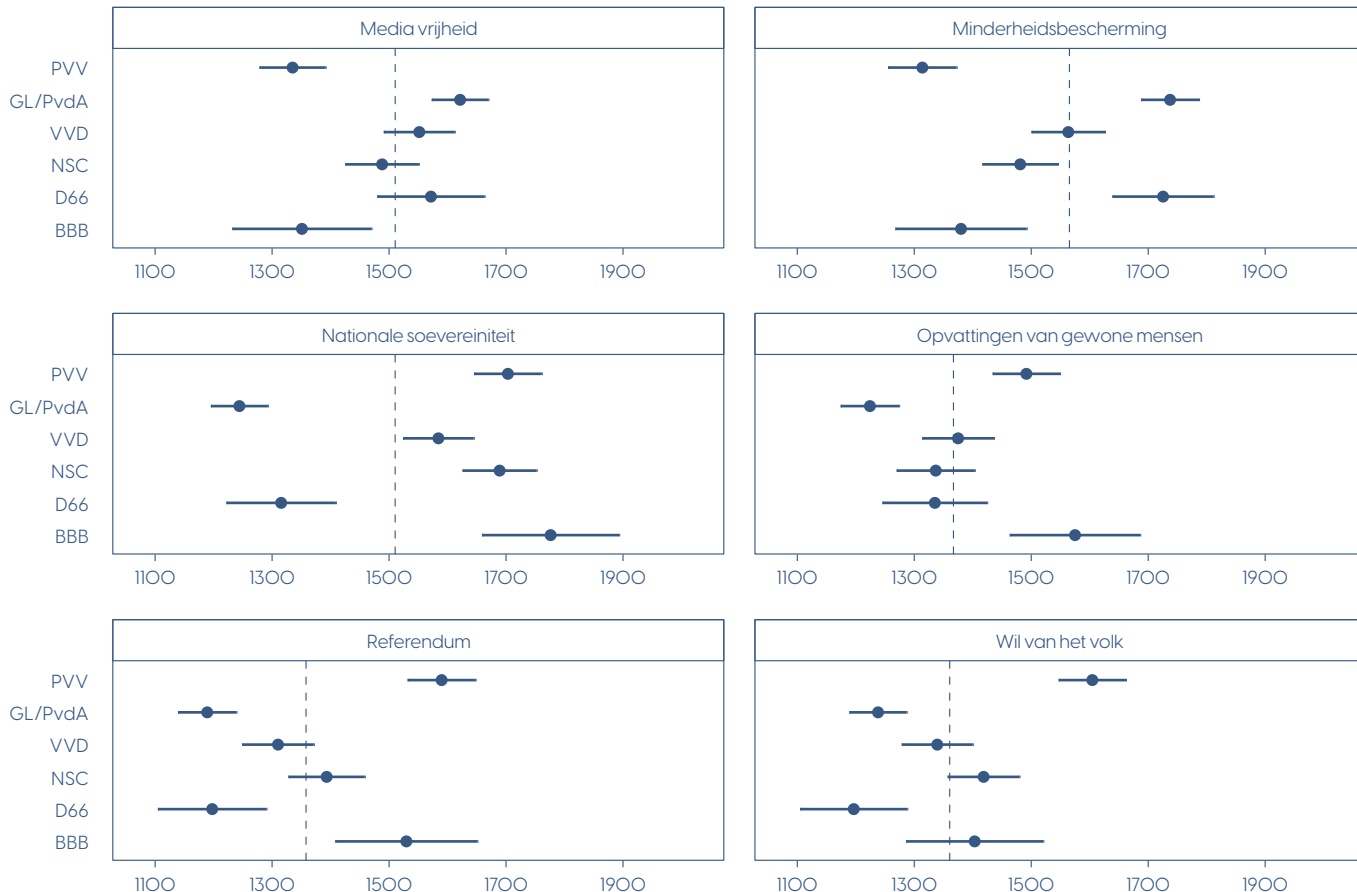
De andere drie stellingen, het belang van *hoge opkomst*, *verschillende partijen*, en *vrijheid van meningsuiting* resulteren ook in weinig onenigheid tussen stemmers op de zes grootste partijen. Hier moet wel bij vermeld worden dat deze drie stellingen allemaal relatief minder belangrijk zijn: met ratings tussen de 1.200 en 1.500 scoren ze in het ondersegment en de onderkant van het middensegment. Met andere woorden: over relatief minder belangrijke stellingen zijn stemmers het sneller eens dat deze stellingen inderdaad minder belangrijk zijn.

Er zijn enkele kleine verschillen. Voor het belang van een *hoge opkomst* is er alleen een significant verschil te zien tussen D66-stemmers aan de ene kant en PVV- en NSC-stemmers aan de andere kant. D66-stemmers

vinden dit relatief belangrijker. Voor *verschillende partijen* is te zien dat PVV- en NSC-stemmers hier relatief minder belang aan hechten, terwijl GL/PvdA-stemmers (en in iets mindere mate VVD- en D66-stemmers) dit relatief belangrijker vinden. Voor *vrijheid van meningsuiting* geldt juist dat PVV-stemmers (en in mindere mate VVD-stemmers) dit significant belangrijker vinden dan stemmers op de andere partijen. Maar omdat deze verschillen relatief klein zijn, en omdat drie van de vier stellingen relatief onbelangrijk zijn, is het onwaarschijnlijk dat dit tot verschillende opvattingen over democratie tussen de stemmers op de zes partijen zal leiden.

13.4.2 Verschillen

Om te onderzoeken of die verschillen er wel zijn, kijken we nu naar de stellingen die de grootste onenigheid tussen stemmers op de zes grootste partijen laten zien in Figuur 13.4. Hierin staan de horizontale streepjes opnieuw voor de 95%-betrouwbaarheidsintervallen en de verticale lijnen voor de rating van de Nederlandse kiezer in het algemeen (uit Figuur 13.1). De stellingen waar de stemmers op de zes grootste partijen het

Figuur 13.4

meest over van mening verschillen zijn het belang van *media vrijheid*, *minderheidsbescherming*, *nationale soevereiniteit*, *opvattingen van gewone mensen*, *referenda*, en *de wil van het volk*.

Allereerst kijken we naar de grootste verschillen tussen stemmers op de vier partijen die na de verkiezingen zijn gaan onderhandelen (PVV, VVD, NSC, en BBB) aan de ene kant, en GL/PvdA- en D66-stemmers aan de andere kant. Hier zijn duidelijke verschillen te zien als het aankomt op het belang van *minderheidsbescherming* en *nationale soevereiniteit*. GL/PvdA- en D66-stemmers leggen significant meer nadruk op *minderheidsbescherming* en significant minder op *nationale soevereiniteit*. De verschillen zijn iets kleiner, maar nog steeds uitgesproken, als we kijken naar het belang van *referenda* en van *de wil van het volk*.

Vervolgens kijken we naar de verschillen tussen stemmers op de PVV, VVD, NSC, en BBB. Hier lijkt vooral een onderscheid te zijn tussen PVV- en BBB-stemmers aan de ene kant en VVD- en NSC-stemmers aan de andere kant. PVV- en BBB-stemmers leggen significant minder de nadruk op *media vrijheid* en *minderheidsbescherming* en vinden de *opvatting van gewone mensen* en *referenda* juist significant belangrijker dan VVD- en NSC-stemmers. Daarnaast vinden PVV-stemmers *de wil van het volk* belangrijker dan stemmers op de andere drie partijen. VVD- en NSC-stemmers lijken het meeste in hun opvattingen op de Nederlandse kiezer in het algemeen, en vinden veel stellingen even belangrijk, maar verschillen in de nadruk die ze leggen op *minderheidsbescherming* (VVD-stemmers vinden dit iets belangrijker) en *nationale soevereiniteit* (VVD-stemmers vinden dit iets minder belangrijk).

13.4.3 Zijn er verschillende opvattingen over democratie?

Ja, hoewel stemmers op de zes grootste partijen een gedeelde kern hebben in wat zij verstaan onder "democratie", zijn er dus ook duidelijke verschillen. Deze verschillen zijn vooral te zien tussen stemmers op de vier partijen die na de verkiezingen zijn gaan onderhandelen (PVV, VVD, NSC, en BBB) en stemmers op GL/PvdA en D66. Waar stemmers op de onderhandelende partijen de nadruk lijken te

leggen op nationale en directe democratie, leggen stemmers op GL/PvdA en D66 meer de nadruk op sociale democratie. Maar er zijn ook verschillen te zien tussen stemmers op de vier onderhandelende partijen onderling. PVV- en BBB-stemmers vinden populistische democratie en directe democratie belangrijker, terwijl VVD- en NSC-stemmers meer de nadruk leggen op liberale democratie.

13.5 Slot

Zowel in het publieke debat voor de verkiezingen als in de formatie is het veel gegaan over rechtsstatelijkheid en de weerbaarheid van de democratie. Het is daarom belangrijk om te weten wat kiezers precies verstaan onder de term "democratie". We weten dat Nederlandse kiezers in ruime mate steun uitspreken voor democratie zie hoofdstuk 6 van Paul Dekker en Josje den Ridder, maar het is vaak niet duidelijk wat men precies bedoelt met die term. In dit hoofdstuk hebben we uitgezocht wat de Nederlandse kiezer in het algemeen, maar ook stemmers op de zes grootste partijen specifiek verstaan onder de term "democratie".

Nederlandse kiezers in het algemeen zien democratie vooral als liberale democratie, een systeem van macht en tegenmacht, met daarnaast een belangrijke electorale component. Maar niet alle onderdelen van electorale democratie zijn even belangrijk volgens Nederlandse kiezers. Er zijn echter wel grote verschillen tussen stemmers op de zes grootste partijen. Deze verschillen zijn het meest uitgesproken tussen de PVV, VVD, NSC, en BBB aan de ene kant, en GL/PvdA en D66 aan de andere kant.

Deze verschillen kunnen een rol spelen in het politieke en publieke debat. Want als stemmers en politici over "democratie" praten, hebben ze waarschijnlijk net verschillende opvattingen over wat die term betekent. Voor de komende regering betekent dit dus dat zij heel concreet moeten maken wat zij verstaan onder "democratie": omdat er grote verschillen zijn tussen de stemmers, en dus wellicht verschillende verwachtingen kunnen bestaan. Hierdoor bestaat de mogelijkheid dat het debat langs elkaar heen gevoerd wordt. In dit hoofdstuk doen we een eerste poging om die verschillen te duiden.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Ferrín, Mónica en Hanspeter Kriesi (2016). *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford University Press.
- 2 Mónica Ferrín en anderen noemen dit multi-level democratie, https://europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-10/TLO13_Democracy-English.pdf
- 3 Ferrín en Kriesi (2016, zie voetnoot 1); König, Pascal, Markus Siewert, en Kathrin Achermann (2022). "Conceptualizing and Measuring Citizens' Preferences for Democracy: Taking Stock of Three Decades of Research in a Fragmented Field", *Comparative Political Studies* 55(12), 2015 – 2049, <https://doi.org/10.1177/00104140211066213>; Claassen, Christopher en anderen (2023). "Conceptualizing and Measuring Support for Democracy: A New Approach. SSRN Working Paper, <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4622645>.
- 4 Als een respondent niet kiest, en het dilemma dus "overslaat", dan classificeren we dit als een "gelijkspel" tussen de twee stellingen.
- 5 Om de ratings te berekenen, gebruiken we het Glicko-systeem, ontwikkeld door de wiskundige Mark Glickman (1999). Parameter Estimation in Large Dynamic Paired Comparison Experiment. *Journal of the Royal Statistical Society Series C: Applied Statistics*, 48(3): 377-394. <https://doi.org/10.1111/1467-9876.00159>.
- 6 Het is belangrijk om op te merken dat een lagere rating niet betekent dat Nederlandse kiezers deze stelling niet volledig onbelangrijk vinden. Ze vinden een stelling met een lage score alleen *minder* belangrijk voor de democratie dan de andere stellingen.
- 7 Dit kan berekend worden met $15.3 / 1.4 = 10.9$; het relatieve belang van *gelijke behandeling* ten opzichte van *opvattingen van gewone mensen*. Dat geldt voor elke vergelijking. Glickman noemt dit in zijn paper de *expected win odds*.
- 8 Eenzelfde analyse kan gedaan worden voor alle andere partijen en alle andere stellingen, maar dat is hier niet opgenomen om het hoofdstuk kort te houden.

14. Bestuurlijke vernieuwing

Kristof Jacobs

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Er is onder Nederlandse kiezers brede steun voor constitutionele toetsing en de invoering van een kiesdrempel van 5%. Er is ook een grote groep kiezers voorstander van een kiesstelsel dat de regionale vertegenwoordiging bevordert, hoewel er hier meer kiezers geen duidelijke mening over hebben. Het vergroten van de Tweede Kamer naar 250 Kamerleden krijgt weinig steun.
- Er is met name bij kiezers van VOLT- en JA21- kiezers weerstand tegen een kiesstelsel met regionale vertegenwoordiging.
- Er is bij Nederlandse kiezers brede steun voor een regering bestaande uit experts. Andere alternatieve regeringsvormen, zoals een minderheidskabinet, krijgen vrij weinig steun.

14.1 Inleiding

Bestuurlijke vernieuwing is een thema dat reeds decennia op de Nederlandse politieke agenda staat. In het verleden was vooral D66 aandrijver van plannen om het Nederlandse politieke stelsel om te gooien (Jacobs, 2011). In 2023 veranderde dit door de komst van Nieuw Sociaal Contract. De nieuwe partij van Pieter Omtzigt had een omvangrijke agenda gericht op bestuurlijke vernieuwing (NSC, 2023: 6-12). De meest opvallende voorstellen van NSC waren het voornemen om (1) een nieuw kiesstelsel met een sterke regionale component en (2) een Grondwettelijk Hof te introduceren.¹

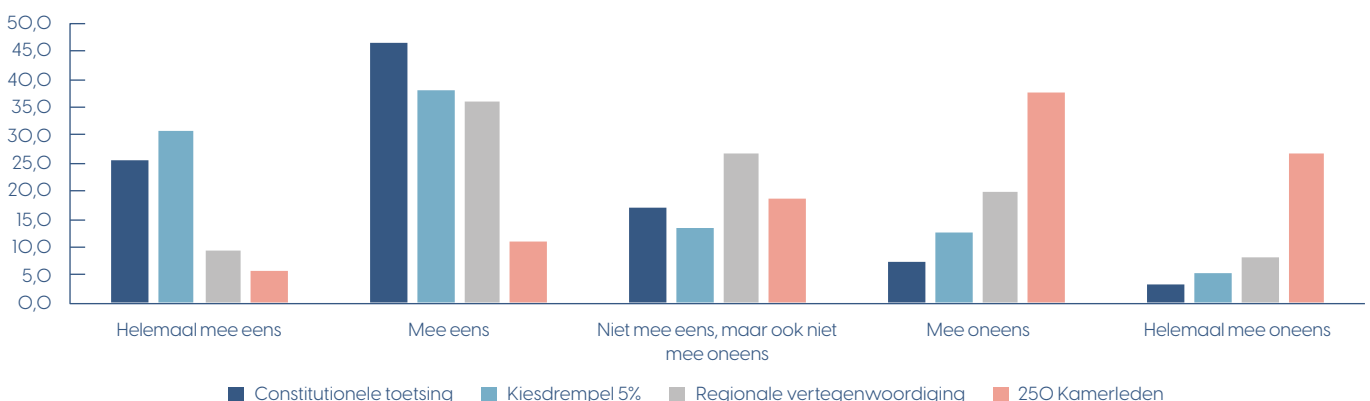
Het hoofdlijnenakkoord bevat beide voornemens en belooft ook een nieuwe manier van regeren vorm te geven, waarbij experts een belangrijke rol zouden spelen. Hoe kijkt de Nederlandse kiezer naar deze en andere prominente voorstellen tot bestuurlijke vernieuwing? En zien we daarbij verschillen tussen kiezers van verschillende partijen? In dit hoofdstuk staan deze vragen centraal. Eerst analyseren we de steun voor verschillende types bestuurlijke vernieuwing. Daarna zoomen we in op de tegenstand tegen een nieuw kiesstelsel met een regionale component en splitsen deze uit naar kiezers voor verschillende partijen. Vervolgens gaan we in op de steun voor alternatieve regeringsvormen. Tot slot kijken we ook hier weer naar

de tegenstand uitgesplitst naar partij, ditmaal voor de alternatieve regeringsvorm die het meest lijkt op het voorstel van de partijen die het hoofdlijnenakkoord sloten, m.n. een regering bestaande uit experts.

14.2 Steun voor verschillende types bestuurlijke vernieuwing

We beginnen met de steun voor verschillende types bestuurlijke vernieuwing. In het NKO 2023 werden met name vier types bestuurlijke vernieuwing voorgelegd aan de respondenten: (1) de mogelijkheid om wetten te toetsen aan de grondwet, (2) de invoering van een kiesdrempel van 5%, (3) de invoering van een regionale component in het kiesstelsel en (4) de verhoging van het aantal Kamerleden tot 250. Figuur 14.1 toont de verdeling van de antwoorden van de respondenten voor elk van de vier voorstellen.

Met name constitutionele toetsing en de invoering van een kiesdrempel worden vrij breed gedragen. De invoering van een regionale component in het kiesstelsel kan ook op relatief brede steun rekenen, al dient hierbij opgemerkt te worden dat een aanzienlijke groep kiezers de neutrale antwoordoptie koos. Dit geeft aan dat kiezers hier geen sterk gearticuleerde mening over hebben en dat de steun dan wel tegenstand mogelijk nog niet uitgekristalliseerd is.

Figuur 14.1: Steun voor verschillende types bestuurlijke vernieuwing

Noot: De originele vragen voorgelegd aan de respondenten waren respectievelijk: "Rechtvaardigen de huidige wetten van de Tweede Kamer de grondwet"; "Partijen met minder dan 5% van de stemmen moeten niet worden toegelaten tot de Tweede Kamer"; "Iedere regio of provincie moet eigen Tweede Kamerleden hebben" en "Het aantal zetels in de Tweede Kamer moet worden uitgebreid van 150 naar 250 zetels". Noot 2: figuur 14.1 bevat het percentage respondenten dat een bepaald antwoord gaf.

14.3 Tegenstand regionaal kiesstelsel

In het hoofdlijnenakkoord wordt concreet voorgesteld om (snel) een voorstel tot een nieuw kiesstelsel in te voeren: “[e]en wetsvoorstel tot invoering van een nieuw kiesstelsel voor de Tweede Kamer ter versterking van de regionale band tussen kiezers en gekozenen wordt dit jaar ingediend, gericht op tijdige inwerkingtreding voor de volgende verkiezingen” (PVV, VVD, NSC & BBB, 2024: 17). Uit het bestaande onderzoek over het succes (of gebrek daaraan) van dergelijke voorstellen weten we dat dergelijke voorstellen een aantal barrières moeten overkomen om daadwerkelijk te worden ingevoerd (Rahat & Hazan, 2011). Eén van de mogelijke barrières is tegenstand vanuit de publieke opinie, en dan met name de mening van de kiezers van de partijen die het voorstel doen. Hoe zit dat bij dit voorstel? Figuur 14.2 toont de gemiddelde tegenstand uitgesplitst naar kiezers per partij.

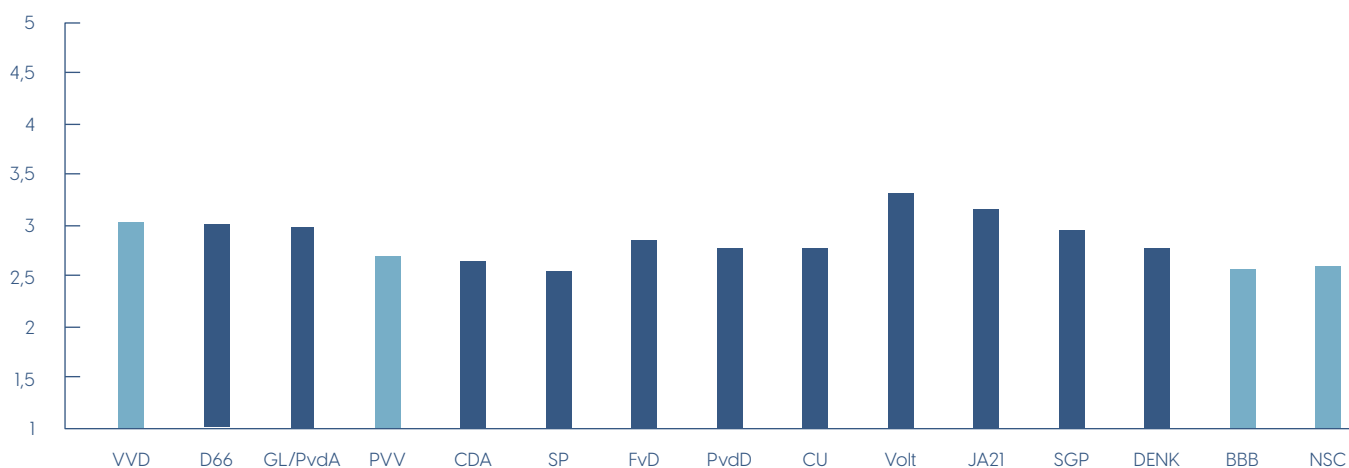
Figuur 14.2 geeft aan dat er wel wat verschillen zijn in hoe de kiezers van verschillende partijen denken over regionale vertegenwoordiging. Op dit thema zijn er bovendien duidelijke onderlinge verschillen tussen de kiezers van de verschillende partijen die het hoofdlijnenakkoord sloten. Bij kiezers van BBB en NSC zijn de cijfers gemiddeld genomen het laagst, bij kiezers van met name VVD is het gemiddelde cijfer wat hoger. Ook bij kiezers van partijen als D66 en de SGP is het gemiddelde hoger, maar enkel bij VOLT en JA21 is er

sprake van tegenstand. Al bij al zien we dus ook hier dat er vrij brede steun is voor regionale vertegenwoordiging en dat de tegenstand beperkt is.

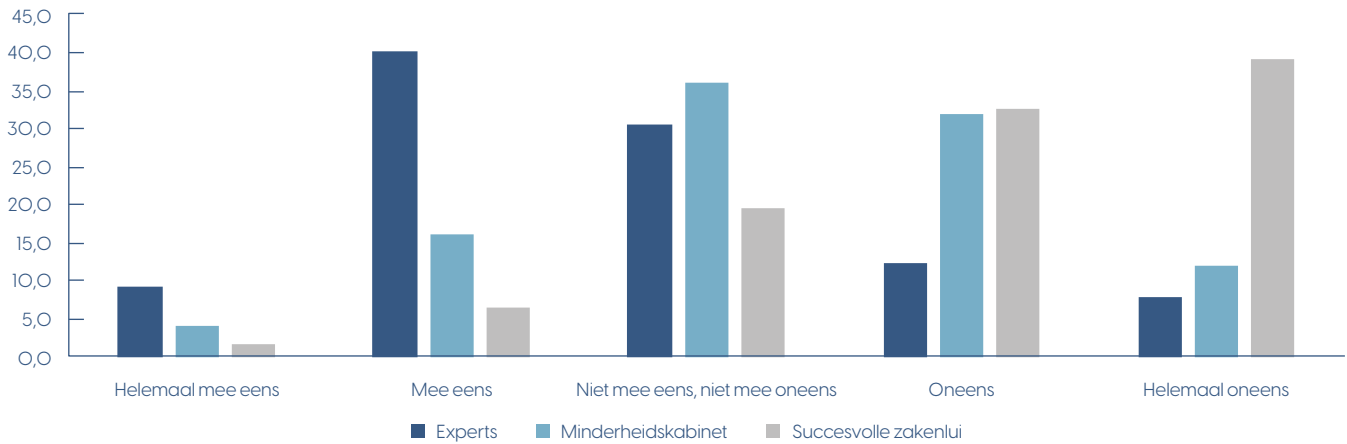
Het cijfer voor de D66-kiezers is verrassend te noemen, aangezien de partij zelf eerder een sterk voorstander was van kiesstelselwijzigingen die de regionale component zouden versterken. Zo introduceerde minister Thom De Graaf in 2004 een voorstel om een nieuw kiesstelsel in te voeren waar een duidelijke regionale component in was opgenomen (RVD, 20.08.2004). Dat voorstel haalde het uiteindelijk niet door tegenstand binnen de VVD.

14.4 Steun voor alternatieve regeringsvormen

Nieuw Sociaal Contract was ook een groot voorstander van een andere vorm van besturen, één waarbij de rol van de Tweede Kamer duidelijker was. In het NKO 2023 hebben we drie vragen opgenomen die de attitudes van de respondenten ten aanzien van alternatieve regeringsvormen onderzoeken. We keken met name naar steun voor (1) een regering bestaande uit experts, (2) een minderheidskabinet en (3) een regering bestaande uit succesvolle zakenlui. Figuur 14.3 vat de bevindingen samen.

Figuur 14.2: Tegenstand tegen regionale vertegenwoordiging in het kiesstelsel (gemiddelde, uitgesplitst per partij)

Figuur 14.3: Steun voor alternatieve regeringsvormen

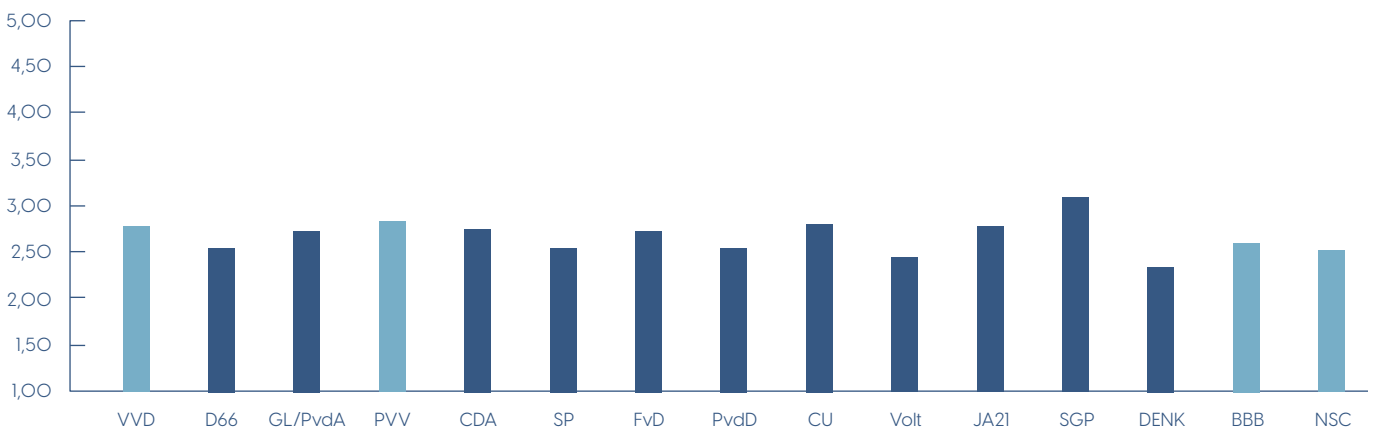
Noot: De originele vragen die voorgelegd werden aan de respondenten waren respectievelijk: "Het land zou beter bestuurd kunnen worden wanneer belangrijke politieke beslissingen niet door politici zouden worden genomen maar door experts"; "Een minderheidskabinet is een goede manier om het land te besturen"; "Het land zou beter bestuurd kunnen worden wanneer belangrijke politieke beslissingen niet door politici zouden worden genomen maar door succesvolle zakenlui". Noot 2: figuur 14.3 bevat het percentage respondenten dat een bepaald antwoord gaf.

Nederlandse kiezers lijken met name gecharmeerd van een regering bestaande uit experts. Een minderheidskabinet en een kabinet bestaande uit succesvolle zakenlui zijn veel minder populair bij kiezers. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat ook hier een vrij grote groep respondenten voor de neutrale midden optie koos, ook als het gaat om een regering bestaande uit experts. Dat percentage is overigens het laagst als het gaat om een regering bestaande uit succesvolle zakenlui: hier zijn Nederlandse kiezers duidelijk geen voorstander van.

14.5 Tegenstand tegen een regering bestaande uit experts

Toch is de steun voor een regering bestaande uit experts niet overweldigend, en ligt de steun zo rond de 50%. Mogelijk hangt dit samen met partijkeuze. In deze paragraaf zoomen we in op de tegenstand tegen een regering bestaande uit experts, uitgesplitst per partij.

Gemiddeld genomen is de weerstand tegen een regering bestaande uit experts relatief beperkt, enkel bij SGP-kiezers is er weerstand tegen een

Figuur 14.4: Tegenstand tegen een regering van experts (gemiddelde, uitgesplitst per partij)

dergelijke regering. De kiezers van de vier partijen die het hoofdlijnenakkoord sloten liggen vrij dicht bij elkaar wat betreft hun weerstand tegen een regering bestaande uit experts. Bij NSC is de weerstand het kleinst. Dat is wellicht weinig verrassend omdat dit kan passen bij de wens tot een sterkere Tweede Kamer. Ook kiezers van D66, SP, Partij voor de Dieren, VOLT en DENK hebben weinig problemen met een regering bestaande uit experts. Bij VVD en PVV is het gemiddelde cijfer wat hoger. Wat betreft die laatste kan dat mogelijk te maken hebben dat kiezers voor de PVV minder geneigd zijn te geloven dat experts en dan met name wetenschappers neutraal zijn (Meijers, Van Druenen & Jacobs, 2023). Vanuit dat oogpunt bekeken is het eerder opvallend dat de weerstand tegen een dergelijke regeringsvorm al bij al beperkt is bij PVV-kiezers.

14.6 Slot

De verkiezingen van 22 november 2023 brachten het thema 'bestuurlijke vernieuwing' weer sterk onder de aandacht. Na jaren van afkalvende politieke aandacht, zette met name Nieuw Sociaal Contract het thema weer vol in de schijnwerpers. Ook in het hoofdlijnenakkoord worden enkele prominente voorstellen tot bestuurlijke vernieuwing genoemd, zoals een nieuw kiesstelsel. Hoe denkt de Nederlandse kiezer hierover? Zoals we in dit hoofdstuk zagen, is de steun voor een nieuw kiesstelsel met regionale vertegenwoordiging relatief breed, al geven veel respondenten aan dat ze hier neutraal tegenover staan. Deze steun is dus wellicht niet erg stabiel op dit moment en kan veranderen wanneer de voorstellen concreet worden. Tegenstand zit vooral bij kiezers van de kleinere partijen VOLT en JA21. Verder zagen we met name dat er zeer weinig steun is voor het verhogen van het aantal Kamerleden naar 250. Er is bij de respondenten tot slot vrij brede steun voor een regering bestaande uit experts, zij het dat deze minder groot is bij met name SGP-kiezers. Belangrijk hierbij is overigens dat nog veel respondenten de neutrale antwoordoptie kozen. Ook hier geldt dus weer: hoewel er initieel steun is voor het idee, zal het uiteindelijke oordeel wellicht afhangen van de concrete invulling ervan.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Ook BBB wilde een nieuw kiesstelsel met een regionale component (BBB, 2023).
- BBB (2023). Iedere dag BBBeter. Van vertrouwenscrisis tot Naaberstaat. https://boerbürgerbeweging.nl/wp-content/uploads/2023/10/BBB_VERKIEZINGSPROGRAMMA_NOV2023_Corr5.pdf.
- Jacobs, K. (2011). *The power or the people?: direct democratic and electoral reforms in Austria, Belgium and the Netherlands*. <https://repository.uibn.ru.nl/bitstream/handle/2066/91396/91396.pdf?sequence=1>.
- NSC (2023). Tijd voor herstel. Vertrouwen, Zekerheid, Perspectief. <https://partijnieuwsociaalcontract.nl/verkiezingsprogramma>.
- PVV, VVD, NSC & BBB (2024) Hoofdlijnenakkoord HOOP, LEF, TROTS. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2024D19455&did=2024D19455>.
- Rahat, G., & Hazan, R. Y. (2014). The barriers to electoral system reform: A synthesis of alternative approaches. *West European Politics*, 34(3): 478-494.
- RVD (20.08.2024) Kiezer krijgt twee stemmen in nieuw kiesstelsel. https://www.denederlandsegrondwet.nl/9291000/d/O4O82O_persbericht_kiesstelsel.pdf.

15. Op de stoel van de politicus: wie mogen meepraten en meestemmen over besluitvorming?

Take Sipma en Charlotte Wagenaar

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Representatieve democratie wordt nog steeds hooggewaardeerd.
- Nagenoeg de helft van de kiezers vindt onafhankelijke deskundigen geschikt om politieke besluitvorming van verkozen politici over te nemen.
- Politieke besluitvorming overlaten aan burgers in plaats van verkozen politici geniet beperkte steun. Er is wel meerderheidssteun voor het laten meepraten in burgerfora en meestemmen in referenda van burgers als aanvulling op de representatieve democratie.
- Steun voor referenda is de afgelopen jaren verder afgenomen.
- Referenda worden als passend gezien over aanpassingen aan de grondwet, internationale verdragen en burgervoorstellen, maar niet voor de begroting.
- In tegenstelling tot hoger opgeleiden, politiek geïnteresseerden en linkse kiezers, geven lager opgeleiden, minder politiek geïnteresseerden en rechtse kiezers vaker de voorkeur aan een referendum dan aan een burgerforum.
- Kiezers die minder tevreden zijn met de manier waarop besluiten worden genomen, geven ook vaker de voorkeur aan een referendum, mogelijk omdat dit in grotere mate wordt gezien als een correctie op de representatieve democratie.

15.1 Inleiding

De Tweede Kamerverkiezingen van 2023 laten zich kenmerken door het verlies van de traditionele middenpartijen en de electorale groei van de relatief nieuwe en meer radicale partijen. Eén van de genoemde oorzaken is het gedaalde vertrouwen in de Nederlandse overheid. Het relatief lage vertrouwen is op haar beurt weer een mogelijk gevolg van de politiek die te weinig luistert naar de wensen van burgers. Om de politieke responsiviteit te verbeteren – en daarmee het vertrouwen te herstellen – is de roep om democratische en bestuurlijke vernieuwingen toegenomen. Zo wordt er gepleit voor meer directe burgerinspraak en vernieuwing van het kiesstelsel. In aanloop naar de verkiezingen was bestuurlijke vernieuwing om de representatieve democratie te versterken dan ook een belangrijk thema. In hoofdstuk 14 gaat Kristof Jacobs dieper in op steun voor bestuurlijke vernieuwingen.

In dit hoofdstuk onderzoeken we steun voor democratische vernieuwingen. We gaan hier dieper in op een meer fundamentele vraag die aan kiezersonderzoek ten grondslag ligt: wie is in de ogen van kiezers eigenlijk het meest geschikt om politieke besluiten te nemen? Zijn dat inderdaad politici waar we tijdens Tweede Kamerverkiezingen op stemmen, of worden onafhankelijke deskundigen, zakenlieden of burgers zelf meer geschikt geacht? En als burgers zelf meer directe invloed op besluitvorming hebben, op welke manier zou dit het beste georganiseerd kunnen worden?

Bij beantwoording van de laatste vraag richten we ons twee populaire instrumenten die uitgaan van een andere logica: burgerfora en referenda. Een burgerforum bestaat uit een groep burgers die mogen *meepraten* over beleid. De groep burgers wordt geselecteerd door loting, zodat deze een zo representatief mogelijke afspiegeling van de Nederlandse bevolking vormt. De burgers komen gedurende enkele dagen bijeen om te delibereren over een beleidskwestie. Het idee is dat verschillende perspectieven worden gehoord om zo gezamenlijk tot een uitkomst te komen. De uitkomst wordt doorgaans als advies aan besluitvormers gepresenteerd. De afgelopen jaren is de roep voor dit type instrument

luider geworden.¹ In een referendum krijgt de gehele kiesgerechtigde bevolking de mogelijkheid mee te stemmen over beleid. Waar binnen een burgerforum op zoek wordt gegaan naar consensus, gaat een referendum juist uit van een heldere meerderheidslogica. Daarnaast is het stemmen in een referendum minder intensief voor deelnemers dan meepraten in een burgerforum.

Voordat we dieper ingaan op de voorkeuren voor deze specifieke instrumenten van burgerinspraak, kijken we eerst wie door kiesgerechtigde Nederlanders het meest geschikt worden bevonden om politieke besluiten te nemen.

15.2 Steun voor parlement hoog, ook experts geschikt om besluiten te nemen

We vroegen respondenten of het land beter bestuurd zou worden wanneer belangrijke beslissingen niet door verkozen politici worden genomen, maar door burgers in referenda, burgers in burgerfora, onafhankelijke deskundigen of succesvolle zakenlieden. In Figuur 15.1 vergelijken we dit met de steun voor het parlement, het hoogste orgaan van de representatieve democratie, als belangrijke besluitvormer. Daarin nemen we ook twee andere vragen op die de algemene steun voor een burgerforum en een referendum meten. Bij deze twee vragen is niet expliciet vermeld dat dit dient ter vervanging van verkozen politici, waarbij deze vormen dus ook kunnen worden gezien als *aanvulling* op de representatieve democratie.

In de discussie rondom bestuurlijke en democratische vernieuwing valt het vooraleerst op dat de steun voor de representatieve democratie onverminderd hoog is: 74 procent is het (helemaal) eens met de stelling dat in een democratie burgers het parlement moeten kiezen en het parlement vervolgens de besluiten neemt. Slechts 8 procent van de kiesgerechtigde Nederlanders is het (helemaal) oneens met de stelling. Toch zien Nederlandse kiesgerechtigden ook andere actoren een rol in politieke besluitvorming spelen. Die rol lijkt het minst weggelegd voor ondernemers: 8 procent vindt dat succesvolle zakenlieden het land beter zouden besturen dan verkozen politici. Onafhankelijke deskundigen worden daarentegen wel met het landsbestuur

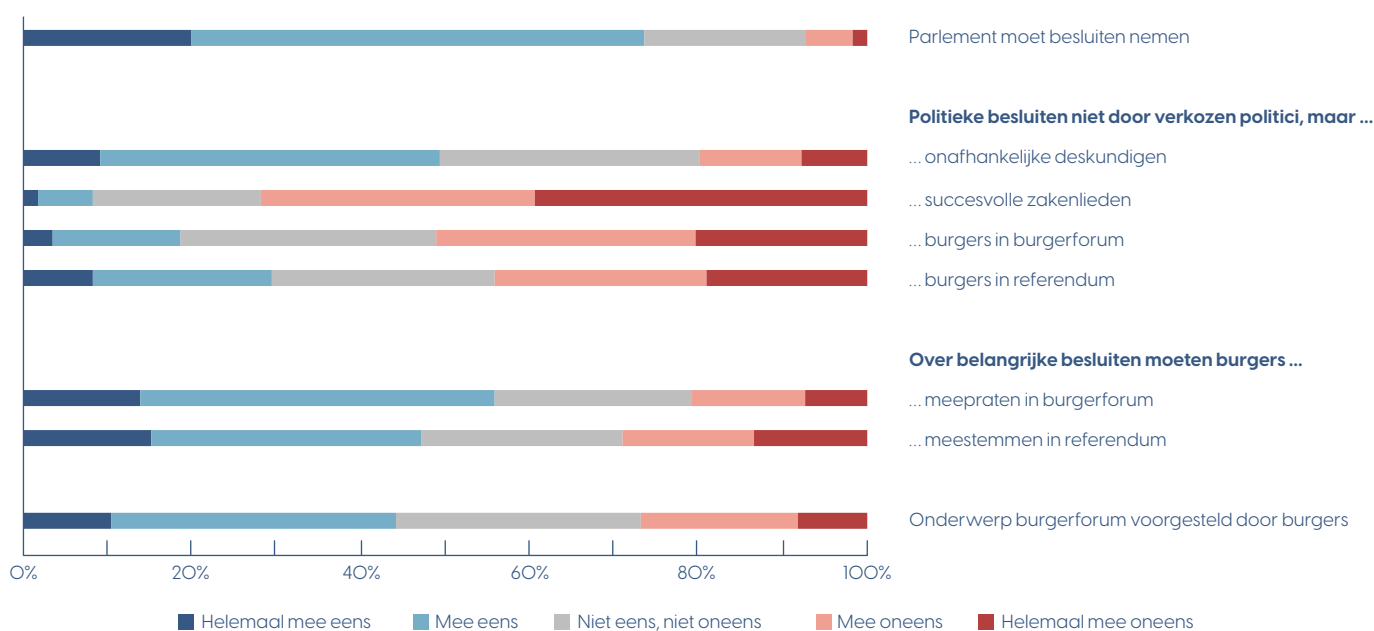
toevertrouwd. De huidige Nederlandse politiek heeft de neiging beslissing op belangrijke beleidsdossiers, zoals stikstof, klimaat en corona, technocratisch te behandelen. Een voornaam probleem van deze technocratisering van beleidsvorming is dat voorgesteld beleid wordt gepresenteerd als alternatiefloos en politici moeilijker ter verantwoording kunnen worden geroepen.² Toch lijkt een minderheid van de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking verdergaande technocratisering een halt toe te willen roepen. Slechts 20 procent is het (helemaal) oneens met de stelling dat het land beter bestuurd zou kunnen worden wanneer belangrijke politieke beslissingen door onafhankelijke deskundigen in plaats van verkozen politici worden genomen.

15.3 Burgers mogen meepraten en meestemmen, maar niet politici vervangen

Het vertrouwen in medeburgers als vervanging van verkozen politici is aanzienlijk kleiner dan voor onafhankelijke deskundigen: 29 procent denkt dat het land beter bestuurd kan worden door burgers via referenda, 19 procent door burgers via burgerfora. Hoewel burgerfora en referenda beperkte steun genieten ter vervanging van de besluitvorming door politici, zien we aanmerkelijk meer steun als we vragen of burgers bij belangrijke beslissingen in Nederland

moeten meepraten in een burgerforum (56%) of meestemmen in een referendum (47%). Democratische innovaties kunnen dus volgens grofweg de helft van de kiezers worden ingezet als aanvulling op de representatieve democratie. Opvallend is dat de algemene steun voor het burgerforum hoger is dan voor het referendum, terwijl we het tegenovergestelde zien als het gaat om het volledig uit handen geven van belangrijke beslissingen. Meer nog dan het referendum wordt het burgerforum gezien als een aanvulling op de representatieve democratie bij voor Nederland belangrijke beslissingen, maar niet als vervanging van gekozen politici. Als beslissingen uit handen worden gegeven aan burgers dan liever middels referenda worden genomen; de mogelijkheid voor alle kiezers om mee te beslissen weegt dan mogelijk zwaarder dan het overlaten aan een kleine groep niet verkozen burgers.

Naast de steun voor het overnemen (19%) of aanvullen (56%) van besluitvorming door burgers in een burgerforum vroegen we ook of burgers zouden moeten bepalen over welke onderwerpen een burgerforum dan moet gaan. Daarvoor is iets minder steun dan voor het instrument in het algemeen: 44 procent vindt dit een goed idee (Figuur 15.1). De voorstanders hiervan zijn voor het overgrote deel de voorstanders van een burgerforum.³ Slechts 5 procent van de ondervraagden vindt dat burgers wel mogen

Figuur 15.1: Steun voor stellingen over hoe politieke besluiten moeten worden genomen

meepraten maar geen invloed mogen hebben op het onderwerp. Dit reflecteert echter wel de huidige praktijk van burgerfora, waarin doorgaans het onderwerp bij aanvang al vaststaat.⁴

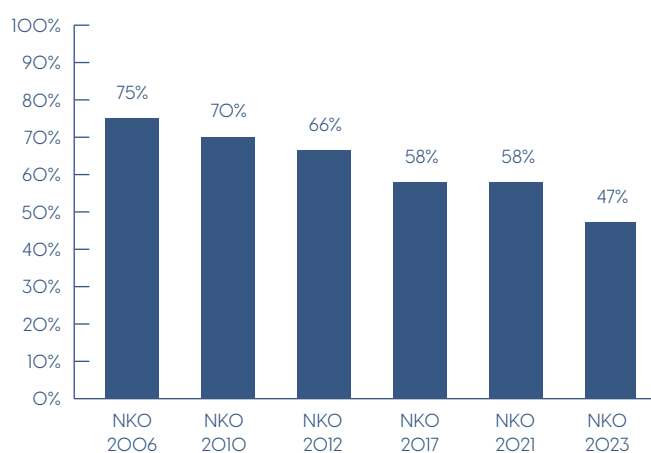
Op lokaal niveau zijn er de laatste jaren verschillende burgerfora georganiseerd. Op landelijk niveau is er in 2006 een burgerforum over hervorming van het kiesstelsel georganiseerd, maar dat zal met name de jonge kiezers weinig tot de verbeelding spreken. In navolging van andere West-Europese landen, zoals Denemarken, Frankrijk, Ierland en Oostenrijk, ligt er nu ook in Nederland een voorstel om eind 2024 een nationaal burgerforum over klimaat- en energiebeleid te organiseren. Toch is het burgerforum relatief onbekend bij het grote publiek. Daarom is er net als bij eerder onderzoek⁵ bij deze vragen een beschrijving opgenomen van het burgerforum.⁶ Desondanks heeft 14,9 procent de vraag of burgers in een burgerfora meer geschikt zijn dan verkozen politici dit instrument met 'weet niet' beantwoord, wat iets hoger is dan de vraag over referendum (9,9 procent), zakenlieden (8,7 procent) en deskundigen (8,1 procent).

15.4 Steun referendum daalt verder, grote verschillen steun al naargelang het onderwerp

De politieke discussie rondom het referendum blijft een actueel thema. In oktober 2023 werd nieuwe wetgeving, die een bindend correctief referendum grondwettelijk mogelijk maakt, in eerste lezing door het parlement aangenomen.⁷ Als daar in deze kabinetstermijn in zowel de Tweede als Eerste Kamer een tweederdemeerderheid voor bestaat, kan het voor burgers weer mogelijk gemaakt worden om een correctief referendum aan te vragen. Er moet dan nog lagere wetgeving worden

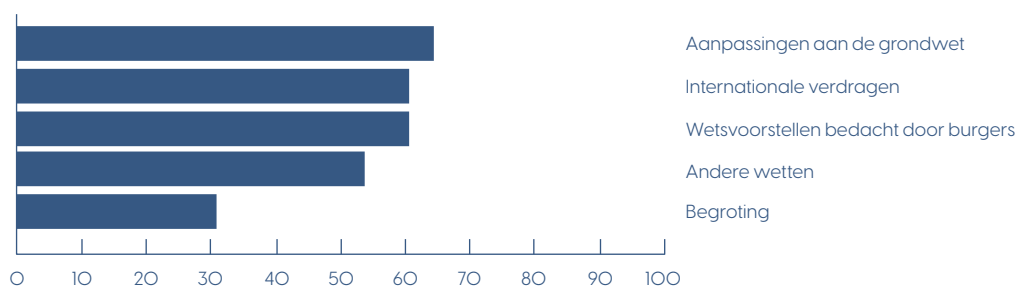
ontworpen waarin de vereisten voor referenda worden vastgelegd, zoals de onderwerpen waarover deze kunnen gaan, handtekeningenvereisten en eventuele geldigheidsdrempels.

De steun voor referenda is de afgelopen jaren echter verder gedaald. In 2023 was 47 procent het (helemaal) eens met de stelling dat door kiezers zelf moet worden gestemd over voor ons land belangrijke beslissingen door middel van een referendum. In 2006 kon het referendum nog op steun rekenen van 75 procent van de kiezers (zie Figuur 15.2).

Figuur 15.2: Steun voor referendum bij belangrijke beslissingen (eens en helemaal eens) van 2006 tot 2023

Er zit wel veel verschil in de thematiek waarover men vindt dat referenda zouden moeten kunnen gaan (zie Figuur 15.3). Zo vindt een meerderheid dat referenda over aanpassingen aan de Grondwet (64%), internationale verdragen (61%) en voorstellen gedaan door burgers (60%) mogelijk moeten zijn. Er is weinig steun voor referenda over de begroting (31%). Over referenda over overige wetgeving zijn de meningen verdeeld: 54% vindt dat referenda ook voor andere wetten mogelijk moet zijn.

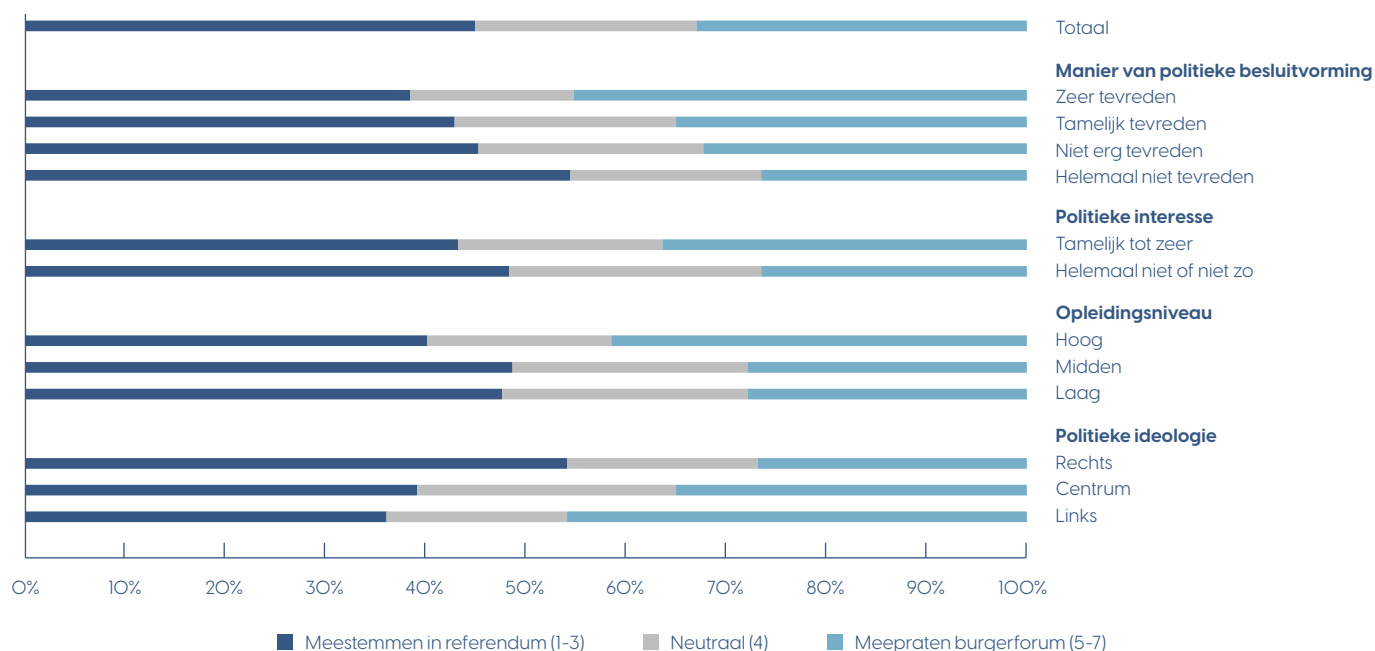
Figuur 15.3: Percentage dat vindt dat referendum mogelijk moet zijn voor verschillende onderwerpen

15.5 Referenda versus burgerfora

In het voorgaande hebben we de steun voor burgerfora en voor referenda los van elkaar besproken. Er blijkt echter een significante samenhang te zijn tussen geuite steun voor burgerfora en referenda.⁸ Een bepaalde groep respondenten steunt dus burgerparticipatie in het algemeen. Dit zijn met name kiezers die minder tevreden zijn met de manier waarop de democratie werkt en met de manier waarop politieke besluiten worden genomen. Daarnaast is de steun voor tenminste één vorm van burgerparticipatie breed gedragen: slechts 13 procent is het zowel (helemaal) oneens met de stelling over het burgerforum en met de stelling over het referendum. Maar waar gaat nu de voorkeur naar uit als respondenten tussen deze instrumenten moeten kiezen? We hebben respondenten expliciet gevraagd om aan te geven in welke mate zij de voorkeur geven aan meepraten in een burgerforum of meestemmen in een referendum door zichzelf op een schaal van 1 tot 7 te positioneren. We zien dat er over het geheel genomen meer steun is voor meestemmen dan meepraten: bijna 45% plaatst zichzelf aan de zijde van "voorkeur voor stemmen", ten opzichte van bijna 33% aan de kant van "voorkeur voor mee te praten" (zie Figuur 15.4).

Als we inzoomen op de groep respondenten die zowel positief was over een burgerforum als een referendum, dan geeft deze groep in meerderheid de voorkeur aan meestemmen in een referendum. Als we de groep die geen van beide instrumenten steunde voor hetzelfde dilemma stellen, blijkt deze juist in meerderheid de voorkeur te geven aan meepraten. Als we de voorkeuren opsplitsen naar tevreden met de manier hoe in Nederland politieke besluiten worden genomen zien we een soortgelijk patroon. Mensen die (helemaal) niet tevreden zijn over de manier van politieke besluitvorming geven vaker de voorkeur aan meestemmen in een referendum dan aan meepraten in een burgerforum (Figuur 15.4).

In vergelijking met een referendum vereist een burgerforum meer van haar deelnemers. Deelnemers investeren tijd en dienen een inhoudelijk bijdrage aan de discussie te leveren. Dit zien we ook terug in de voorkeur voor het instrument. Waar de algemene steun voor beide instrumenten groter is onder lager opgeleiden en minder politiek geïnteresseerden, zien we dat deze groep minder vaak de voorkeur geeft aan meepraten in een burgerforum als manier om een directe invloed op beleid te kunnen hebben.

Figuur 15.4: Voorkeur voor manier van invloed op beleid, naar tevredenheid over manier dat politieke besluiten worden genomen, politieke interesse, opleidingsniveau en politieke ideologie

Tot slot blijkt de politieke ideologie van kiezers uit te maken aan welk instrument voor burgerinspraak de voorkeur wordt gegeven. Linkse kiezers geven vaker de voorkeur aan meepraten in burgerforum (46%) dan aan referenda (36%), mogelijk omdat zij zich meer aangetrokken voelen door een deliberatief instrument gericht op consensus waarbij verschillende (minderheids)perspectieven kunnen worden gehoord. Rechtse kiezers geven aanzienlijk vaker de voorkeur aan referenda (54%) dan burgerfora (27%). Het referendumdebat is naast de SP vooral door uiterst rechtse partij gedomineerd, en – gezien het electorale verlies van linkse partijen – verwachten rechtse kiezers mogelijk dat de uitkomst van een referendum vaker in hun voordeel zal uitpakken.⁹

Dat politieke ideologie uitmaakt voor steun voor het type instrument zien we ook terug in Figuur 15.5. Deze figuur brengt de samenhang tussen steun voor beide instrumenten en electoraal gedrag in kaart. Kiezers van de progressieve partijen (PvdA/GroenLinks, D66 en Volt) zijn gemiddeld genomen positief over het burgerforum (gemiddeld hoger dan 3, die staat voor 'niet eens, niet oneens'), maar negatief over het referendum (gemiddeld lager dan 3). Niet-stemmers, kiezers van relatief nieuwe partijen (NSC, BBB) en kiezers van partijen aan de ideologische flanken (PVV, JA21, DENK, SP) zijn over het algemeen voor meer burgerparticipatie, waarbij onder kiezers van rechtse

partijen de steun hoger is voor het referendum dan voor het burgerforum. Kiezers van FVD, opgericht na het Oekraïne-referendum in 2017, zijn veruit het meest positief over elke vorm van burgerparticipatie. De aanhang van de VVD en SGP zijn gemiddeld genomen terughoudend over zowel het referendum als het burgerforum (gemiddeld lager dan 3 op beide instrumenten).

15.6 Slot

In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat voorkeuren wie en hoe er mag worden meegedacht over besluitvorming sterk verschilt onder Nederlandse kiesgerechtigden. Met name onafhankelijke deskundigen worden geschikt bevonden om politieke besluitvorming van verkozen politici over te nemen. Daarnaast lijkt steun voor een vorm van burgerparticipatie breed gedragen, maar zijn er duidelijke verschillen in de manier waarop. Een referendum heeft doorgaans een duidelijke uitkomst gesteund door een meerderheid. Met name kiezers die meer ontevreden zijn over de politieke besluitvorming zien hierin een geschikt alternatief. Burgerfora zijn daarentegen veeleisender voor deelnemers en hebben doorgaans minder directe invloed op besluitvorming.¹⁰ Kiezers die in het algemeen sceptischer zijn over burgerparticipatie, zien in een burgerforum juist een geschikter instrument.

Figuur 15.5: Partijvoorkeur en steun voor burgerforum (y-as) en referendum (x-as); 1 = helemaal oneens, 5 = helemaal eens

Momenteel wordt er geëxperimenteerd met combinaties van beide instrumenten. Bijvoorbeeld door de uitkomst van een burgerforum via een referendum aan de bredere bevolking voor te leggen.¹¹ Zouden deze combinaties de verschillende kiezers verenigen, of zal het de meerwaarde van de afzonderlijke instrumenten in de ogen van kiezers juist teniet doen?

Hoe dan ook blijft het parlement in de ogen van kiesgerechtigde Nederlanders het meest geschikt om politieke beslissingen te nemen. Meer directe invloed van burgers zal in de ogen van burgers vooral als een aanvulling op de representatieve democratie dienen.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Zie bijvoorbeeld Rovers, E. (2022). *Nu is het aan ons: oproep tot echte democratie*. De Correspondent.
- 2 Zie hoofdstuk 4 in Van der Meer, T. (2024). *Waardenloze Politiek*. Amsterdam: Querido Facto
- 3 Correlatie van 0,76.
- 4 Lafont, C. (2023). Which decision-making authority for citizens' assemblies. In: Reuchamps, M., J. Vrydagh & Y. Welp (eds.). *De Gruyter Handbook of Citizens' Assemblies*. Berlin: De Gruyter, 47-57.
- 5 Den Ridder, J., Fiselier, T. & Van Ham, C. (2021). *Draagvlak voor het burgerforum. Een verkenning van de Nederlandse publieke opinie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 6 "In een burgerforum doet een groep willekeurig gekozen burgers een beleidsvoorstel voor een bepaald onderwerp. Deze burgers komen daarvoor meerdere dagen bij elkaar om te overleggen" en "Via een referendum kan de bevolking stemmen over een bepaald politiek onderwerp"
- 7 https://www.eerstekamer.nl/nieuws/20231010/kamer_steunt_grondwetswijziging
- 8 Correlatie van 0,44.
- 9 Zie Werner, H. (2020). If I'll win it, I want it: The role of instrumental considerations in explaining public support for referendums. *European Journal of Political Research*, 59(2), 312-330.
- 10 Zie Jacquet, V., Ryan, M., & van der Does, R. (2023). *The impacts of democratic innovations*. ECPR Press.

- 11 Hendriks, F., & Wagenaar, C. (2023). The Deliberative Referendum: An Idea Whose Time has Come? *Administration & Society*, 55(3), 569-590.

16. Kiezersvertegenwoordiging in een gefragmenteerd partijenlandschap

Koen Wijnen en Wouter van der Brug
Afdeling Politicologie, Universiteit van Amsterdam

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De afgelopen twee decennia hebben grote verschuivingen laten zien in verkiezingsuitkomsten.
- De analyses in dit hoofdstuk laten zien dat de publieke opinie op belangrijke thema's juist opmerkelijk stabiel is.
- Ook de posities van de meeste partijen zijn stabiel.
- Verschillende van de sinds 2002 opgekomen nieuwe partijen staan dichterbij de gemiddelde kiezer dan de meer traditionele partijen, althans in de perceptie van kiezers.
- Opvattingen van kiezers worden in 2023 beter vertegenwoordigd dan in 2002, zeker op het punt van multiculturalisme-assimilatie.

16.1 Inleiding

In de afgelopen twee decennia heeft het Nederlandse partijlandschap meerdere grote veranderingen ondergaan. De twee grootste Nederlandse partijen, CDA en PvdA hebben het grootste deel van hun aanhang verloren, terwijl meerdere nieuwe partijen opkwamen, soms met veel succes. Enkele succesvolle partijen zijn inmiddels alweer verdwenen uit de kamer, zoals de LPF, TON (van Verdonk), en 50+, of zijn fors weggezaakt, zoals FvD. Van de nieuwkomers BBB en NSC moet nog worden afgewacht hoe structureel hun aanhang is. De PVV werd bij de Tweede Kamerverkiezingen van november 2023 de grootste partij, maar op basis van de Provinciale Statenverkiezingen in maart van dat jaar behaalde dezelfde PVV slechts 4 zetels in de Eerste Kamer, waarmee het toen de zevende partij was. De enige structurele ontwikkeling is dat de gezamenlijke aanhang van linkse partijen de afgelopen decennia is gedaald, maar ook deze daling is gepaard gegaan met grote schommelingen. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal wat dit betekent voor de vertegenwoordiging van de opvattingen van kiezers. Als er zo weinig stabiliteit is in partijvoorkeuren en als er voortdurend nieuwe partijen opkomen, vaak rond een enkel issue, zoals landbouwbeleid, hoe goed vertegenwoordigen deze partijen dan de opvattingen van hun kiezers?

Op theoretische gronden kunnen verschillende verwachtingen worden uitgesproken. Enerzijds zou men kunnen verwachten dat er in een versnipperd politiek landschap veel te kiezen valt. Nieuwe partijen kunnen andere combinaties van standpunten vertegenwoordigen en daardoor zouden kiezers vaker een partij kunnen vinden die goed aansluit bij hun eigen voorkeuren. De inhoudelijke vertegenwoordiging zou hierdoor kunnen verbeteren. Anderzijds is het ook mogelijk dat nieuwe partijen zich uitsluitend profileren op een enkel issue en vaag blijven over hun standpunten op andere politieke strijdpunten. Bij nieuwe partijen zien we regelmatig dat hun achterban en activisten sterk verdeeld zijn op issues die buiten de kern van het partijprogramma liggen. Voor de partijleiding is het dan verstandig die issues weinig aandacht te geven, maar dat zal er dan toe leiden dat kiezers op deze partijen niet erg goed worden vertegenwoordigd op die andere issues.

In dit hoofdstuk van het eindrapport van het Nederlands Kiezersonderzoek over de verkiezingen van 2023, beschrijven we de kloof tussen kiezers en partijen op een aantal belangrijke kwesties. We zullen niet alleen kijken naar de meest recente verkiezing, maar ook naar veranderingen sinds eind jaren 90. Tot in de jaren 90 werd het Nederlandse partijlandschap in hoge mate gestructureerd door een links-rechtstegenstelling. Met de opkomst van de LPF in 2002 zijn sociaalculturele issues (vooral rond assimilatie, migratie en Europese integratie) steeds meer gepolitiseerd geraakt. Hoewel deze issues ook worden geduid in termen van links-rechts, zijn de standpunten op deze thema's onder kiezers nauwelijks gecorreleerd met standpunten op sociaaleconomische thema's. Ons hoofdstuk richt zich op vertegenwoordiging op vier issues: assimilatie van migranten, de rol van de overheid bij het verminderen van inkomensongelijkheid, euthanasie en klimaatbeleid. Daarnaast kijken we ook naar de vertegenwoordiging op het links-rechtsspectrum. Wij zullen naar veranderingen op deze thema's kijken sinds 1998, de laatste verkiezing voor de grote doorbraak van de LPF. Het hoofdstuk richt zich op drie vragen.

Vraag 1: Hoe zijn de opvattingen van burgers over politieke kwesties veranderd over de afgelopen 25 jaar?

Vraag 2: Hoe zijn de posities van de partijen op deze onderwerpen veranderd in de loop der tijd?

Vraag 3: Hoe is de afstand tussen kiezers en hun gekozen partij over de tijd veranderd?

16.2 Veranderingen in de publieke opinie

Het Nederlandse Kiezersonderzoek biedt ons de mogelijkheid ontwikkeling van kiezersvoorkeuren te bestuderen door middel van een reeks vragen over vier onderwerpen die al lange tijd worden opgenomen in het onderzoek. In Figuur 16.1 worden de gemiddelde standpunten van het electoraat over de vier thema's en het links-rechtsspectrum weergegeven voor elk verkiezingsjaar sinds 1998. Het thema klimaat is pas voor het eerst opgenomen in het NKO van 2021 en kan daarom niet over een lange periode worden

bekeken. De oorspronkelijke schalen zijn in enkele gevallen gehercodeerd, zodat een lage waarde staat voor een rechts/conservatief standpunt en een hoge waarde voor een links/progressief standpunt. Het exacte midden van de schaal is een waarde van 3,5. Dit betekent dat een hogere waarde voor inkomensongelijkheid aangeeft dat het electoraat gemiddeld wil dat de overheid meer doet om inkomensverschillen te verkleinen. Hetzelfde geldt voor de andere schalen. Een hogere waarde geeft aan dat men voorstander is van een liberaal euthanasiebeleid, meer actie om klimaatverandering tegen te gaan en wil dat migranten hun eigen cultuur kunnen behouden. Op het links-rechtsspectrum is zeven het meest linkse standpunt en één het meest rechtse.

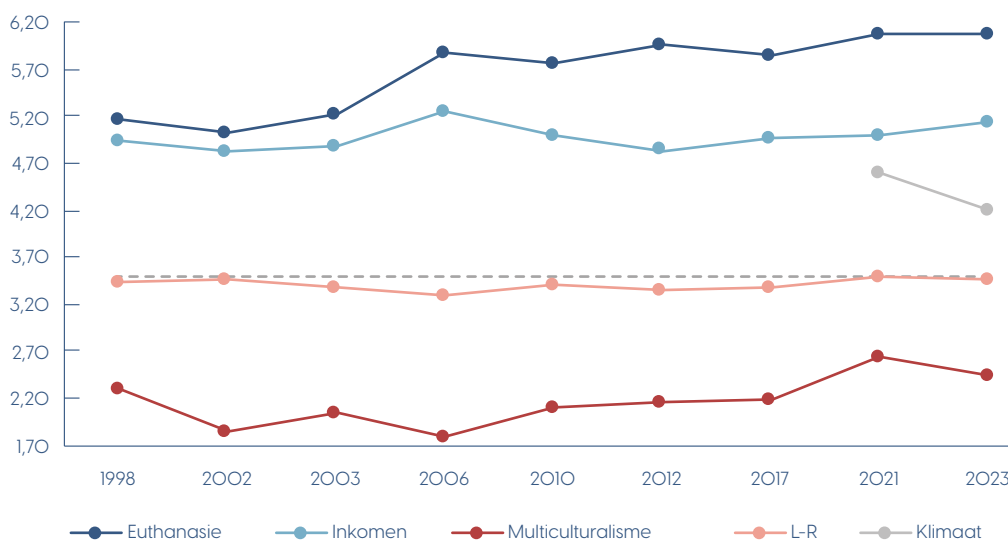
Opvallend is dat het Nederlandse electoraat op de meeste thema's eerder een links/progressief dan een rechts/conservatief standpunt inneemt. Bij euthanasie is men het meest uitgesproken voorstander van liberale wetgeving en dit is over de tijd toegenomen. Wat betreft inkomensbeleid is er weinig verandering, en vinden kiezers over het algemeen dat inkomensverschillen verminderd moeten worden. Opvallend is dat Nederlandse burgers gemiddeld gesproken vinden dat er meer maatregelen moeten worden genomen om klimaatverandering tegen te gaan. De steun voor een dergelijk klimaatbeleid is wel afgenomen tussen 2021 en 2023, maar de publieke opinie op dit thema is nog steeds eerder aan de links/progressieve dan aan de rechts-conservatieve kant.

De meeste stabiliteit zien we in de gemiddelde links-rechts positie van kiezers. Hier is sinds 1998 nauwelijks iets veranderd. Het gemiddelde van kiezers blijft vrij constant schommelen rond het midden van het links-rechtsspectrum. Het enige punt waar het gemiddelde consequent aan de rechts-conservatieve kant ligt, is op het gebied van assimilatiebeleid. Kiezers zijn over het algemeen sterk van mening dat migranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. We zien op dit gebied de sterkste verschuiving richting het rechtse standpunt bij de verkiezingen van 2002, toen de LPF voor het eerst meedeed. Na 2006 zien we dat dit sentiment geleidelijk afneemt, maar de gemiddelde kiezer is nog steeds sterk van mening dat migranten zich dienen aan te passen.

De afgelopen 25 jaar hebben linkse partijen geleidelijk steeds meer aanhang verloren, maar dit kan dus niet worden verklaard uit een verrechtsing van de publieke opinie op inhoudelijke onderwerpen.

16.3 Veranderingen in het partijensysteem

Als de publieke opinie weinig veranderingen laat zien, hoe zit het dan met de partijen? In deze paragraaf kijken we naar de posities van partijen door de ogen van de kiezers. Aan kiezers is gevraagd waar zij denken dat de partijen staan op verschillende thema's. We kijken hier naar veranderingen in het Nederlandse partijstelsel op de twee centrale dimensies: een

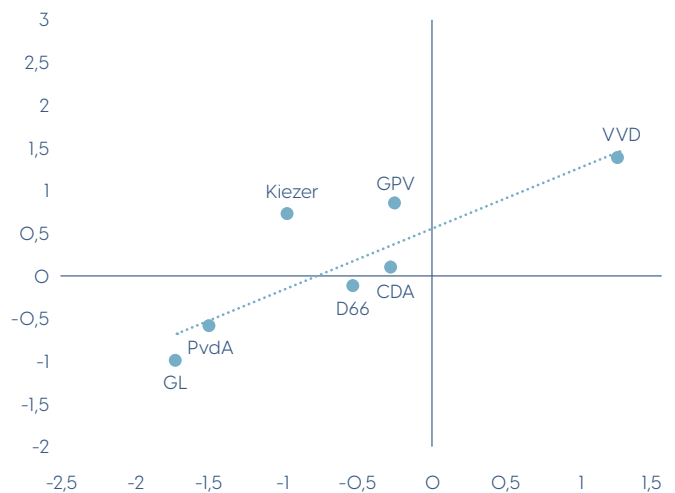

Figuur 16.1: gemiddelde standpunten van kiezers op politieke kwesties

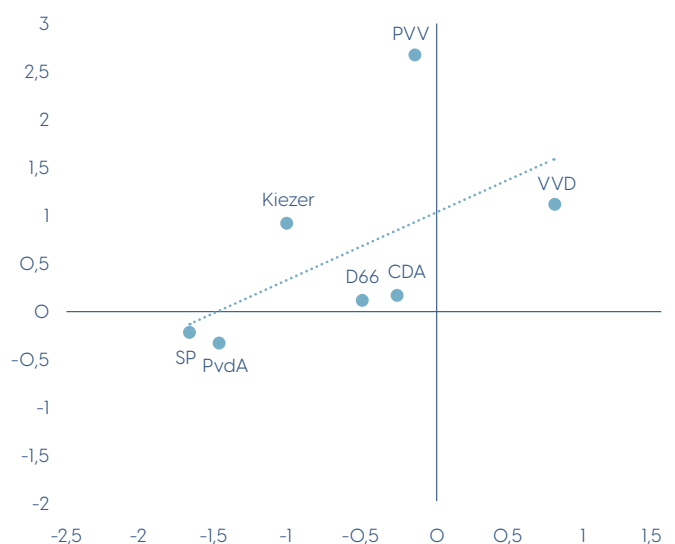
sociaaleconomische (op de horizontale X-as) en een sociaalculturele (op de verticale Y-as). Om dit politiek kompas' te structureren gebruiken we de gemiddelde plaatsing van partijen door respondenten op twee issues: inkomenshervdeling (op de X-as) en assimilatie van immigranten (op de Y-as). De assen zijn nu zo gedefinieerd dat een lage score staat voor een links-progressieve positie en een hoge score een rechts-conservatieve. Dit hebben wij gedaan voor het jaar 1998 in figuur 16.2, voor 2010 in figuur 16.3, en voor 2023 in figuur 16.4. Voor elk jaar zijn verschillende partijen meegenomen in het NKO. Echter zijn er maar vier partijen die aanwezig zijn in alle drie de jaren: het CDA, de VVD, D66, en de PvdA.² Naast de gemiddelde plaatsing van partijen, wordt ook de gemiddelde positie van kiezers zelf weergegeven in de figuren.

In algemene zin zijn partijen grotendeels gepositioneerd op een diagonale lijn, zeker in 1998. Deze lijn loopt van het kwadrant links onder (links-progressief) naar het kwadrant rechts boven (rechts-conservatief). Zo zien we vaak dat partijen die economisch links zijn ook progressieve ideeën op het culturele vlak hebben. Een dergelijke lijn kunnen wij ook trekken in ieder van de politiek kompassen hierboven. Zo is de meest economische linkse partij, de SP, ook cultureel progressief, en is de meest economisch rechtse partij, de VVD, ook cultureel conservatief. Partijen passen vaak niet perfect op deze lijn, zo is niet de meest linkse partij op sociaaleconomische thema's ook de meest progressieve partij op sociaalculturele vraagstukken en andersom.

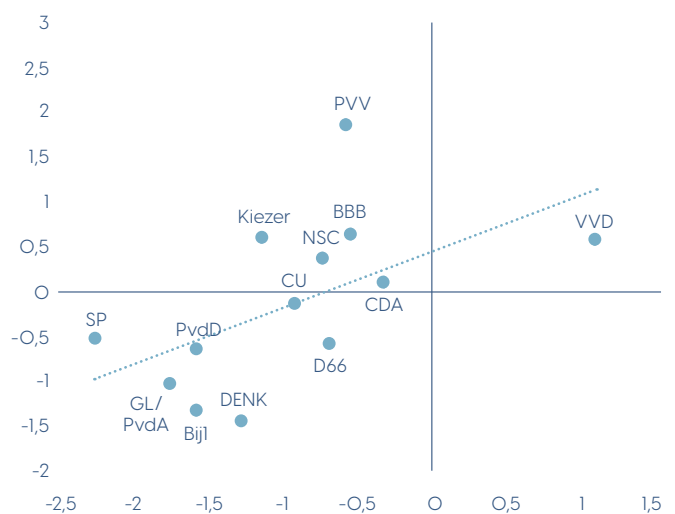
De gemiddelde positie van kiezers is in het kwadrant links boven, maar dicht bij het midden van het assenstelsel. De gemiddelde kiezer is dus sociaal economisch (gematigd) links en sociaalcultureel (gematigd) rechts-conservatief. Deze combinatie van posities is zeer stabiel. In 1998 wordt deze combinatie van posities eigenlijk door geen enkele partij vertegenwoordigd, maar daarna zien we dat het partijstelsel zich steeds meer beweegt in de richting van de gemiddelde kiezer, waardoor de samenhang tussen economisch links en cultureel progressief minder sterk is geworden. Dit is vooral te verklaren door het aanbod van nieuwe partijen. In de ogen van kiezers is er meer keuze ontstaan in het links-conservatieve kwadrant.

Figuur 16.2: Posities van partijen en kiezers in 1998 op inkomenshervdeling (horizontaal) en assimilatie (vertikaal)

Figuur 16.3: Posities van partijen en kiezers in 2010 op inkomenshervdeling (horizontaal) en assimilatie (vertikaal)

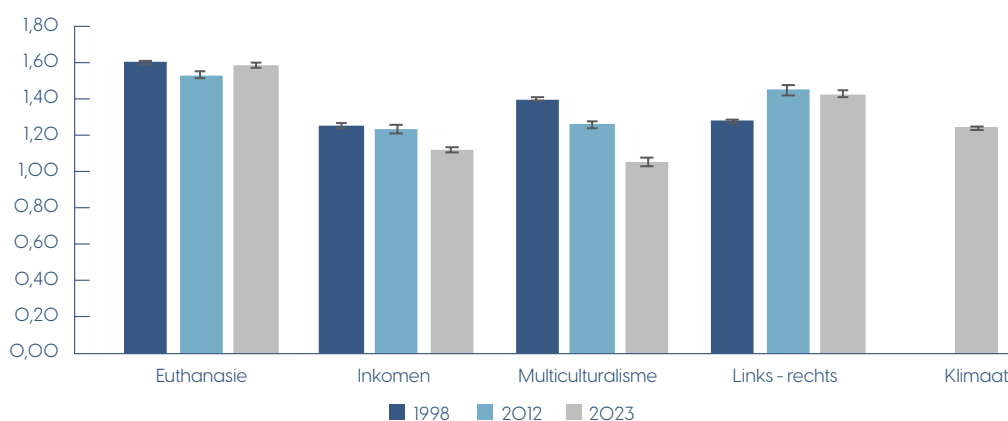

Figuur 16.4: Posities van partijen en kiezers in 2023 op inkomenshervdeling (horizontaal) en assimilatie (vertikaal)

Het zijn dan ook vooral de nieuwkomers sinds 1998 die door kiezers gezien worden als vertegenwoordigers van het links-conservatieve 'kwadrant'. Specifiek zijn dit in 2023 de PVV, BBB, en NSC. Het CDA bevindt zich al in dit kwadrant sinds 1998 en wordt gezien als zeer gematigd op beide onderwerpen. Op assimilatie, heeft de PVV volgens kiezer de meest radicale mening. Hoewel de PVV als gematigder wordt gezien in 2023 op assimilatie, vergeleken met 2010 blijft de afstand tot de andere pro-assimilatie partijen groot. Niet alleen is keuze toegenomen aan de pro-assimilatie kant. Door de komst van DENK en Bijl zien kiezers ook meer ruimte op de progressieve kant van dit thema.

In het economisch rechtse spectrum hebben kiezers beperkte keuzemogelijkheden. Sinds 1998 wordt consequent alleen de VVD beschouwd als een partij die voorstander is van het vergroten van inkomensverschillen. Opvallend is dat de PVV in de ogen van kiezers enigszins naar links is opgeschoven op sociaaleconomisch gebied sinds 2010, terwijl de VVD juist verder naar rechts is gegaan. Gemiddeld gezien wordt de SP door kiezers het meest links geplaatst op economisch gebied. Ten opzichte van 2010 blijkt dat de SP zelfs nog verder naar links is opgeschoven. Daarna komt GL/PvdA. Opmerkelijk is dat GL/PvdA op beide assen precies dezelfde positie inneemt als GroenLinks in 1998. Deze positie ligt op beide thema's meer richting de flanken dan hoe de PvdA werd beoordeeld in 2010.

In de ogen van kiezers is er sprake van een betere vertegenwoordiging van hun opvattingen in 2023 dan in 1998. Dit komt vooral door de opkomst van nieuwe partijen die een strenger assimilatiebeleid voorstaan.

Figuur 16.5: Gemiddelde afstand tussen kiezers en de partij waarop zij hebben gestemd

16.4 Afstand tussen kiezers en partijen

In de vorige figuren hebben we gekeken hoe de posities van partijen zich verhouden tot de gemiddelde positie van kiezers. De gemiddelde kiezer bestaat echter niet. Voor vertegenwoordiging is het vooral relevant of kiezers stemmen op een partij die hun combinatie van standpunten vertegenwoordigt. Voor veel combinaties van posities is dit onmogelijk. Als iemand zich helemaal links-boven bevindt in Figuur 16.4, dan is er geen enkele partij die deze standpunten goed vertegenwoordigt. Stemt deze persoon op de PVV dan wordt deze persoon goed vertegenwoordigd op het punt van assimilatie, maar niet op inkomensverschillen, stemt zij op de SP, dan is het omgekeerde het geval. Hoe goed het electoraat wordt vertegenwoordigd hangt dus af van de afstanden op de verschillende issues tussen kiezers en de partij waarop zij hebben gestemd.

Wij hebben voor iedere respondent deze afstanden berekend, opnieuw voor de jaren 1998, 2010, en 2023. Wij hebben de partijpositie op dezelfde manier berekend zoals in het vorige deel, namelijk als de gemiddelde plaatsing van de partijen op elk van de thema's. Op basis hiervan hebben wij voor elke respondent berekend wat de afstand is tussen zijn/haar positie en de positie van de partij van keuze. Een lagere waarde betekent dat de afstand kleiner is en dat deze kiezer dus beter vertegenwoordigd wordt. De gemiddeldes hiervan per jaar en thema zijn weergegeven in figuur 16.5.

Net zoals de positie van kiezers op elk van deze thema's, is er weinig veranderd aan de afstand tussen kiezers en de partij van hun keuze sinds 1998. Over het algemeen zijn kiezers nog steeds even goed of slecht vertegenwoordigd als twee decennia geleden. Ook zien we dat de afstand op elk van de thema's redelijk gelijk is. De stabiliteit is vooral opvallend op het gebied van euthanasie, waar kiezers sinds 1998 steeds liberaler over zijn gaan denken. Dit lijkt erop te wijzen dat partijen volgens kiezers mee zijn gegroeid met de opinie van het electoraat, of dat kiezers zijn gaan stemmen op partijen die gezien worden als liberaler over euthanasie. Nog steeds zijn kiezers het minst vertegenwoordigd op het thema euthanasie.

Slechts op het thema assimilatie kunnen we een consistente trend waarnemen. De afstand tussen de positie van een kiezer en gepercipieerde positie van een partij op assimilatie is afgenomen sinds 1998. In 2023 is assimilatie zelfs het thema waar kiezers het best op vertegenwoordigd zijn. In 1998 was vertegenwoordiging het best op het thema van inkomensverschillen. Verder zien we alleen dat de afstand op het links-rechts spectrum is toegenomen. Op de nieuwkomer, het thema klimaat, zien we dat de afstand tussen partij en kiezer weinig afwijkt van de andere thema's.

16.5 Slot

Op een aantal centrale politieke strijdpunten is de publieke opinie nauwelijks veranderd. Ook zijn de standpunten van gevestigde partijen PvdA, CDA, VVD en D66 erg stabiel. De grootste veranderingen komen van nieuwe partijen die in de ogen van het electoraat dichter staan bij de positie van de gemiddelde kiezer dan de traditionele partijen. Hierdoor is de vertegenwoordiging van standpunten van kiezers enigszins verbeterd ten opzichte van 1998, zeker op het punt van assimilatie.

Hierbij dient wel te worden aangetekend dat we uitgaan van partijposities zoals kiezers deze percipiëren. Zeker als het gaat om thema's waarop partijen zich niet duidelijk profileren, is het de vraag hoe accuraat deze percepties zijn. In de afgelopen zittingstermijn van de

Tweede Kamer lijkt het stemgedrag van de PVV nog het meest op dat van de VVD, ook op sociaaleconomische onderwerpen. Toch zien kiezers de PVV als gematigd links op het punt van inkomensherverdeling. In de perceptie van kiezers worden zij tegenwoordig beter vertegenwoordigd dan in het verleden, maar het is de vraag of deze waarneming correct is.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Voor 1998 hebben wij deze grafiek kunnen maken voor 6 partijen die 86,45% van het electoraat vertegenwoordigen, voor 2010 ook 6 partijen die 78,9% van het electoraat vertegenwoordigen, en voor 2023 hebben we 12 partijen kunnen gebruiken die 92,84% van het electoraat vertegenwoordigen.
- 2 In 2023 deed de PvdA mee met een gedeelde lijst: GL/PvdA

17. Verdeelde visies op migratie en asiel

Inge Hendriks en Marcel Lubbers

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Niet alleen in de politieke arena, maar ook onder het Nederlandse electoraat is er grote verdeeldheid te zien omtrent opvattingen over migratie.
- Een meerderheid van het Nederlandse electoraat zou graag zien dat de volgende regering zich in gaat zetten om immigratie naar Nederland te beperken.
- Tegelijkertijd steunt ongeveer drie van de vijf Nederlanders de realisatie van asielopvang in de eigen gemeente.
- Met name ouderen en mensen met minder onderwijskwalificaties denken vaker dat het verminderen van het aantal immigranten dat naar Nederland komt ervoor kan zorgen dat veel problemen in Nederland worden opgelost.

17.1 Inleiding

De afgelopen verkiezingen was migratie een van de meest prominente thema's.¹ De verkiezingen kwamen vervroegd als gevolg van onenigheid tussen de regeringspartijen over het asielbeleid en het terugbrengen van (asiel)migratie naar Nederland, waarover het kabinet Rutte IV in de zomer van 2023 viel.² Daaraan vooraf ging een turbulente periode met niet alleen een groot aantal ontheemden uit Oekraïne dat naar Nederland kwam als gevolg van de Russische invasie³, maar ook grote problemen rondom het realiseren van (kwalitatief) voldoende opvangplaatsen voor mensen die asiel willen aanvragen in Nederland.⁴ Migratie en asiel werden dan ook het vaakst als eerste genoemd als het grootste probleem van Nederland in het Nationaal Kiezers Onderzoek van 2023.

In het licht van deze gebeurtenissen, werpen we een blik op het sentiment onder de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking met betrekking tot migratie. Hoe denkt men over de komst van immigranten naar Nederland? In welke mate is er steun voor de opvang van asielzoekers? En hoe verschillen sociale groepen in Nederland van elkaar in hun opvattingen over migratie?

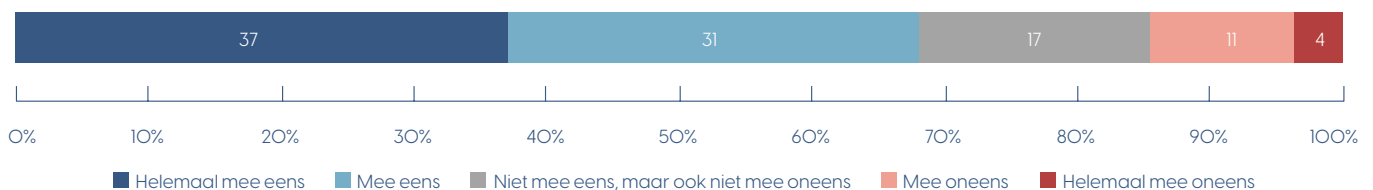
17.2 Beperking immigratie

Allereerst nemen we de wens om het aantal immigranten dat naar Nederland komt omlaag te brengen onder de loep. We zien dat er een duidelijke voorkeur is onder de kiesgerechtigde bevolking voor een restrictiever immigratiebeleid. Ruim twee derde van de bevolking vindt dat de volgende regering jaarlijks het aantal immigranten dat Nederland binnen mag komen omlaag moet brengen (zie Figuur 17.1). 37% van

de bevolking is hier zelfs zeer uitgesproken over en is het helemaal eens met de voorgelegde stelling. 15% van de kiesgerechtigde bevolking vindt dat de regering het aantal immigranten dat Nederland binnenkomt niet omlaag hoeft te brengen, waarvan slechts een kleine groep uitgesproken tegen is (4% in totaal).

In december 2022 kwam de Adviesraad Migratie met het advies dat regulering van migratie wenselijk is, maar dat in beleid en discussie meer rekenschap moet worden gegeven van de migratiegronden.⁵ De Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen volgde in januari 2024 met het advies om een streefcijfer te introduceren voor arbeidsmigratie.⁶ De commissie concludeerde dat "een consistente langetermijnvisie en aanpak over meerdere kabinetsperiodes heen nodig [is], waarbij de inzet op een kwalitatief hoogproductieve economie en brede welvaart centraal staat. Daarbij horen nationale en internationale politieke keuzes over gewenste, langjarige bandbreedtes voor arbeids-, gezins-, asiel- en studiemigratie".⁷

Hoe vindt dit zijn weerklink bij de Nederlandse kiezer? Om meer inzicht te krijgen in de manier waarop de Nederlandse kiezer de komst van immigranten naar Nederland wil beperken, is gevraagd naar in hoeverre men denkt dat er een maximum moet worden ingesteld voor de komst van verschillende typen immigranten. Indien men aangaf een maximum te willen bepalen voor een specifieke migratiegrond, is tevens gevraagd hoe hoog dit maximum zou moeten zijn ten opzichte van het aantal immigranten dat de afgelopen vijf jaar gemiddeld per jaar naar Nederland kwam.⁸

Figuur 17.1: De volgende regering moet het jaarlijkse aantal immigranten dat Nederland binnen mag komen omlaag brengen

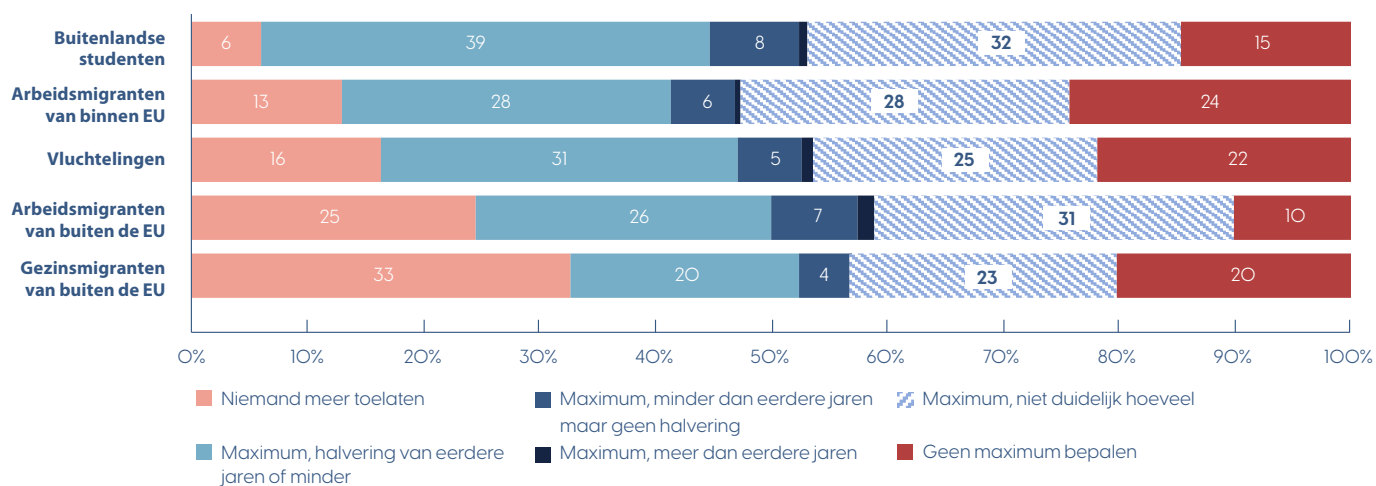
Figuur 17.2 laat zien dat de wens tot een restrictiever beleid en de manier waarop dit beleid vorm moet krijgen verschilt naar migratiegrond. Wat betreft het volledig reduceren van de toegang tot Nederland voor verschillende typen immigranten, staat men het restrictiefst tegenover gezinsmigranten van buiten de EU; 33% van de kiesgerechtigde Nederlanders wil niemand van deze groep meer toelaten. Daarnaast wil bijna een kwart van de bevolking de grenzen sluiten voor arbeidsmigranten van buiten de EU. 16% wil het aantal vluchtelingen dat naar Nederland mag komen beperken tot nul. Ook wil 12% geen immigranten van binnen de Europese Unie meer toelaten om in Nederland te komen werken. Het minst sterk wil men de grenzen volledig sluiten voor buitenlandse studenten; 6% is van mening dat dit zou moeten gebeuren.

Waar slechts een klein deel van de bevolking wil dat de grenzen volledig worden gesloten voor buitenlandse studenten, is de steun voor het instellen van een maximum aantal studenten dat naar Nederland komt groot. Vier op de vijf kiezers is het hiermee eens. Van deze groep vindt de helft dat het aantal buitenlandse studenten dat naar Nederland komt tenminste gehalveerd dient te worden (naar maximaal 20.000). Een meerderheid (62%) vindt dat er ook een maximum moet worden bepaald voor het aantal vluchtelingen dat naar Nederland kan komen. Een zelfde percentage ziet ook graag dat een dergelijk maximum wordt ingesteld voor arbeidsmigranten van zowel buiten als binnen de EU. De steun voor het instellen van een maximum aantal

is relatief gezien kleiner voor gezinsmigranten van buiten de EU ten opzichte van de andere typen immigranten. Toch vindt nog steeds 47% van de bevolking het een goed idee om hier een maximum aantal te hanteren, waarbij de grootste groep aangeeft tenminste een halvering van het gemiddelde van de afgelopen vijf jaar voor ogen te hebben.

Hoewel een volledige beperking of een maximum op de komst van alle vijf de verschillende typen migrantengroepen de voorkeur heeft bij de meerderheid van het Nederlandse electoraat, is er ook een groep die vindt dat er geen maximum dient te worden bepaald. Deze groep is het grootst voor arbeidsmigranten uit de EU (24%) en vluchtelingen (22%). Een op de vijf kiezers vindt dat er geen maximum moet worden ingesteld voor het aantal gezinsmigranten van buiten de EU dat naar Nederland komt. Het niet willen bepalen van een maximum komt het minst vaak voor ten opzichte van buitenlandse studenten (15%) en arbeidsmigranten van buiten de EU (11%).

Uit deze gegevens blijkt dat een meerderheid van de kiesgerechtigde bevolking een zekere mate van inperking van immigratie naar Nederland steunt. Hoewel er verschillen zijn in de manier waarop – het volledig begrenzen van immigratie of het hanteren van een maximaal aantal – geldt dit voor alle migratiegronden. Desalniettemin laat de Adviesraad Migratie zien dat de beleidsruimte en sturingsmogelijkheden voor de regering om

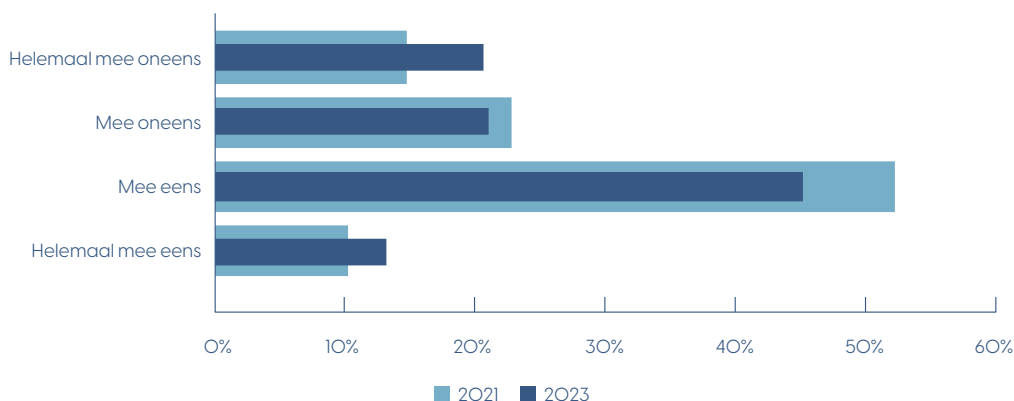
Figuur 17.2: Mate waarin de regering niemand meer zou moeten toelaten, een maximum moet stellen of geen maximum zou moeten bepalen, per migratiegrond

immigratie naar Nederland te beperken uiteenlopen per migratiegrond.⁹ Sturing op het aantal buitenlandse studenten en arbeidsmigranten van buiten de EU lijkt haalbaarder en realistischer dan het maximaliseren van het aantal asielmigranten of arbeidsmigranten van binnen de EU dat naar Nederland komt.

17.3 Meerderheid steunt asielopvang in eigen gemeente

Hoewel het Nederlandse electoraat verschillend denkt over de komst van immigranten en vluchtelingen naar Nederland, is de steun voor het opvangen van asielzoekers in de eigen gemeente relatief hoog. Figuur 17.3 laat zien dat ongeveer drie op de vijf kiezers asielopvang in de eigen gemeente (volledig) steunt; 45% is het eens met realisatie van asielopvang in de eigen gemeente, en 13% is het hier helemaal mee eens. Ongeveer twee op de vijf kiezers is tegen, waarvan 21% het oneens is en 21% het helemaal oneens is met de realisatie van asielopvang in de eigen gemeente.

Wanneer we deze cijfers vergelijken met de cijfers verzameld in het Nationaal Kiezersonderzoek van 2021, dan zien we dat het aantal voorstanders en tegenstanders van asielopvang in de eigen gemeente verhoudingsgewijs nauwelijks is veranderd – in beide jaren is zo'n 60% het (helemaal) eens en 40% het (helemaal) oneens met de voorgelegde stelling. Wel valt op dat het aantal mensen dat het helemaal eens is met de stelling is toegenomen ten opzichte van 2021. Deze meer uitgesproken meningen kunnen wijzen op toegenomen polarisatie op dit vlak.

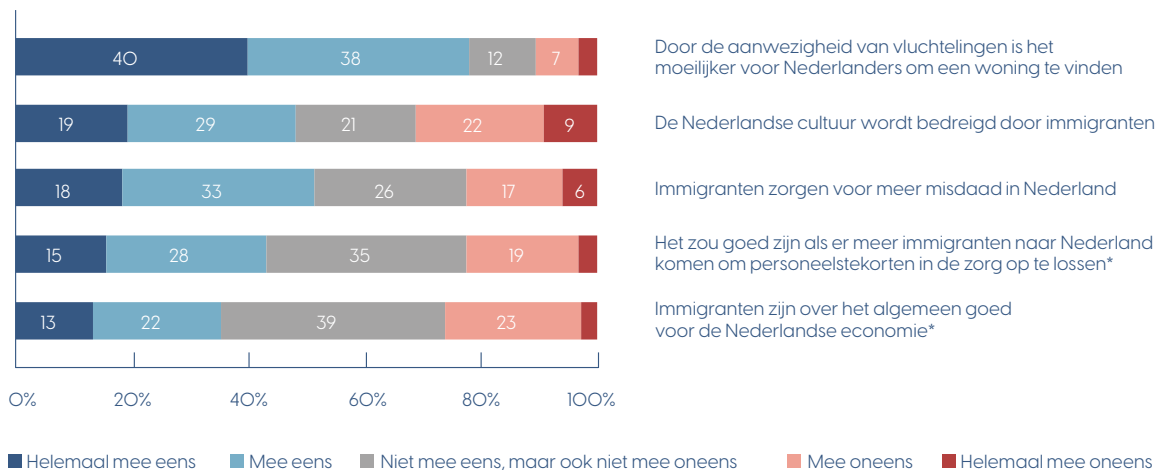

Figuur 17.3: Houding ten opzichte van de opvang van asielzoekers in de eigen gemeente

17.4 Problemen die men koppelt aan migratie

De komst van immigranten naar Nederland kan in verband worden gebracht met competitie en zogenoemde ervaren dreiging op verschillende terreinen, zoals op economisch en cultureel vlak. In Figuur 17.4 zijn verschillende stellingen weergegeven die voorgelegd zijn aan de kiesgerechtigde bevolking. In het politieke en publieke debat wordt vaak een link gelegd tussen de komst van migranten, en specifiek vluchtelingen, en krapte op de woningmarkt. De competitie op de woningmarkt met vluchtelingen wordt waargenomen door een groot deel van de kiezers; vier op de vijf kiesgerechtigde Nederlanders (78%) is het (helemaal) eens met dat het door de aanwezigheid van vluchtelingen moeilijker is voor Nederlanders om een woning te vinden. Ongeveer de helft van de bevolking, respectievelijk 48% en 51%, is het (helemaal) eens met dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd door immigranten en dat immigranten zorgen voor meer misdaad in Nederland.

Wanneer we kijken naar het economische aspect van migratie, zien we dat 22% van de Nederlanders het een (heel) goed idee vindt als er meer immigranten naar Nederland komen om personeelstekorten in de zorg op te lossen. Daar staat tegenover dat 43% van de ondervraagden het (helemaal) oneens is met dit idee. Ongeveer een kwart van de kiesgerechtigden (26%) is het (helemaal) eens met de stelling dat immigranten over het algemeen goed zijn voor de Nederlandse economie, maar opnieuw is een grotere groep (35%) het (helemaal) oneens met deze stelling.

Figuur 17.4: Ervaren dreiging van immigranten

*: Antwoordcategorieën omgekeerd

17.5 Sociale verschillen

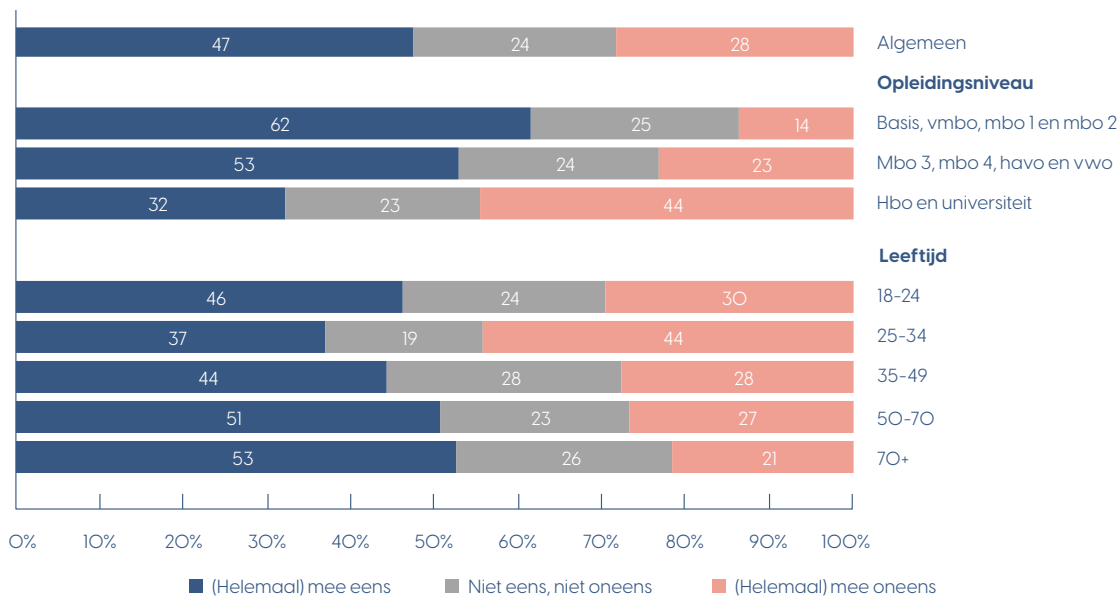
Zoals gezegd, migratie was een belangrijk thema in deze verkiezingen. Bijna de helft van de kiezers (47%) denkt dat veel problemen in Nederland zouden kunnen worden opgelost door het verminderen van het aantal immigranten dat naar Nederland komt (zie Figuur 17.5). Om meer inzicht te krijgen in hoeverre dit beeld gedeeld wordt door verschillende sociale groepen in de samenleving, hebben we een uitsplitsing gemaakt tussen mensen met een verschillende opleiding en leeftijd.

We zien grote verschillen tussen mensen met een verschillende opleiding in de mate waarin men denkt dat veel problemen in Nederland worden opgelost door het verminderen van het aantal immigranten dat naar Nederland komt. Van de mensen met basisonderwijs, vmbo- of mbo 1/2-diploma is ongeveer twee derde (62%) het hiermee eens, tegenover 14% die het hier niet mee eens is. Het antwoordpatroon onder mensen met een mbo 3/4 of havo/vwo-diploma verschilt niet veel van deze groep. Mensen die een hbo- of wo-diploma op zak hebben blijken het beduidend minder vaak eens te zijn met deze stelling; 32% van deze groep blijkt het hiermee eens te zijn, tegenover 44% die het hier niet mee eens is.

Ook zien we duidelijke verschillen tussen leeftijdscategorieën in de mate waarin zij vinden dat veel problemen in Nederland worden opgelost door het verminderen van migratie naar Nederland. Over het algemeen laat Figuur 17.5 zien dat naarmate men ouder is, men het vaker eens is met deze stelling. De jongste leeftijdscategorie van 18- tot 24-jarigen vormt hier echter een uitzondering op, wiens patroon meer overeen komt met de groep 35- tot 49-jarigen. Waar bij de 70+-ers 53% denkt dat inperking van migratie veel problemen oplost, is slechts 37% van de 25- tot 34-jarigen het hiermee eens, tegenover 44% die het hiermee oneens is.

17.6 Slot

Niet alleen in de politieke arena, maar ook onder het Nederlandse electoraat is er grote verdeeldheid te zien omtrent opvattingen over migratie. Een meerderheid van het Nederlandse electoraat zou graag zien dat de nieuwe regering zich in gaat zetten om immigratie naar Nederland te beperken, enerzijds door het volledig inperken van immigratie of door het instellen van een maximum aantal immigranten dat naar Nederland komt. Hoewel er een voorkeur is voor een restrictiever immigratiebeleid, betekent dit niet dat er geen steun is voor het realiseren van asielopvang; een meerderheid van de bevolking steunt asielopvang in de eigen gemeente.

Figuur 17.5: Veel problemen in Nederland worden opgelost door het verminderen van het aantal immigranten dat naar Nederland komt, uitgesplitst naar opleiding en leeftijd

Eindnoten en/of referenties

- 1 NOS (7 november 2023). [Migratie is groot verkiezingsthema, gemeenten worstelen met draagvlak opvang.](#)
- 2 Parlement.com (2023). [Kabinetcrisis 2023: Crisis rond migratie.](#)
- 3 CBS (2023). [Oekraïners in Nederland.](#)
- 4 Adviesraad Migratie & Raad voor het Openbaar Bestuur (2022). [Asielopvang uit de crisis.](#)
- 5 Adviesraad Migratie (2022). Realisme rond richtgetallen – Kansen en risico's van streefcijfers en quota in het migratiebeleid.
- 6 Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024). Gematigde groei.
- 7 Zie: <https://www.staatscommissie2050.nl>.
- 8 De afgelopen vijf jaar kwamen er gemiddeld zo'n 40.000 buitenlandse studenten, 40.000 arbeidsmigranten van binnen de EU, 40.000 vluchtelingen, 20.000 immigranten van buiten de EU en 30.000 gezinsmigranten van buiten de EU per jaar naar Nederland.
- 9 Adviesraad Migratie (2022). Realisme rond richtgetallen – Kansen en risico's van streefcijfers en quota in het migratiebeleid.

18. Klimaatpercepties van het Nederlands electoraat

Jaap van Slageren, Remko Voogd en Damion Bunders

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Geloof in de menselijke rol in klimaatverandering blijft groot, maar is de laatste twee jaar wel gedaald.
- Zorgen om klimaatrisico's en de effectiviteitspercepties van menselijk handelen in het tegengaan van klimaatverandering lopen langs dezelfde sociale lijnen: hoger opgeleiden, vrouwen, millennials en 70+ers maken zich meer zorgen om klimaatrisico's en hebben meer vertrouwen dat menselijk gedrag klimaatverandering kan tegengaan.
- Steun voor klimaatbeleid hangt samen met politieke ideologie. Steun voor klimaatbeleid is groter onder linkse mensen. Ook maken zij zich meer zorgen om de klimaatrisico's en hebben er meer vertrouwen in dat menselijk handelen klimaatverandering kan tegengaan.
- Klimaatattitudes verschillen tussen de achterbannen van verschillende politieke partijen. Hier wordt een driedeling zichtbaar: Progressieve (centrum)linkse partijen zijn het meest "groen", met daarna zowel (centrum)rechtse partijen en traditioneel linkse partijen zoals de SP en DENK. De meest klimaat kritische achterbannen zijn die van populistisch radicaal rechtse partijen, alsmede de BBB en SGP.

18.1 Inleiding

In het meest recente IPCC-rapport over de ontwikkelingen rondom klimaatverandering staan duidelijke conclusies. Klimaatverandering wordt ondubbelzinnig door de mens veroorzaakt en de gevolgen van klimaatverandering worden nu al wereldwijd ervaren (IPCC, 2023). Verdere klimaatverandering brengt grote risico's met zich mee en het huidig menselijk handelen is onvoldoende om onder de belangrijke grens van twee graden opwarming te blijven. Aan de andere kant biedt het rapport ook hoop. Beleid om CO₂ uitstoot tegen te gaan, kan op de korte en lange termijn wel effectief bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering. De boodschap richting politici en beleidsmakers is duidelijk: effectief beleid voeren om klimaatverandering tegen te gaan is mogelijk.

In Nederland is klimaat, hoewel vaak niet het belangrijkste, zeker een politiek thema dat leeft onder kiezers en verkiezingen kan beïnvloeden. Van alle respondenten die de open vraag wat momenteel de belangrijkste problemen in Nederland zijn hebben beantwoord noemt 27% klimaat- en milieuproblemen. Dit zien we terug in protestgroepen zoals "Extinction Rebellion" die tussen 2022 en 2024 regelmatig de snelweg blokkeerden in protest tegen fossiele subsidies. Ook was de "klimaatmars", een demonstratie voor verdergaand klimaatbeleid, in November 2023 het grootste klimaatprotest ooit met meer dan 80.000 demonstranten (NOS, 2023). Aan de andere kant, wanneer we respondenten vragen in hoeverre de volgende regering voorrang moet geven aan bepaalde onderwerpen, dan blijkt dat aan criminaliteit tegengaan, woningen bouwen, en armoede terugdringen meer prioriteit wordt gegeven dan aan het nemen van klimaatmaatregelen.

Dit maatschappelijk debat speelt zich af tijdens een regeerperiode waar klimaatbeleid meer urgentie heeft gekregen en een stuk ambitieuzer is in vergelijking met voorgaande jaren (Coalitieakkoord, 2021). Al in het kabinet Rutte III werd het klimaatfonds opgericht om langetermijninvesteringen te kunnen doen. Tijdens het kabinet Rutte IV is daar de eerste klimaatminister

bij gekomen. Daarnaast zijn er externe factoren die het klimaatbeleid hebben aangescherpt. Zo heeft de Hoge Raad in de Urgenda-rechtszaak besloten dat de Nederlandse overheid meer moet doen om klimaatverandering tegen te gaan.

Zoals in het NKO-rapport van 2021 al duidelijk werd, is klimaatsceptis, te weten: niet geloven in (de menselijke oorzaak van) klimaatverandering, een zeer marginaal fenomeen in Nederland (Sipma et al., 2021). Echter is het gebrek aan klimaatsceptis niet genoeg om breed draagvlak te creëren voor klimaatbeleid. Zo kan de steun voor klimaatbeleid ook wegzakken omdat burgers wel geloven dat klimaatverandering bestaat, maar niet denken dat het substantiële invloed zal hebben op hun leven of het leven in Nederland. Ook twijfels over de effectiviteit van gedragsverandering en klimaatbeleid kunnen ten grondslag liggen aan verminderde steun voor klimaatbeleid.

In dit hoofdstuk geven we daarom inzicht in hoe deze verschillende klimaat percepties naast elkaar bestaan om een beter begrip te krijgen over de klimaathoudingen van Nederlandse burgers. We maken hierbij onderscheid tussen geloof in de oorzaak van klimaatverandering, risicopercepties, steun voor klimaatbeleid, en het geloof dat (verandering in) menselijk gedrag en klimaatbeleid klimaatverandering überhaupt kunnen tegengaan. Daarnaast kijken we of deze klimaatpercepties verschillen tussen opleidingsniveaus, leeftijdsgroepen, genders en inkomensgroepen. Ook maken we een vergelijking op basis van stemkeuze: zien we nu dat kiezers van bepaalde partijen zich meer zorgen maken over de risico's van klimaatverandering en meer vertrouwen hebben dat klimaatverandering kan worden tegengegaan door een verandering in menselijk gedrag?

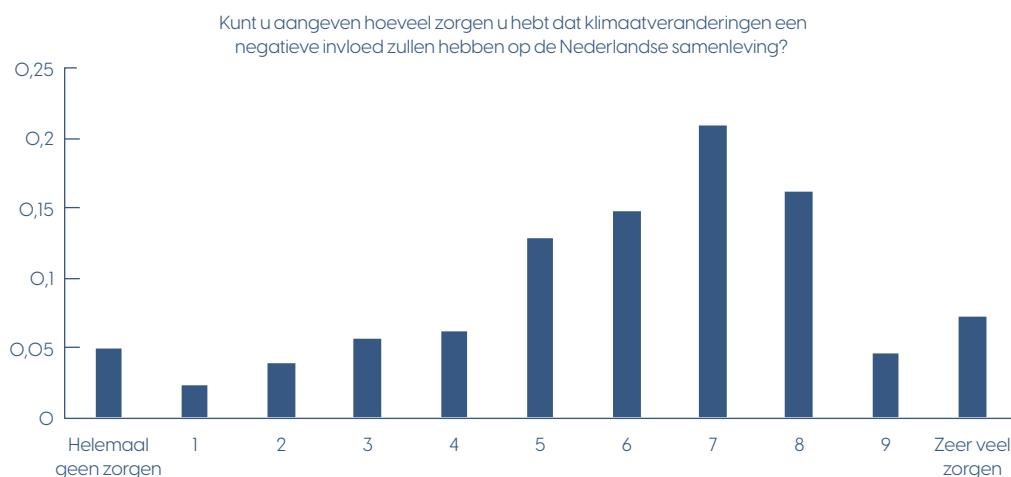
18.2 Percepties van de oorzaak en gevolgen van klimaatverandering

Er bestaat een grote overeenstemming onder burgers dat het klimaat verandert. Net als in 2021, gelooft een zeer kleine groep (2%) van de Nederlanders niet in klimaatverandering. Wel is er in 2023 meer verdeeldheid over de oorzaak van klimaatverandering. Nog steeds gelooft een ruime meerderheid (61%) dat het klimaat vooral verandert door menselijk handelen, maar deze meerderheid is aanzienlijk kleiner in vergelijking met 2021 (71%). De groep die in een menselijke oorzaak gelooft is afgenomen: ongeveer 30% van de Nederlanders ziet een kleine rol van menselijk handelen in klimaatverandering (23% in 2021), terwijl 7% niet gelooft dat menselijk handelen invloed heeft op klimaatverandering (4% in 2021).

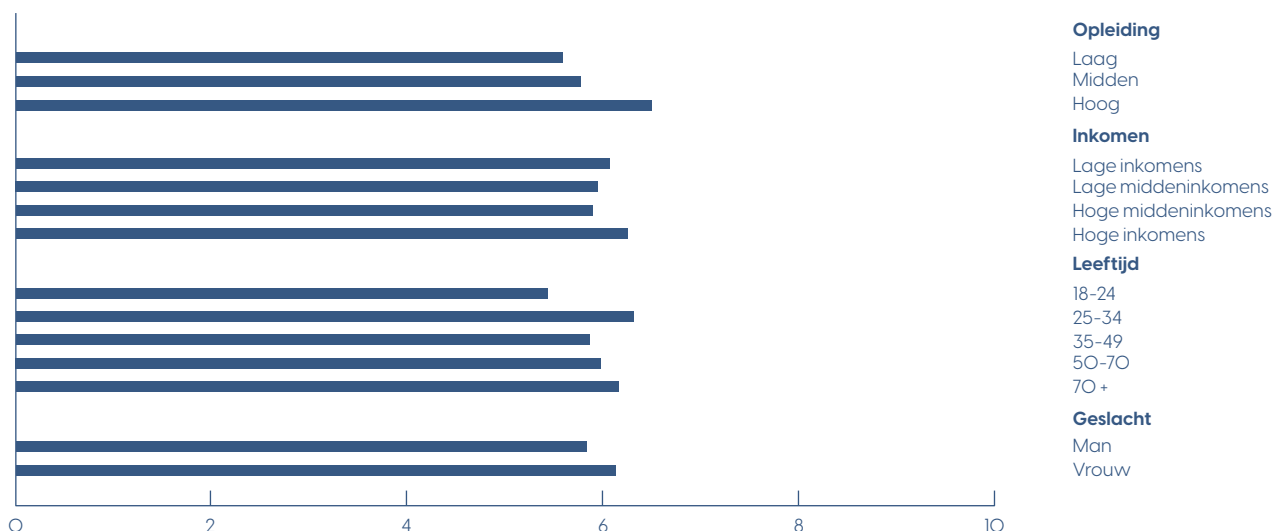
Los van de oorzaak van klimaatverandering, is het de laatste jaren duidelijker wat de gevolgen zijn voor mens en planeet (Witmer et al., 2023). Doordat deze gevolgen, zoals extremer weer en langdurigere droogte, steeds zichtbaarder worden, maken veel burgers zich zorgen over wat klimaatverandering doet met hun eigen toekomst en die van Nederland in het geheel. Zo zien we dat ruim de helft van de Nederlanders (57%) zich veel zorgen maakt over negatieve gevolgen van klimaatverandering voor zichzelf. Daarnaast maakt een nog groter deel (64%) zich veel zorgen over de negatieve gevolgen voor Nederland (zie Figuur 18.1). Ongeveer 13% is neutraal in de perceptie van klimaatrisico's voor zichzelf en de

Nederlandse samenleving. Minder dan een derde van de Nederlanders maakt zich geen tot weinig zorgen over negatieve gevolgen van klimaatverandering voor zichzelf (30%) en voor Nederland (23%).

Hoewel de algehele zorgen over klimaatrisico's voor het individu en voor Nederland dus vrij hoog zijn, zien we wel grote verschillen tussen groepen burgers (zie Figuur 18.2). Wat hier vooral opvalt is dat, in lijn met de literatuur over geloof in klimaatverandering (Hornsey et al., 2016), de grootste demografische verschillen te vinden zijn tussen verschillende opleidingsniveaus. Wel moet gezegd worden dat onder alle sociale groepen de zorgen over negatieve gevolgen van klimaatverandering hoog zijn, en altijd de meerderheid. Onder hoger opgeleiden maakt bijna driekwart (73%) zich zorgen over de negatieve gevolgen van klimaatverandering voor Nederland, terwijl dit onder lager opgeleiden iets meer dan de helft is (56%). De groep midden opgeleiden zit hier met 61% tussenin. Vervolgens valt op dat zorgen over klimaatrisico's verschillend verdeeld zijn over de generaties. In het bijzonder onder millennials (leeftijdsgroep 25-34) en in iets mindere mate onder de groep ouder dan 70 leven er meer zorgen over negatieve gevolgen van klimaatverandering voor Nederland (69% en 67%), terwijl er onder de 'generatie Z' (leeftijdsgroep 18-25) juist minder zorgen zijn over de negatieve gevolgen van klimaatverandering voor Nederland (53%). Zeker de relatief grote zorgen onder de oudste generatie is verrassend aangezien er in het maatschappelijk debat een beeld heerst dat ouderen meer klimaatscepsis

Figuur 18.1: Zorgen over klimaatrisico's in Nederland.

Figuur 18.2: Zorgen over klimaatrisico's in Nederland afgesplitst naar sociale groep

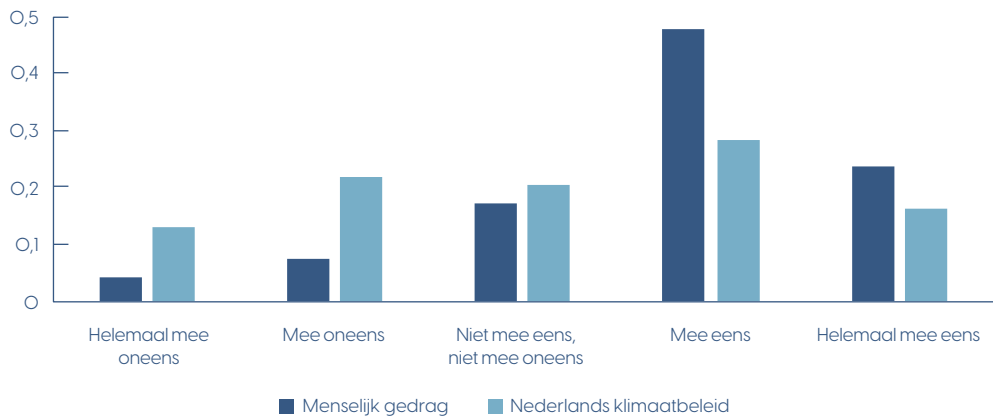
ervaren (Farber, 2020). In het NKO vinden wij dit patroon dus niet. Vervolgens is het ook verrassend dat zorgen over klimaatrisico's wel in relatief grote mate aanwezig zijn bij de millennials, maar juist minder bij de jongste generatie. Dit suggereert dat een puur leeftijdseffect, waar hoe jonger des te meer zorgen over klimaatrisico's, niet voldoet in het verklaren van risicopercepties van klimaatverandering. Verder maken vrouwen zich meer zorgen dan mannen en, misschien onverwacht, we vinden geen substantiële verschillen tussen inkomensgroepen die van toevalligheid onderscheiden kunnen worden. Het idee dat zorgen over klimaatrisico's vooral spelen onder de meer vermogenden wordt hiermee niet ondersteund.

18.3 Steun voor klimaatbeleid en effectiviteitsperceptie

Naast de toenemende relativering van de menselijke rol in klimaatverandering onder burgers, zien we iets vergelijkbaars gebeuren in de steun voor klimaatbeleid. Waar in 2021 nog de helft van de Nederlanders voor een ambitieuzer klimaatbeleid was, is dit in 2023 afgenomen tot 40%. Een kwart was neutraal in 2021, wat in 2023 is afgenomen tot 21%. Daarentegen is er een toename in het aandeel Nederlanders dat de huidige klimaatmaatregelen te ver vindt gaan, van een kwart in 2021 tot 39% in 2023. Dit is op zich niet verrassend, aangezien klimaatbeleid ook ambitieuzer is geworden over die twee jaar (Hammingh et al., 2023). Echter

kan het ook een teken zijn van een trend naar meer weerstand tegen klimaaturgentie in het geheel, of een deel van beide. Als dit een signaal is voor groeiende weerstand tegen klimaatbeleid, dan is dat wel erg verrassend: binnen de Europese unie is er tot nu toe geen dalende steun voor 'groen beleid' merkbaar (Abou-Chadi et al., 2024). Ongeacht de verklaring komt de steun voor ambitieus klimaatbeleid hierdoor onder druk te staan.

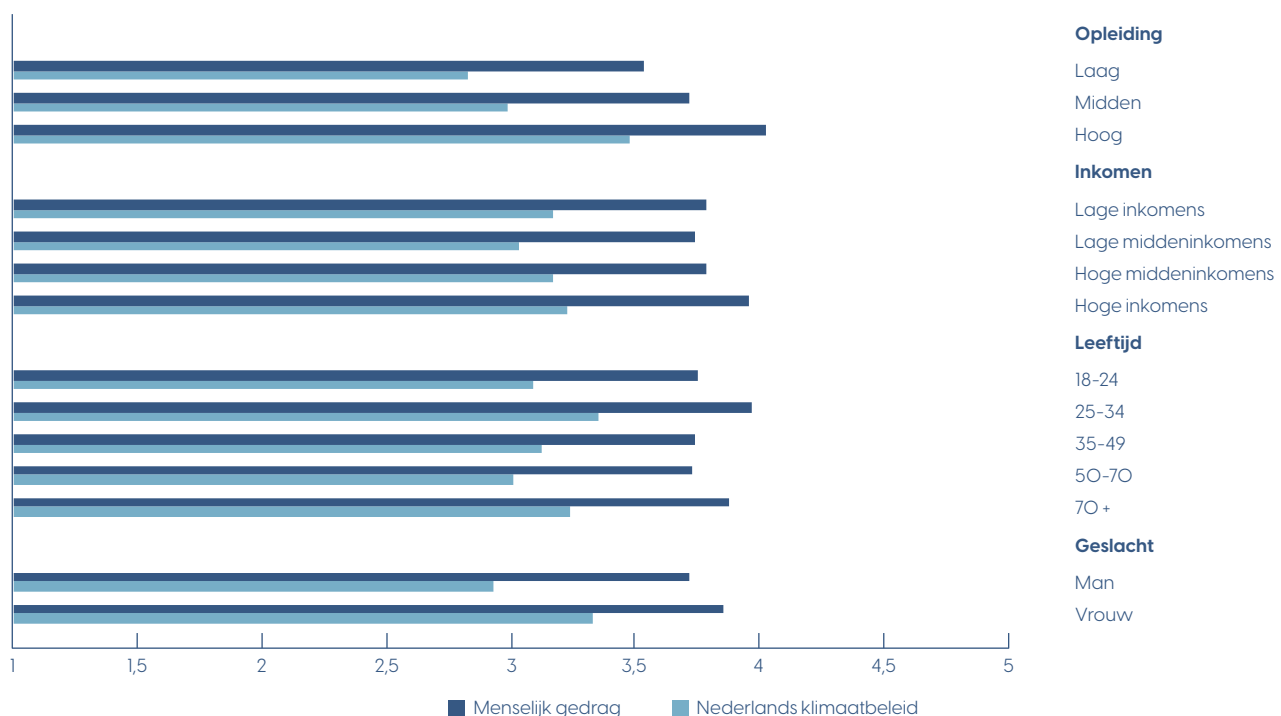
Een van de manieren hoe het draagvlak voor klimaatbeleid aangetast kan worden, is via twijfels over de mogelijke effectiviteit van menselijk gedrag en maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan. Niettemin bestaat er een grote overeenstemming onder burgers dat een verandering in menselijk gedrag het opwarmen van de aarde kan verminderen (zie Figuur 18.3). Ongeveer 71% van de Nederlanders is het hier (helemaal) mee eens, 17% neemt een neutrale positie in, en slechts 12% is het er (helemaal) niet mee eens. Gaat het echter om de vraag of Nederlands klimaatbeleid effectief kan bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering, dan is er meer verdeeldheid onder burgers. Ruwweg 43% van de Nederlanders is het hier (helemaal) mee eens, 20% neemt een neutrale positie in, en 35% is het er (helemaal) niet mee eens.

Figuur 18.3: Inschatting van de effectiviteit van menselijk gedrag om klimaatverandering tegen te gaan.

Wanneer we deze effectiviteitspercepties uitsplitsen naar verschillende groepen burgers (zie Figuur 18.4) dan valt het op dat groepen die de effectiviteit groter inschatten nagenoeg overeenkomen met de eerder geïdentificeerde groepen burgers die meer risico's voorzien van klimaatverandering. Dit is relevant omdat dit niet vanzelfsprekend is: je kan je erg zorgen maken om de klimaatrisico's, maar denken dat het te laat is hier iets aan te doen, of geloven dat mensen klimaatverandering tegen kunnen gaan, maar niet denken dat het nalaten hiervan grote risico's met zich meebrengt. Het belangrijkste verschil zien we opnieuw tussen opleidingsniveaus, waarbij een groter

aandeel van de hoogopgeleiden overtuigd is dat een verandering in menselijk gedrag het opwarmen van de aarde kan verminderen en dat Nederland invloed heeft op de aanpak van klimaatverandering. Dit aandeel is kleiner onder middelbaar opgeleiden en nog kleiner onder lager opgeleiden. Vervolgens valt op dat een groter aandeel van de millennials (leeftijdsgroep 25-34), en in mindere mate de 70+ers, overtuigd is van de mogelijkheid tot effectief (Nederlands) klimaatbeleid. Verder zijn vrouwen meer overtuigd dat effectief (Nederlands) klimaatbeleid mogelijk is dan mannen. Weer zien we geen systematische verschillen tussen inkomensgroepen.

Figuur 18.4: Inschatting van de effectiviteit van menselijk gedrag om klimaatverandering tegen te gaan tussen sociale groepen.

18.4 Klimaatpercepties en politieke ideologie/voorkeur

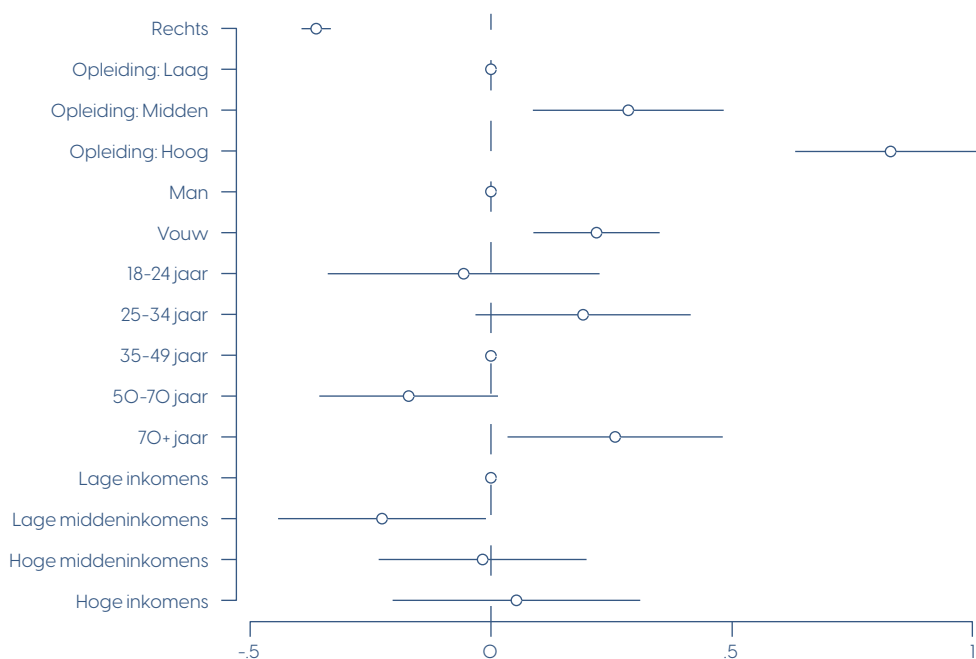
Tot dusverre keken we vooral naar klimaatpercepties in het algemeen en uitgesplitst naar verschillende sociaal-demografische groepen. Het is echter ook bekend dat houdingen over klimaatverandering en klimaatbeleid vaak samenhangen met verschillende politieke factoren (Hornsey et al, 2016). In deze paragraaf gaan we daarom in op de relatie tussen politieke voorkeuren en klimaatbeleid.

Figuur 18.5 toont de resultaten van een regressieanalyse waarbij we kijken naar het effect van politieke ideologie op steun voor klimaatbeleid. Daarbij controleren we voor de sociaal-demografische factoren die we eerder onderzochten. Uit deze analyse blijkt dat respondenten die zichzelf als rechtser zien, minder geneigd zijn klimaatbeleid te steunen. Vergeleken met dezelfde analyse uit het NKO 2021 rapport is dit effect bijna twee keer zo sterk geworden. Daarnaast bevestigt deze analyse de substantiële rol die vooral opleidingsniveau en gender spelen bij steun voor klimaatbeleid, los van politieke ideologie.

Dat de links-rechts plaatsing van respondenten een sterke invloed heeft op steun voor klimaatbeleid (en ook op risico- en effectiviteitspercepties zoals blijkt uit

aanvullende analyses) is informatief, maar zegt nog weinig over de politieke vertegenwoordiging van steun voor klimaatbeleid. Figuur 18.6 toont de gemiddelde percepties rondom klimaat en klimaatbeleid van de kiezers van de 15 partijen die ten minste één zetel behaalden bij de verkiezingen (en de niet-stemmers). De partijen zijn in de figuur gerangschikt op basis van hoe kiezers gemiddeld de partijen indelen op een links-rechts schaal, lopend van gemiddeld het meest links (SP) tot gemiddeld het meest rechts (FvD).

Kiezers van linkse partijen (gebaseerd op percepties van de kiezers) zijn over het algemeen het meest overtuigd van de menselijke oorzaak van klimaatverandering, zijn het meest bezorgd over de risico's van klimaatverandering, vinden dat het klimaatbeleid niet ver genoeg, en geloven het meeste dat gedragsverandering en Nederlands beleid klimaatverandering kunnen tegengaan. Wat hierbij opvalt is dat de pro-klimaat houdingen onder kiezers van de SP en van DENK duidelijk minder vergaand zijn dan van de overige linkse partijen. Dit lijkt te suggereren dat voor (centrum)linkse partijen de sociaal-culturele positie belangrijk is in de steun voor klimaatbeleid: progressieve partijen, zoals GL-PvdA, PvdD, Volt en D66 hebben duidelijk meer steun voor klimaatbeleid dan de meer "traditioneel linkse" partijen zoals de SP en DENK. Aan de rechterzijde zijn het vooral de kiezers

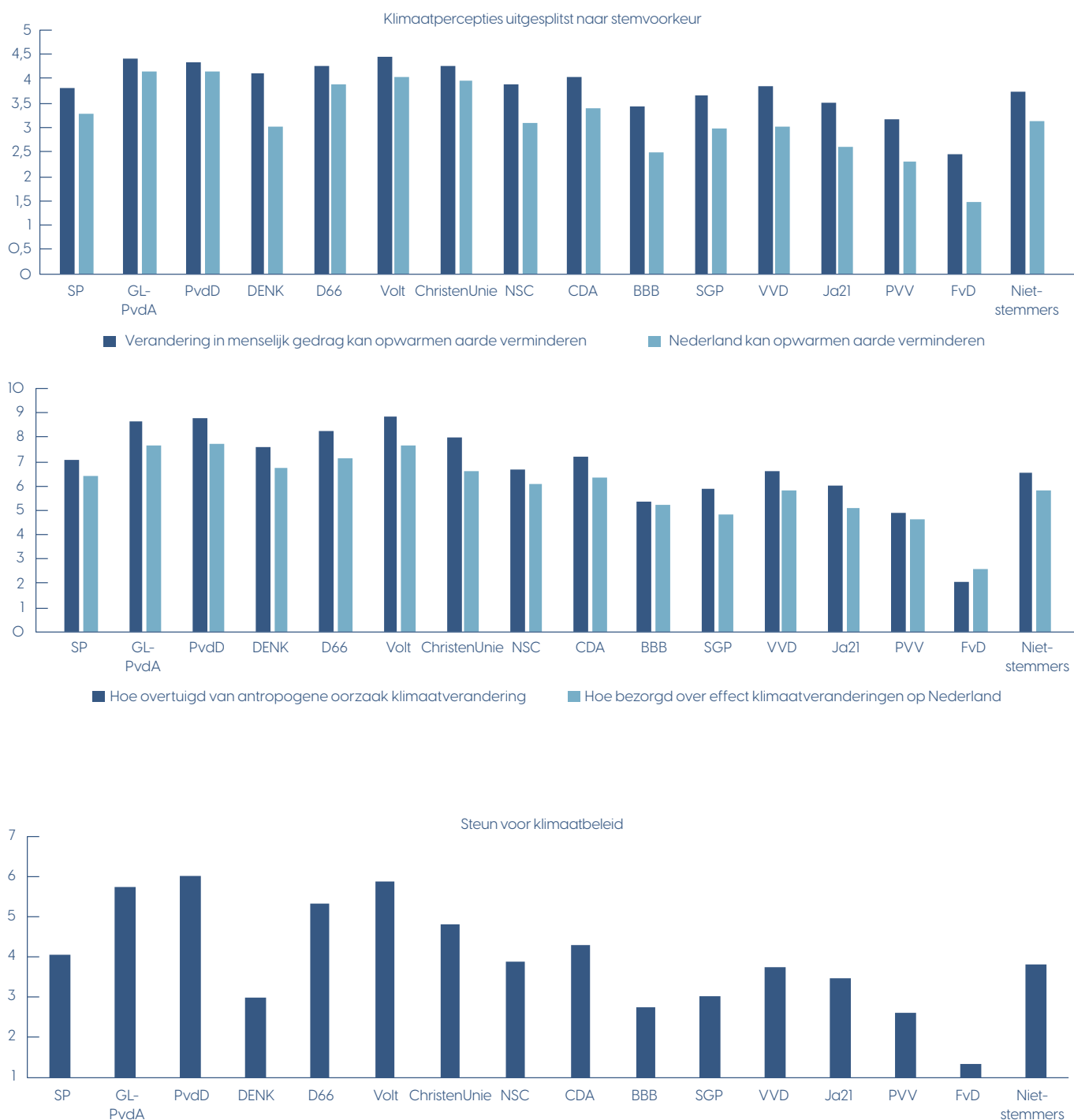

Figuur 18.5: De impact van politieke ideologie op steun klimaatbeleid (gecontroleerd voor demografische factoren).

van populistisch radicaal rechtse partijen zoals Forum voor Democratie, PVV en JA21 (Rooduijn et al., 2019) die de sterkste anti-klimaat houdingen laten zien. Vooral de extreme houdingen ten aanzien van alle klimaat percepties van FvD stemmers vallen hierbij op. Daarnaast vinden ook de kiezers van SGP en de BBB gemiddeld genomen dat klimaatbeleid minder ver moet gaan. De kiezers van de overige (centrum) rechtse partijen (zoals CDA, VVD en NSC) bevinden

zich qua klimaathoudingen in het midden. Steun voor een verdergaand klimaatbeleid is weliswaar lager dan onder kiezers van de progressieve partijen, maar wel substantieel hoger dan onder de kiezers van de populistisch radicaal rechtse partijen, en op vergelijkbaar niveau met de kiezers van de SP en van DENK.

Wat verder nog opvalt is dat de kiezers van de pro-klimaat linkse partijen een bijna net zo sterke rol aan

Figuur 18.6: Klimaatpercepties uitgesplitst naar stemvoorkeur

Nederland toekennen als aan veranderingen van menselijk gedrag in het algemeen wanneer het gaat over hun effectiviteitspercepties van klimaatbeleid. Onder kiezers van andere partijen is hier een veel duidelijkere kloof te zien waarbij zij denken dat de rol van Nederland hierin een stuk beperkter is dan de rol van veranderingen van menselijk gedrag in het algemeen.

18.5 Slot

Hoewel klimaatverandering en klimaatbeleid belangrijke thema's zijn onder Nederlandse kiezers, weten we eigenlijk vrij weinig over de houdingen ten opzichte van klimaatverandering en klimaatbeleid in Nederland. Vaak wordt vooral gekeken naar het geloof in de menselijke rol in klimaatverandering. Zulke overtuigingen zijn echter niet genoeg om concreet klimaatbeleid te steunen. Andere factoren spelen hierin ook een rol. In dit hoofdstuk probeerden we hier meer inzicht in te geven, met een nadruk op de rol van de inschatting van klimaatrisico's en effectiviteitspercepties.

Over het algemeen is geloof in de menselijke rol in klimaatverandering in Nederland nog steeds zeer groot, en gemiddeld in vergelijking met andere landen in Europa (Poortinga et al. 2019). Echter is dit geloof wel gedaald ten opzichte van de laatste verkiezingen twee jaar geleden. Niet alleen is de groep van harde klimaatsceptici gegroeid, ook is de groep die menselijk handelen maar een kleine rol toedicht in de oorzaken van klimaatverandering toegenomen.

Een dergelijk tweeledig beeld zien we ook wanneer het gaat om klimaat gerelateerde risico- en effectiviteitspercepties. Ondanks dat een grote groep Nederlanders zich veel zorgen maakt over de negatieve consequenties van klimaatverandering voor de Nederlandse samenleving, vinden we aanzienlijke verschillen tussen personen en tussen sociale groepen. Hetzelfde geldt voor het geloof onder kiezers dat veranderingen in menselijk gedrag (en/of Nederlands klimaatbeleid) effectief kunnen bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering. Wat opvalt is dat de patronen tussen deze twee aspecten van klimaathoudingen (de risico- en effectiviteitspercepties) langs dezelfde sociale lijnen lopen. Bij beide is een

hoog opleidingsniveau de belangrijkste voorspeller voor pro-klimaat houdingen. Maar we zien ook duidelijke verschillen op basis van generaties en gender. Interessant genoeg doet inkomen weinig tot niets in het voorspellen van zorgen om klimaatrisico's en geloof in effectiviteit van menselijk handelen.

Ook zien we een politieke dimensie in de steun voor klimaatbeleid, zorgen om klimaatrisico's en geloof in de effectiviteit van menselijk handelen en beleid. Linkse mensen zijn over het algemeen "groener" dan rechtse mensen op al deze aspecten. Kijken we naar de achterbannen van verschillende partijen, dan is dit beeld complexer. Hier vinden we een driedeling. De "groenste" achterban vinden we bij progressieve (centrum)linkse partijen zoals GL-PvdA, Volt, PvdD en D66. Vervolgens is er een middengroep die zowel bestaat uit de achterbannen van meer traditioneel linkse partijen zoals SP en DENK, als de achterbannen van (centrum)rechtse partijen zoals het CDA, NSC en VVD. De derde groep, met duidelijk de meest klimaat kritische achterbannen, zijn die van de populistisch radicaal rechtse partijen PVV, FvD en JA21, alsmede de achterbannen van de BBB en SGP. Dit laat zien dat een klassiek economische indeling van links en rechts niet volstaat om klimaatattitudes te begrijpen.

Ook geeft de partijuitsplitsing van klimaatattitudes inzicht in de richting van toekomstig klimaatbeleid, en de spanningen tussen de achterbannen van potentiële coalitiepartners in het formatieproces. Algemene steun voor klimaatbeleid is aanwezig, maar de politisering van klimaatbeleid heeft ervoor gezorgd dat deze steun niet evenredig is verdeeld tussen partijen, waardoor compromissen gesloten moeten worden.

Eindnoten en/of referenties

- Abou-Chadi, T., Jansen, J., Kollberg, M., & Redeker, N. (2024). *Debunking the Backlash. Uncovering European Voters' Climate Preferences*. Hertie School Jacques Delors Centre Policy Brief. <https://www.delorscentre.eu/en/publications/detail/publication/debunking-the-backlash-uncovering-european-voters-climate-preferences>
- Farber, D. (2020). Climate Perspectives Across the Generations. *Natural Resources Journal*, 60(2), 293–304.
- Hammingh, P., Volkers, C., van Hout, M., Koutstaal, P., & van Seville, M. (2023). *Klimaat- en energieverkenning 2023; Ramingen van broeikasgasemissies, hernieuwbare energie en energiebesparing op hoofdlijnen (5243)*. Planbureau voor de Leefomgeving. <https://www.pbl.nl/publicaties/klimaat-en-energieverkenning-2023>
- Hornsey, M. J., Harris, E. A., Bain, P. G., & Fielding, K. S. (2016). Meta-analyses of the determinants and outcomes of belief in climate change. *Nature Climate Change*, 6(6), 622–626.
- IPCC (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland.
- Poortinga, W., Whitmarsh, L., Steg, L., Böhm, G., & Fisher, S. (2019). Climate change perceptions and their individual-level determinants: A cross-European analysis. *Global Environmental Change*, 55, 25–35.
- Rooduijn, M., Van Kessel, S., Froio, C., Pirro, A. L., De Lange, S. L., Halikiopoulou, D., ... Taggart, P. (2019). *The PopuList: An Overview of Populist, Far Right, Far Left and Eurosceptic Parties in Europe*. Retrieved from www.popu-list.org
- Sipma, T., Lubbers, M., van der Meer, T. W. G., & Jacobs, K. (2021). *Versplinterde Vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland. www.dpes.nl
- van der Linden, S. (2017). Determinants and Measurement of Climate Change Risk Perception, Worry, and Concern. In M. C. Nisbet, M. Schafer, E. Markowitz, S. Ho, S. O'Neill, & Thaker (Eds.), *The Oxford Encyclopedia of Climate Change Communication*. Oxford University Press.
- Witmer, M., Franken, R., van Gaalen, F., van Minnen, J., Beijer, E., & Kirkels, F. (2023). *Nationale Klimaatrisicoanalyse 2022-2026; Uitwerking Analysemethodiek (5044)*. Planbureau voor de Leefomgeving. <https://www.pbl.nl/publicaties/nationale-klimaatrisicoanalyse-2022-2026>
- NOS (2023, November 12). Klimaatdemonstratie in Amsterdam grootste ooit in Nederland, opstootje op podium. NOS Nieuws. <https://nos.nl/collectie/13871/artikel/2497565-klimaatdemonstratie-in-amsterdam-grootste-ooit-in-nederland-opstootje-op-podium>
- Coalitieakkoord. (2021, 15 December). *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021- 2025 VVD, D66, CDA en ChristenUnie*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/01/15/verklaring-van-minister-president-mark-rutte-over-het-aftreden-van-het-kabinet>

19. Conservatief keerpunt, anti- regenboogcampagne of toevalligheden?

Niels Spierings

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Nederlanders zijn conservatiever geworden sinds de verkiezingen van 2021 waarbij rond transgenderisme en non-binariteit het meeste Nederlanders wat conservatiever zijn geworden.
- Aangaande doodstraf, euthanasie en LHBTIQ+ onderwerpen is Nederland nog altijd overwegend progressief; dat is niet zo voor ontwikkelingshulp en excuses voor de Nederlandse rol in de slavernij.
- De verschuivingen hangen niet coherent samen met geslacht, leeftijd of opleiding, maar opvallend is dat vooral jongeren meer conservatief zijn geworden rond LHBTIQ+ en slavernijexcuses.
- Vooral mensen die (in 2021 al) meer populistisch en nostalgisch waren zijn sterker conservatief geworden, vooral met betrekking tot LHBTIQ+ en slavernijexcuses.
- De conservatieve wind waait vooral sterk rond gepolitiseerde onderwerpen en waarover veel mis- en desinformatie wordt verspreid op sociale media, door politici en vervolgens in reguliere media.

19.1 Inleiding

De publieke opinie of stemgedrag in het Nederlandse systeem slaan meestal niet van de ene op de andere dag om. Er is vaak sprake van langetermijntontwikkelingen met daaromheen variatie. Eén van de meest gedocumenteerde trends voor Nederland (en menig ander geïndustrialiseerd land) was een ontwikkeling naar een moreel-ethisch progressievere publieke opinie. Bijvoorbeeld op het gebied van LHBTIQ+ empowerment en gelijkheid zagen we een stabiele stijging van het aantal Nederlanders dat dit steunt.

Maar geen enkele trend bestaat zonder keerpunten en de laatste tijd zijn er zowel in onderzoek als media signalen dat we mogelijk een keerpunt bereikt hebben of in ieder geval dat er een conservatieve wind door Nederland waait. In de wandelgangen valt zelfs de term conservatieve revolutie. In dit hoofdstuk schijn ik hierop meer licht.

19.2 Waar hebben we het over?

In discussies over 'een conservatief keerpunt' lopen veel zaken door elkaar. Voor de focus van dit hoofdstuk zijn er drie cruciaal. In de eerste plaats kunnen normen veranderen zonder dat mensen hun houding veranderen, maar simpelweg doordat jonge en oude generatie van elkaar verschillen en de jonge generaties de oude vervangen. Het kan echter ook zijn dat mensen hun houdingen aanpassen. Het eerste proces is een heel langzaam proces; het tweede kan voor rappere verandering zorgen. De focus hier in dit hoofdstuk ligt op de tweede proces van intrapersonlijke verandering.¹

In de tweede plaats zien we dat recente beschouwingen² stemgedrag als graadmeter nemen. Nu klopt het dat de verkiezingen van 2023 de politieke balans in de Tweede Kamer naar de conservatieve kansen hebben doen opschuiven, maar partijkeuze is gegrond op een wisselende en voor iedereen verschillende selectie van houdingen op verschillende onderwerpen. De focus in dit hoofdstuk is daarom niet het stemgedrag, maar de verschuiving op een serie van acht verschillende morele-ethische issues.

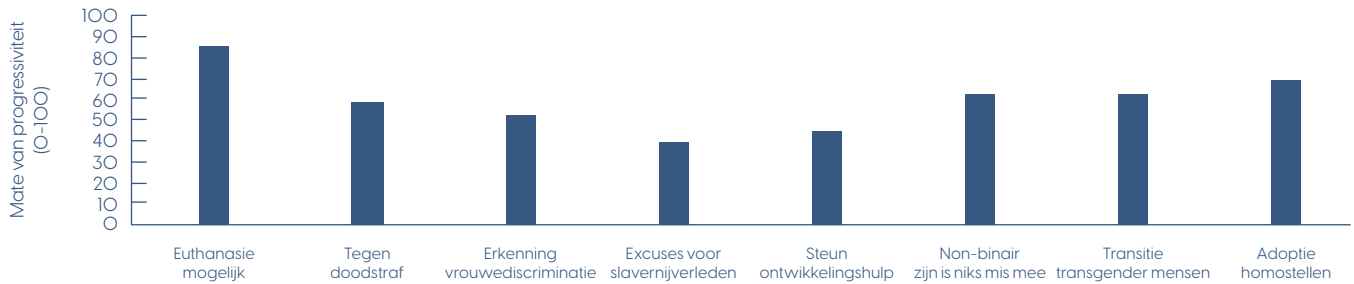
Ten slotte, is er in het huidige publieke debat veel aandacht voor gender en seksualiteit en de houdingen van mensen daaromtrent alsook misinformatie en antigendercampagnes.³ Echter als er al sprake is van een verschuiving van houdingen op een specifiek onderwerp, betekent dit niet dat er sprake is van een algeheel conservatief keerpunt. Daarom plaats ik in dit hoofdstuk ontwikkelingen in de houdingen ten opzichte van LHBTIQ+ empowerment en gelijkheid in een bredere beschouwing van moreel-ethische onderwerpen zoals euthanasie, doodstraf en slavernij.

19.3 Nederlanders zijn conservatiever geworden

Alvorens we naar de verschuiving gaan kijken is het goed om eerste even de stand van zaken te bezien. Elk van de vragen heb ik daarom voor de vergelijkbaarheid omgezet tot een schaal van 0 naar 100, waarbij 0 betekent dat alle respondenten het meest conservatieve antwoord gaven, terwijl als alle respondent het meest progressieve antwoord gaven er een score van 100 uitrolt.

Ter illustratie: 58% van de Nederlanders is het er in 2023 (helemaal) mee eens dat een geslachtsoperatie een goed idee is als iemand goed heeft nagedacht over het veranderen van zijn of haar geslacht, waarvan 14 procentpunten het hier helemaal mee eens is. Daartegenover is 15% het hier (helemaal) mee oneens is, waarvan 7 procentpunten helemaal. En 27% is het er niet mee eens en ook niet mee oneens. Dat leidt tot een totaal van 61 (zie Figuur 19.1).⁴ Later in dit hoofdstuk duik ik voor enkele items verder in de detailscores.

Wat is nu het beeld? Aangaande de erkenning van vrouwendiscriminatie en ontwikkelingshulp zweeft het Nederlandse publiek gemiddeld rond het midden, terwijl men wat meer de neiging heeft het oneens te zijn met de aangeboden excuses voor de rol van Nederland in de slavenhandel in de 17^e, 18^e en 19^e eeuw. Op de andere vijf items is het Nederlands publiek overwegend progressief: steun voor LHBTIQ+ gelijkheid en empowerment en het tegendoodstraf zijn scores 59 tot 69 op 100, en euthanasie wordt met een score van 85 zeer sterk gesteund.⁵

Figuur 19.1: Progressiviteit Nederlandse kiezers per onderwerp in 2023

Deze overwegend progressieve houdingen zeggen echter niets over de ontwikkeling in Nederland sinds 2021. Figuur 19.2 doet dat wel. Per persoon heb ik gekeken of die conservatiever of progressiever is geworden en het verschil tussen die twee groepen is weergegeven. Een positieve score (balk naar rechts) geeft aan dat meer mensen conservatiever zijn geworden. Zo gaf 33% van de ondervraagden een conservatiever antwoord naar non-binariteit in 2023 dan in 2021 en 18% een progressiever antwoord, wat leidt tot een nettoverschuiving van 15 procentpunten naar de conservatieve zijde.

Met als enige uitzondering⁶ voor de verschuiving rond slavernijexcuses, zien we dat de mensen vaker conservatiever geworden op alle thema's. Voor zes van de zeven is dit ook significant⁷ en dus met zeer grote waarschijnlijkheid ook zo onder de algehele Nederlandse bevolking. Verder valt op dat de verschuiving het sterkst is voor de vragen over transgenderisme en non-binariteit, wat juist ook de onderwerpen zijn die het meest gepolitiseerd zijn en waarop desinformatie via sociale en reguliere media breed verspreid wordt.

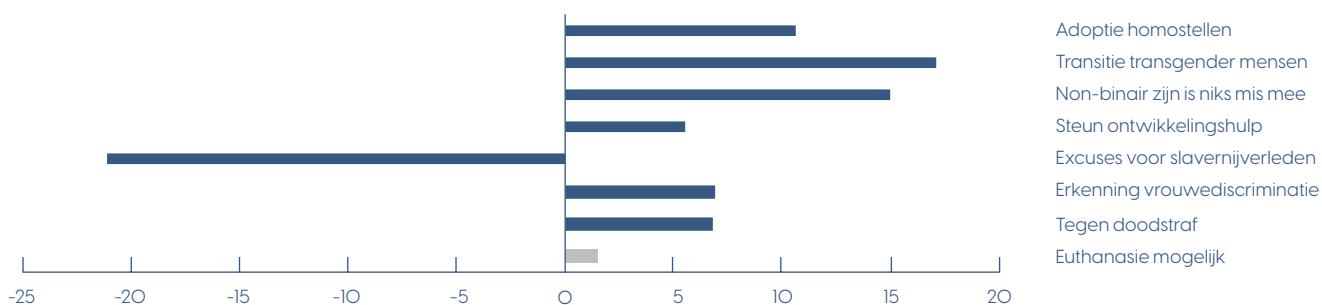
Op basis van deze cijfers is het makkelijk om te spreken van een conservatieve wind of golf. Echter, als we

dieper graven zien we een verdere complexiteit, die suggereert dat dit tal van losse strominkjes en stromingen zijn. Van de 28 mogelijke correlaties tussen de verschuivingen zijn er slechts acht statistisch significant⁸ en een factoranalyse laat geen heldere clustering van verschuivingen zien. Met andere woorden het zijn niet dezelfde mensen die op alle onderwerpen of op een terugkerende set van onderwerpen de conservatieve kant op schuiven.

19.4 Jongeren meer conservatief rond LHBTIQ+ en slavernijverleden

De nuance hierboven roept de vraag op of er dan bepaalde groepen in de maatschappij vooral een verschuiving laten zien. Bijvoorbeeld jonge mannen, zoals in de publieke discussie regelmatig gesuggereerd is. De analyses hieronder wijzen eerder naar populistische attitudes en nostalgie dan naar leeftijd, geslacht of onderwijsachtergrond.

Voor elke van de verschuivingen heb ik onderzocht of deze samenhangt met leeftijd, onderwijsachtergrond, geslacht, populistische houdingen (zie ook Hoofdstuk 7) en een nostalgische hang naar het verleden.⁹ In Figuur 19.3 zien we welke achtergrondkenmerken significant¹⁰ samenhangen met de verschuivingen, daarbij rekening

Figuur 19.2: Mate waarin er meer conservatiever geworden mensen zijn

houdend met die andere factoren. Dus dat meer populistische kiezers sterker conservatief zijn geworden rond transgenderisme kan niet verklaard worden door onderwijsverschillen; dat is al verdisconteerd.¹¹

De resultaten in Figuur 19.3 lijken wellicht het resultaat van een storm, maar ze laten wel degelijk enkele belangrijke patronen zien, ook in het licht van het publieke debat. Allereerst zien we voor onderwijs en geslacht geen evident patroon in de verschuivingen. Voor geslacht is zelfs geen van de verschillen statistisch significant.

Voor leeftijd zien we juist twee belangrijke zaken. Naarmate mensen ouder zijn, zijn ze minder sterk conservatief geworden op drie van de meest contemporaine onderwerpen: excuses voor de Nederlandse rol in slavenhandel, transgenderisme en adoptie door homoparen. Echter voor de minder gepolitiseerde onderwerpen, in het bijzonder doodstraf en vrouwendiscriminatie, zien we dat ouderen juist sterker conservatief geworden zijn dan jongeren. Met andere woorden: jongere generaties zijn het sterkst conservatiever geworden, maar vooral waar het gaat op een diverse samenleving.

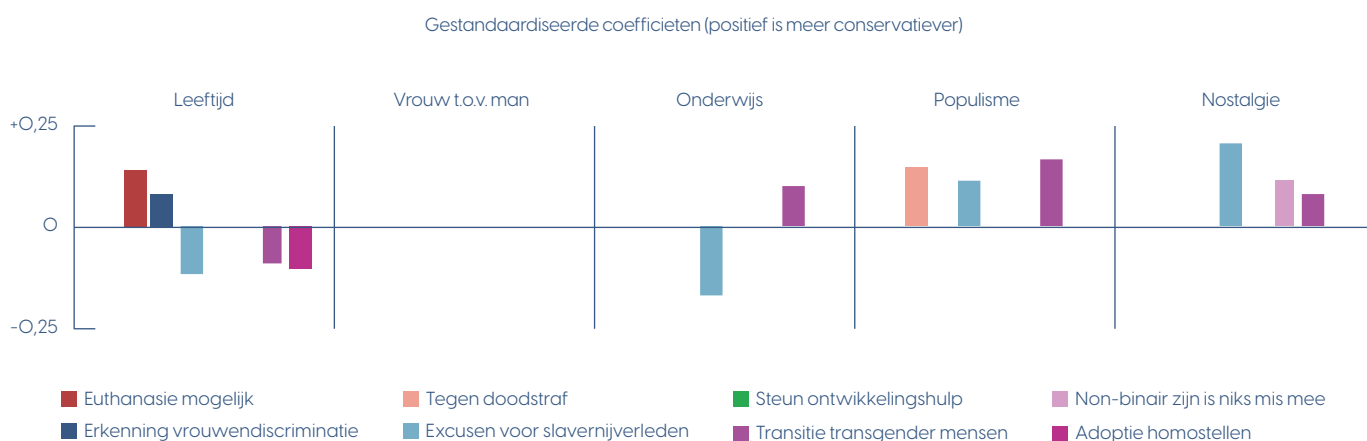
19.5 De conservatieve wind waait vooral uit populistische en nostalgische hoek

Verplaatsten we de aandacht van demografische verschillen naar de rol van disposities, dan valt op dat

in Figuur 19.3 alle gevonden effecten voor populisme en nostalgie positief zijn en zich ook voornamelijk richten op de contemporaine issues rond een diverse samenleving met ruimte voor minderheden. En voor populistische komt daar ook een sterkere toegenomen steun voor de doodstraf bij.

Naar mate mensen meer populistische denkbeelden hebben – het idee dat de samenleving bestaat uit het goede volk en een slechte elite die tegen de wil van het volk handelt, los van partijvoorkeur – en naarmate men sterker terugverlangt naar vroeger, zijn mensen hun denkbeelden in de afgelopen tweeëneenhalf jaar beduidend sterker negatief geworden richting slavernijexcuses, transgenderisme en (voor nostalgie) non-binariteit.

Deze resultaten zijn moeilijk los te zien van welke onderwerpen sterk gepolitiseerd zijn, juist door de meer conservatieve en (rechts-)populistische partijen in het Nederlandse politieke landschap. De resultaten suggereren daarmee dat juist mensen die meer denken dat het volk het goed doet nu (populisme) als in het verleden (nostalgie) het goede deed, meer openstaan voor een verzoeken dat ingaat tegen het verzoek om vanuit empathie, pluralisme en gelijkheid ons gedrag en denken aan te passen om zo ruimte te creëren voor minderheden. Het zijn juist deze groepen die extra conservatief geworden zijn.

Figuur 19.3: Impact van vijf factoren op toename in conservatisme

19.6 Onweer in een progressief regenboogland

Zowel het maatschappelijke debat over toenemend conservatisme als de resultaten in dit hoofdstuk zetten het vergrootglas op 'regenboogonderwerpen'. Dat het Nederlandse publiek op dit vlak de afgelopen jaren beduidend conservatiever geworden is betekent niet dat ze conservatief is. In internationaal perspectief is Nederland nog altijd een koploper.¹² Deze spanning roept de vraag op wat de stand van zaken dan wel is. Met de al besproken stellingen en twee nieuwe actuele vragen uit het NKO kunnen we hier de stand van zaken verder uitdiepen (zie Figuur 19.5).

Met uitzondering van de (specifieke invulling van de) transgenderwet steun een absolute meerderheid van de bevolking non-binariteit, transgendertransities, adoptiegelijkheid en scholenvoorlichting. En op elk van deze onderwerpen is de tegenstand minder of ruim minder dan een kwart van de bevolking. Zelfs op het meest recente en maatschappelijk meest fundamentele onderwerp van non-binariteit zien we dat voor elke persoon die vindt dat er iets mis is met mensen die zich geen man en geen vrouw voelt er twee personen zijn die het daar juist niet mee eens zijn.

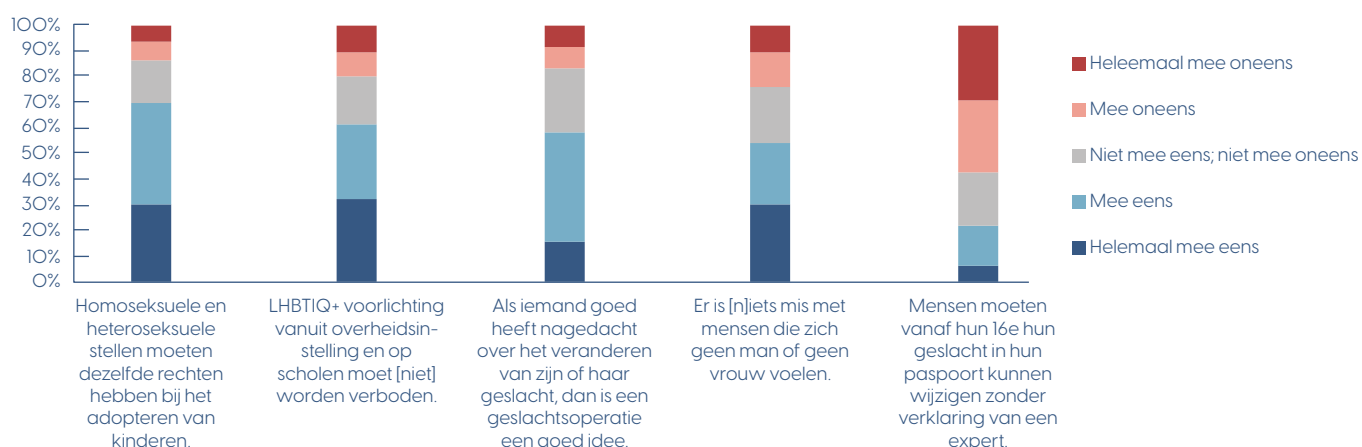
Tegelijkertijd vindt 1 op de 5 personen dat LHBTIQ+-voorlichting op scholen verboden moet worden, met alle consequenties qua weerbaarheid en psychische problemen (inclusief verhoogd suïcideregio) van dien. Wellicht dat deze hogere weerstand ook samenhangt met de moeite die sommige mensen hebben om

seksualiteit met kinderen te bespreken. Dit lijkt namelijk ook gereflecteerd in de sterke weerstand tegen de voorgestelde transgenderwet.

Terwijl slechts 17% van de respondenten aangeeft een lichamelijke transitie af te keuren, is 57% het oneens met het idee dat centraal staan in de middels afgeserveerde transgenderwet: dat mensen vanaf de leeftijd van zestien zonder tussenkomst van een expert hun *juridische* geslacht kunnen aanpassen. Deze cijfers resoneren met elementen uit het publieke debat zoals angst gebaseerd op anekdotes over geweld in gevangenissen of op wc's door mannen die met kwade intentie hun geslacht veranderen en niet gerelateerde ideeën over dat jongeren op die leeftijd nog niet goed over geslachtsveranderingen kunnen besluiten (verwijzend naar lichamelijke in plaats van juridische transities). Terwijl in het verleden tv-programma's zoals 'hij is een zij' en 'hij, zij, hen' transgender en non-binaire personen in beeld bracht met hun verhaal, strijd en menselijkheid, lijkt de balans in de media op dit moment meer te gaan richting desinformatie en (ongefundeerde) angst. In dat licht is een negatieve publieke opinie over de transgenderwet en een toenemend conservatisme op dit vlak niet onverwachts.

19.7 Slot

Door de bank genomen heeft het Nederlandse publiek tussen de laatste twee parlementsverkiezingen in een conservatief bochtje genomen. Niet (alleen) door intergenerationale verschuiving, niet blijkens hun stemgedrag, maar (in ieder geval) door

Figuur 19.4: Steun voor LHBTIQ+ gelijkheid en empowerment

intrapersoonlijke verandering van houdingen: mensen hebben hun meningen aangepast en meer in conservatieve richting. Dit is het sterkst zichtbaar in de contemporaine issues rond een diverse samenleving met ruimte voor minderheden; daarop is het Nederlandse publiek kritischer geworden. En dat gebeurde het meest onder jongeren en onder mensen die in 2021 al meer populistisch en meer nostalgisch waren.

Zowel de onderwerpen waarop we de sterke conservatieve wind zien als de groepen waaronder we deze aantreffen suggereren dat de antigendercampagne en desinformatie rond LHBTIQ+-onderwerpen een verklaring bieden. En daarbij lijken sociale en klassieke media ook een belangrijke rol gespeeld te hebben in het verspreiden van (deels doelbewuste) onjuiste en schadelijke informatie, waarbij ook vraagtekens te stellen zijn bij de rol van waakhond van de democratie die de media in klassieke theorie is toegedicht.

Of deze stap naar conservatisme een onderbreking is in een landlopende trend van toenemende progressiviteit of een ommekeer dat is op dit moment nog niet te zeggen. Wel zijn op dit moment de politiek consequenties voor bijvoorbeeld het welzijn van LHBTIQ+-personen reeds werkelijk aan het worden, bijvoorbeeld in het niet doorvoeren van de transgenderwet. Hieruit kan bovendien te extrapoleren zijn dat dit ook weinig vooruitgang voorspelt voor progressief beleid rond andere moreel-ethische onderwerpen.

Eindnoten en/of referenties

- 1 In dit hoofdstuk zetten we unieke vragen en het paneldesign van het Nationaal Kiezersonderzoek 2021 en 2023 in. Afhankelijk van het specifieke item, hebben 998 tot en met 1288 deelnemers antwoord gegeven op de zelfde stelling in 2021 en 2023. De resultaten in dit hoofdstuk zijn gewogen op basis van demografische kenmerken en partijvoorkeur in 2021.
- 2 Het bericht 'A new global gender divide is emerging' kreeg in het eerste kwartaal van 2024 veel aandacht, maar zoals ik met Marcel Lubbers ook op StukRoodVlees besprak is het gevaarlijk om partijkeuze één-op-één te vertalen naar houdingen. Zie: <https://www.ft.com/content/29fd9b5c-2f35-41bf-9d4c-994db4e12998>
<https://stukroodvlees.nl/jonge-mannen-meer-nationalistisch-rechts-jonge-vrouwen-relatief-steeds-vaker-progressief-links/>
- 3 Zie bijvoorbeeld deze uitzending van Argos Medialogica. <https://www.vpro.nl/argos/media/kijk/afleveringen/medialogica/2024/aflevering-2.html>
- 4 Voor de vergelijkbaarheid betreft dit ook enkel de respondenten die in zowel 2021 als 2023 de vragen beantwoord hebben, maar nu wel gewogen op basis van de gewichten voor 2023.
- 5 Maar liefst 79% van de respondenten steunt het met een score 6 of 7 of een schaal van 1 tot 7.
- 6 Hier is de kanttekening dat ik deze vraag ook begin 2023 apart gesteld heb, ook aan dezelfde mensen uit 2021 en toen zagen Inge Hendriks en ik een veel sterker positieve verschuiving. Ofwel: in de loop van 2023 zijn ook op dit thema de respondenten conservatiever geworden. Zie: <https://stukroodvlees.nl/excuses-slavernijverleden-polarisering-of-toegenomen-steun/>
- 7 Niet voor euthanasie, vandaar het lichtgrijze balkje.
- 8 $p < .05$; 10 bij $p < .1$
- 9 Wanneer u aan Nederland denkt, in hoeverre verlangt u dan naar de goede oude tijd van Nederland? Wanneer u aan Nederland denkt, in hoeverre verlangt u dan naar het soort land dat Nederland vroeger was?
- 10 $p < .05$.
- 11 Het niet controleren voor populisme en nostalgie (als mogelijk mediërende variabelen) leidt tot een vergelijkbaar patroon.
- 12 Zie 'Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa 2022' van het SCP. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2022/O5/17/opvattingen-over-seksuele-en-genderdiversiteit-in-nederland-en-europa-2022>

20. Thema's en partijen: de rol van issue ownership

Alyt Damstra en Tom van der Meer

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Kiezers associëren thema's met partijen. Wanneer een partij door veel verschillende kiezers met een thema in verband wordt gebracht spreken we van issue ownership.
- Voor sommige thema's geldt dat er duidelijke partij-eigenaren zijn. Dit zijn landbouw (BBB), economie (VVD), klimaat (GroenLinks-PvdA), immigratie (PVV), veiligheid (VVD) en onderwijs (D66).
- Ook zijn er thema's waarop verschillende partijen strijden om het eigenaarschap, zoals armoede (SP vs. GroenLinks-PvdA) en normen en waarden (CDA vs. ChristenUnie). Twee thema's lijken nog redelijk open te liggen, dit zijn bestaanszekerheid en wonen.
- Vergelijking met analyses uit het NKO 2021 laat zien dat het issue ownership van partijen over het algemeen stabiel is.
- Kiezers noemen immigratie en wonen als de belangrijkste problemen van ons land.

20.1 Inleiding

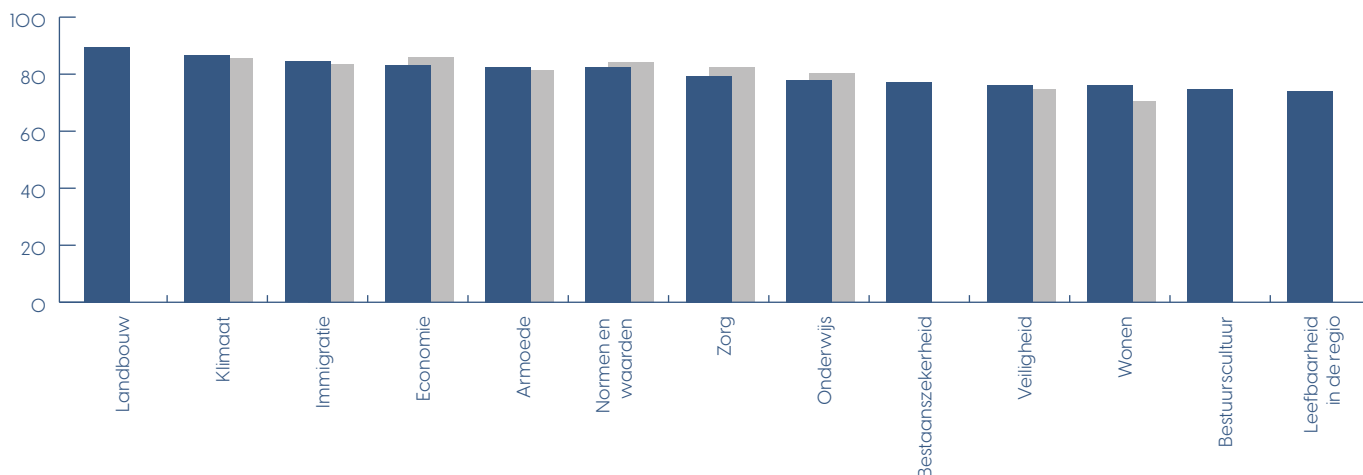
Om stemgedrag te verklaren zijn verschillende factoren van belang. In de eerste plaats zijn dit de positionele verschillen tussen partijen: kiezers identificeren zich in meer of mindere mate als links of rechts en stemmen op een partij die positioneel het dichtst bij ze ligt.¹ Ook de poppetjes doen ertoe: als een politiek leider sympathiek, daadkrachtig of betrouwbaar wordt gevonden draagt dit bij aan de kans op een stem voor diens partij. Ten slotte zijn thema's belangrijk. In aanloop naar verkiezingen zijn er altijd één of meerdere onderwerpen waar de meeste aandacht naar uitgaat. Deze onderwerpen komen steeds opnieuw terug in debatten en interviews, of partijen voeren er zelf actief campagne op. Welke thema's dit zijn, is voor de electorale kansen van politieke partijen van wezenlijk belang.

Wanneer kiezers een bepaald thema direct met een politieke partij associëren, spreken we in de politicologische literatuur van *issue ownership*. Een partij is dan als het ware 'eigenaar' van dat onderwerp. Dit eigenaarschap kan electoraal van grote waarde zijn, zeker wanneer een thema in aanloop naar verkiezingen door veel mensen belangrijk wordt gevonden. Gaat het tijdens de campagne voortdurend over klimaat, dan vinden kiezers klimaat ook belangrijker en zullen ze dit meewegen in hun keuze voor een partij. De partij met eigenaarschap – de partij dus waar veel mensen onmiddellijk aan moeten denken wanneer het over klimaat gaat – is dan aantoonbaar in het voordeel.

Dit geldt des te sterker in een meerpartijenstelsel waar partijen ideologisch gezien vrij dicht bij elkaar liggen. Overtuigend eigenaarschap kan juist dan het verschil maken. Voor partijen is het dus zaak ervoor te zorgen dat de campagne over de juiste thema's gaat. Dat is ook terug te zien in de verkiezingsdebatten. De politieke leiders agenderen daar bij voorkeur de onderwerpen waarvan zij denken dat die voor hen voordelig zijn. In 2023 begon GroenLinks-PvdA-lijsttrekker Timmermans regelmatig over het klimaat, terwijl PVV-lijsttrekker Wilders zich vooral op immigratie profileerde. Opvallend was dat ook VVD-lijsttrekker Yesilgöz en (in mindere mate) NSC-lijsttrekker Omtzigt het thema migratie agendeerden.

In dit hoofdstuk ontleden we stapsgewijs het issue ownership van Nederlandse politieke partijen. We starten met thema's; in welke mate roepen de verschillende onderwerpen bij kiezers überhaupt partij-associaties op? Daarna kijken we naar de partijen; hoe vaak worden zij met thema's in verband gebracht? Vervolgens brengen we de thema's en partijen samen en staat het issue ownership centraal. Voortbouwend op onze analyses uit 2021 kijken we daarbij niet naar een enkel percentage, maar betrekken we ook de mate waarin eigenaarschap breed gedragen en onomstreden is. De bevindingen uit 2021 maken het bovendien mogelijk om ook naar het dynamische karakter van issue ownership te kijken. Met andere woorden: voor welke partijen is het eigenaarschap stabiel en voor welke partijen is het juist in beweging? De komst van nieuwe partijen zoals de BoerBurgerBeweging (BBB) en Nieuw Sociaal Contract (NSC), evenals het samengaan van GroenLinks met de PvdA, maken het dynamische aspect nog relevanter.

Om deze vragen te beantwoorden hebben we Nederlandse kiezers veertien thema's voorgelegd en hen gevraagd met welke partij zij ieder thema associëren. De respondenten mochten per thema maximaal twee partijen noemen. Tien thema's werden ook in 2021 voorgelegd (immigratie, discriminatie, veiligheid, economie, armoede, zorg, normen en waarden, klimaat, onderwijs en wonen) en vier thema's zijn vervangen door nieuwe onderwerpen die in de afgelopen jaren saillant zijn geworden: bestaanszekerheid, bestuurscultuur, landbouw en leefbaarheid in de regio.² De lijst met partijen omvat de partijen die in 2021 in het parlement verkozen werden, aangevuld met Nieuw Sociaal Contract (NSC) en Belang van Nederland (BVNL). Ook konden kiezers aangeven dat ze 'een andere partij' of 'geen partij' met een thema associeerden.

Figuur 20.1: Mate van ownership per thema

20.2 In hoeverre hebben thema's een partij-eigenaar?

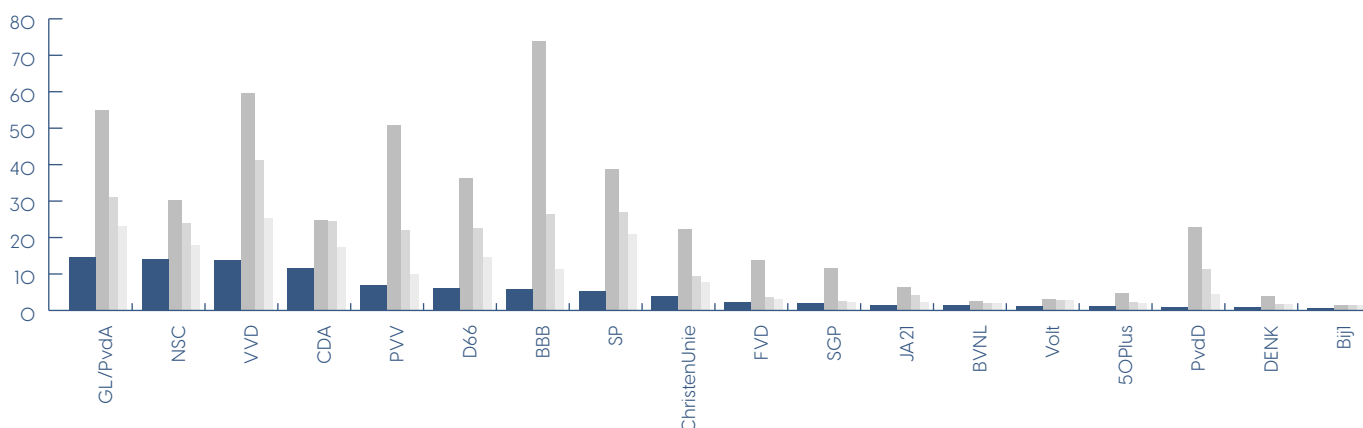
Figuur 20.1 toont per thema het aandeel kiezers dat het thema met minstens één partij associeert. De thema's aan de linkerkant van de grafiek worden dus het sterkst met een partij in verband gebracht. De blauwe balken representeren het aandeel kiezers in 2023, de grijze balken het aandeel in 2021 (voor de 10 thema's die toen ook zijn uitgevraagd).

We zien dat de mate van partij-associaties enigszins varieert. Zo worden landbouw, klimaat, immigratie, economie, armoede en normen en waarden door het overgrote deel van de kiezers (> 80%) wel met een partij in verband gebracht. Dit geldt in iets mindere mate voor de overige thema's, met bestuurscultuur (75%) en leefbaarheid in de regio (74%) als de onderwerpen die de minste partij-associaties oproepen. Wat daarnaast opvalt is dat er sprake lijkt te zijn van een toename in

partij-associaties. Met name op de thema's wonen en veiligheid is het aandeel kiezers dat hierbij aan geen enkele partij hoeft te denken in twee jaar gedaald.

20.3 Welke partijen worden het vaakst genoemd?

In Figuur 20.2 vormen partijen het uitgangspunt.³ De wat dikkere blauwe balken geven per partij het mediane aandeel associaties weer. GroenLinks-PvdA, op de voet gevolgd door NSC en VVD, hebben de hoogste mediaan, wat betekent dat deze partijen regelmatig met onderwerpen worden geassocieerd. Nu vertelt dat natuurlijk alleen in algemene zin iets, en gaat het in de praktijk om de associaties op specifieke onderwerpen. Bovendien is het voor een partij minder effectief om als tweede of derde genoemd te worden dan als eerste eigenaar.

Figuur 20.2: Mate van ownership per partij – mediaan (blauw) en drie sterkste associaties (grijs)

De wat smallere grijze balken geven per partij de drie sterkste associaties weer. Drie soorten partijen vallen op. Ten eerste zijn er partijen met hoge uitschieters: GroenLinks-PvdA (klimaat), VVD (economie, veiligheid), PVV (immigratie) en BBB (landbouw). Hoewel de mediaan van GroenLinks-PvdA iets hoger is dan die van de VVD, laten de grijze balken zien dat de VVD op meerdere terreinen sterke thema-associaties oproept. Ten tweede zijn er verschillende partijen die niet of nauwelijks met één of meer thema's worden geassocieerd. Zij zijn in een omgeving met veel partijen weinig onderscheidend qua thematiek. Dit zien we het duidelijkst bij JA21 en BVNL: zij hebben een lage mediaan en ook geen duidelijke uitschieters. Dit geldt ook voor Volt, hoewel hier het ontbreken van een uitschieter ook het gevolg kan zijn van het feit dat het thema 'Europa' niet in de NKO-vragenlijst van 2023 is opgenomen. Tot slot zijn er partijen die een lage mediaan combineren met één enkele uitschieter, zoals de SGP en de PvdD. Deze partijen zijn vooral bekend van een enkel onderwerp, zoals normen en waarden of klimaat. Ze zijn weliswaar niet de eerste eigenaar op dat thema, maar kunnen zich als kleinere partij er wel op onderscheiden.⁴

Hoewel we in dit hoofdstuk niet naar stemgedrag kijken, sluiten de bevindingen wel goed aan bij de dynamiek van de twee verkiezingscampagnes die 2023 kende. In aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen in maart ging de campagne hoofdzakelijk over landbouw, met bijzondere aandacht voor het stikstofdossier. Grote winnaar was de BBB, die sterk met dit thema wordt geassocieerd. De campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen werd dan weer gedomineerd door immigratie, met de PVV als grote winnaar. In beide gevallen won de partij die op het meest saillante onderwerp bij kiezers de sterkste associatie oproep.

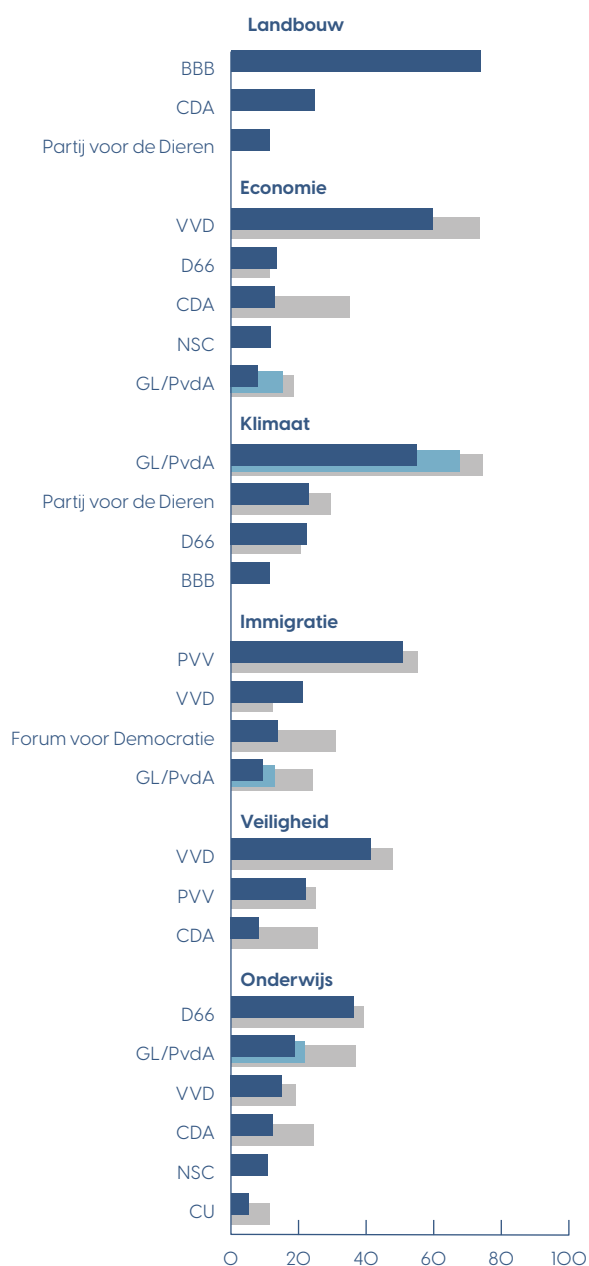
20.4 Partijen en thema's: issue ownership in de Nederlandse politiek

Uiteindelijk draait het natuurlijk om de vraag: hoe ziet het issue ownership er per politieke partij uit? In onze analyse van 2021 hebben we het issue ownership

nog geclusterd naar type thema – thema's waar respectievelijk centrumrechtse, radicaal-rechtse, linkse en progressieve partijen op domineerden. Dit keer kiezen we voor een andere benadering door de thema's te ordenen naar mate van eigenaarschap. We onderscheiden drie clusters: thema's waarop één partij overtuigend eigenaarschap heeft, de omstreden thema's waarbij twee partijen aanspraak op eigenaarschap kunnen maken, en thema's die nog open liggen.⁵

Figuur 20.3 toont de clusters, startend met de thema's in handen van een enkele partij. Dit cluster omvat landbouw, economie, klimaat, immigratie, veiligheid en onderwijs, geordend naar de sterkte van het eigenaarschap. De BoerBurgerBeweging is nog een jonge partij die pas sinds 2021 in het parlement zit, toch heeft deze partij overtuigend eigenaarschap op een belangrijk politiek thema weten te verwerven. Landbouw wordt sterk met de BBB geassocieerd (74%), ook door kiezers die niet op de partij hebben gestemd of van plan zijn dat in de toekomst te doen. De VVD heeft op twee thema's eigenaarschap: economie (60%) en veiligheid (41%). Voor beide onderwerpen geldt dat de partij in absolute zin wezenlijk minder vaak wordt genoemd dan in 2021, maar dat laat onverlet dat het eigenaarschap nog altijd onomstreden is. In 2021 was op het thema economie nog sprake van enige concurrentie vanuit het CDA; in 2023 is daar weinig van over. Net als in 2021 wordt immigratie door veel kiezers met de PVV geassocieerd (51%). Het is het enige thema waar de partij zo sterk mee in verband wordt gebracht en het is voor de PVV dan ook heel voordelig geweest dat de verkiezingscampagne vooral over dit onderwerp ging. Tot slot zijn er twee thema's die sterk aan progressieve partijen worden gelinkt. In de eerste plaats is dit klimaat. In 2021 was GroenLinks de onbetwiste eigenaar en de partij is erin geslaagd om dit eigenaarschap mee te nemen naar de fusiepartij GroenLinks-PvdA (55%). Hoewel D66 zich de afgelopen jaren ook op het klimaatdossier profileerde, denken de meeste kiezers bij dit onderwerp aan GroenLinks-PvdA. Om de vergelijking met 2021 te kunnen maken, tonen we voor de fusiepartij twee balken: de opgetelde score van beide partijen (de grijze balk) en de score van de partij met de hoogste associatie uit dat jaar (blauwe

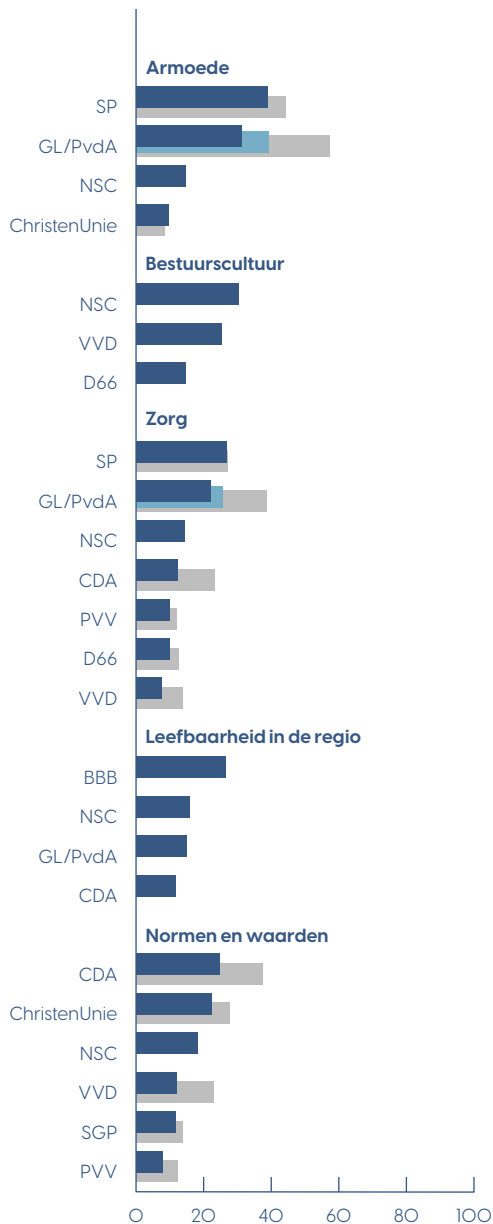
balk). Ondanks het aanhoudende eigenaarschap, is de associatie in 2023 wel iets verzwakt. D66 is eigenaar van het thema onderwijs. Net als in 2021 associeert de grootste groep kiezers dit thema met D66 (36%). De sterkte van die associatie is bovendien betrekkelijk stabiel gebleven. Daarmee lijkt de koers die D66 jaren geleden inzette – om zich om te vormen tot de onderwijspartij – zich te hebben uitbetaald.

Figuur 20.3: Issue ownership Nederlandse politieke partijen: issues met onduidelijk eigenaarschap

Het tweede cluster bestaat uit thema's waarvan het eigenaarschap omstreden is: armoede, bestuurscultuur, zorg, leefbaarheid in de regio en normen en waarden. Opnieuw zijn de onderwerpen geordend naar de sterkte van het (omstreden) eigenaarschap. Net als in 2021 strijden de linkse partijen (SP en nu GroenLinks-PvdA) om het eigenaarschap van armoede. De SP wordt in absolute zin het vaakst genoemd, maar het verschil met GroenLinks-PvdA is klein. Een vergelijkbaar spanningsveld zien we bij het thema zorg: de SP wordt het vaakst genoemd, op de voet gevolgd door GroenLinks-PvdA en vervolgens het NSC. Het valt op dat de fusiepartij GroenLinks-PvdA op beide sociaaleconomische thema's terrein heeft verloren, zelfs wanneer we uitgaan van de meest conservatieve schatting uit 2021 (blauwe balk).

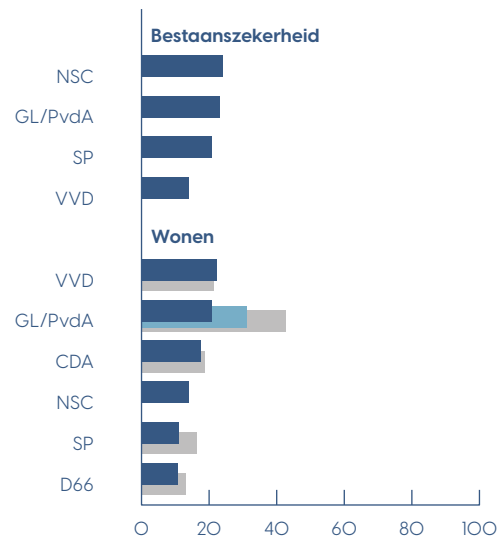
Bestuurscultuur is een nieuw onderwerp dat tijdens de formatie en regeerperiode van kabinet Rutte IV veel aandacht kreeg. In aanloop naar de verkiezingen in 2023 was het vooral NSC dat dit thema agendeerde. Dat is slechts deels terug te zien in Figuur 20.4 Weliswaar is NSC de meest genoemde partij, maar voor een centraal thema in de afgelopen twee jaar blijft de associatie wat beperkt (30%). Bovendien is het verschil met de VVD vrij klein. Daarbij zou het een rol kunnen spelen dat veel mensen 'bestuurscultuur' sterk met de regeerperiode van VVD-leider Rutte associëren, als probleem in plaats van als oplossingsrichting. Een ander nieuw thema is leefbaarheid in de regio. Ook hier doet een nieuwkomer het goed: de BBB wordt het vaakst door kiezers genoemd, hoewel het aandeel niet bijster groot is (26%). Tot slot zien we dat het thema normen en waarden, traditioneel het terrein van de Christendemocraten, met recht omstreden kan worden genoemd. Lange tijd was dit hét onderwerp waar het CDA mee werd geassocieerd, maar het verschil met de ChristenUnie is inmiddels zo klein geworden (25% om 22%) dat het nauwelijks nog betekenis heeft. Uit de wetenschappelijke literatuur weten we dat issue eigenaarschap zich niet eenvoudig laat 'stelen', maar het eigenaarschap op dit specifieke thema is niet langer vanzelfsprekend.

Figuur 20.4: Issue ownership Nederlandse politieke partijen: issues met omstreden eigenaarschap

Het laatste cluster omvat twee thema's die nog open liggen: bestaanszekerheid en wonen. De minimale verschillen laten zien dat het onderwerp nog niet door een partij is toegeëigend. NSC, GroenLinks-PvdA, en de SP scoren allemaal redelijk hoog. Interessant is dat het klassieke linkse onderwerp in 2023 werd geagendeerd door het NSC dat zelf uit een christendemocratische partij ontsproot. Wonen was één van de thema's dat ook in 2021 nog geen overtuigende eigenaar kende. Dat jaar werd de PvdA het vaakst genoemd, gevolgd

door de VVD. GroenLinks-PvdA heeft sindsdien terrein verloren: het aandeel kiezers dat aan deze partij(en) moet denken is sterk afgenomen. De VVD wordt nu het vaakst genoemd, op de voet gevolgd door de fusiepartij, het CDA (met ministerschap op dit onderwerp) en NSC. Het is opvallend dat dit onderwerp nog steeds niet eenduidig is geclaimd, aangezien wonen al jaren een thema is waar veel kiezers zich grote zorgen over maken en waar de afgelopen jaren ook veel over te doen is geweest. Vooralsnog is het blijkbaar geen van de partijen gelukt om zich op dit dossier overtuigend te profileren.

Figuur 20.5: Issue ownership Nederlandse politieke partijen: issues zonder eigenaarschap

Uitgesplitst naar groepen kiezers

Om de gedragenheid van issue ownership vast te stellen, hebben we onderzocht in hoeverre partij-associaties variëren onder verschillende groepen kiezers. Meer specifiek maken we onderscheid tussen daadwerkelijke kiezers van partij X, potentiële kiezers van partij X (die nu niet op die partij stemmen maar dat voor de toekomst overwegen) en niet-kiezers van partij X. Op vrijwel alle thema's is er sprake van eenzelfde patroon: partij-associaties zijn het sterkst onder daadwerkelijke kiezers, gevolgd door potentiële kiezers en daarna de niet-kiezers. Dit betekent dat issue ownership ook deels wordt gestuurd door partijvoorkeuren.

Voor de meeste thema's zijn de verschillen in associatie tussen groepen kiezers klein. Dit geldt bijvoorbeeld voor landbouw. Van de BBB-stemmers denkt 88 procent aan de BBB wanneer het over landbouw gaat. Onder de potentiële kiezers ligt dit percentage maar een heel klein beetje lager: 86 procent. En onder kiezers die nu niet en ook in de toekomst niet op de BBB zullen stemmen, associeert nog altijd 72 procent deze partij met dit thema. Toch zijn er ook thema's waarop de verschillen tussen de kiezersgroepen behoorlijk groot zijn. Zo wordt zorg door 67 procent van de daadwerkelijke SP-kiezers met de SP geassocieerd. Van de potentiële kiezers denkt 48 procent bij zorg aan de SP. Maar onder de kiezers die nu niet en ook in de toekomst niet op de partij zullen stemmen, is dat percentage slechts 21 procent.

20.5 Belang van thema's

Eigenaarschap kan voor partijen electoraal veel opleveren, maar dan moet een thema door kiezers wel belangrijk worden gevonden. We vroegen daarom aan kiezers – voorafgaand aan de verkiezingen – wat zij vinden dat het belangrijkste probleem is waar ons land mee te maken heeft. Deze open vraag is vervolgens omgezet in een 40-tal bredere categorieën. Tabel 20.1 toont de thema's die door de kiezers het vaakst werden genoemd. Categorieën die door minder dan 1% van de kiezers genoemd werd zijn hierin niet opgenomen.

Immigratie gaat aan kop: de grootste groep kiezers vindt dit het belangrijkste probleem waar Nederland mee te maken heeft. Ook asielbeleid wordt vaak genoemd, wat het belang van deze onderling gerelateerde thema's voor veel Nederlanders onderstreept. Het is goed mogelijk dat de val van de regering in de zomer van 2023, alsmede de aandacht die met name de VVD, NSC en de PVV aan het thema schonken tijdens de verkiezingscampagne, hieraan hebben bijgedragen. In het voorjaar van 2023 lieten peilingen zien dat migratie en asiel voor kiezers belangrijke onderwerpen waren, maar nog niet de voornaamste. Opvallend is dat immigratie gevolgd wordt door wonen, één van de onderwerpen waar partijen nog geen duidelijk eigenaarschap op hebben. Electoraal gezien lijkt hier dus sprake van onbenut potentieel. Klimaat staat op de derde plaats; sociaaleconomische onderwerpen komen pas op plek 5 en 6 aan de orde. Dat kan verklaren waarom eigenaarschap op dit type onderwerpen zich niet evident heeft vertaald in groot electoraal succes.

Tabel 20.1: Belangrijkste probleem van Nederland in de ogen van kiezers

Belangrijkste probleem van Nederland	Percentage kiezers ⁶
Immigratie	15,2
Wonen	12,8
Klimaat en natuur	7,8
Asielbeleid	6,7
Bestaanszekerheid en armoede	5,4
Gezondheidszorg	3,7
Bestuurscultuur en politiek	3,0
Prijsniveau en belastingen	2,7
Polarisatie en verdeeldheid	2,5
Crises zoals toeslagenaffaire en bevingen Groningen	1,3
Omgang met de boeren	1,3
Te veel problemen	1,3
Discriminatie en intolerantie	1,2
Overige problemen	8,4
Missing	26,4
Totaal	100

20.6 Slot

De strijd om de gunst van de kiezer is in een meerpartijstelsel als het Nederlandse bijzonder complex. Partijen moeten onderscheidend zijn. Een van de manieren om dat te bereiken is via het eigenaarschap van thema's. Overtuigend issue eigenaarschap zorgt ervoor dat kiezers een partij eerder overwegen én er eerder op stemmen. Dat geldt des te meer voor thema's die centraal in de aandacht staan omdat kiezers zich er zorgen over maken.

Dit hoofdstuk laat zien dat kiezers op een aantal thema's sterke associaties met politieke partijen hebben: landbouw (BBB), economie (VVD), klimaat (GL-PvdA), immigratie (PVV), veiligheid (VVD) en onderwijs (D66). Andere thema's zijn meer omstreden: armoede, zorg, bestuurscultuur, leefbaarheid van de regio, en normen en waarden. Dit jaar waren we in staat het dynamische karakter van het issue eigenaarschap in kaart te brengen. Over het algemeen vallen vooral de constanten op. Toch zijn er ook enkele interessante verschuivingen. De fusiepartij GL-PvdA lijkt moeite te hebben om de sociaaleconomische thema's (armoede, zorg, wonen) aan zich te blijven binden. Het CDA was de eigenaar van het thema normen en waarden, maar ziet dat eigenaarschap inmiddels bedreigd door de ChristenUnie.

De kiezersgunst draait niet enkel om de lijsttrekker en de inhoudelijke partijpositie, maar ook om de saillantie van maatschappelijke thema's en de mate waarin partijen daarmee geassocieerd worden. Uit onze analyses komt naar voren hoe stabiel die associaties over het algemeen zijn. Het is voor partijen dan ook een risicovolle strategie om campagne te voeren op thema's die de kiezer met een electorale concurrent associeert. Veel zinvoller is het om juist de eigen thema's voor het voetlicht te brengen en het belang ervan te onderstrepen.

Eindnoten en/of referenties

- 1 In plaats van de traditionele links-rechts tegenstelling, kunnen positionele verschillen ook worden uitgedrukt als conservatief vs. progressief of kosmopolitisch vs. nationalistisch (REF).
- 2 Ten koste van vier andere thema's: euthanasie, Europese Unie, werkgelegenheid en democratie.
- 3 Hier kan de vergelijking met 2021 niet worden gemaakt, omdat de uitgevraagde issues tussen de jaren niet gelijk zijn.
- 4 DENK en Bijl zijn uitzonderingen. In de vragenlijst hadden we een extra thema opgenomen: discriminatie. Dat thema blijkt echter dubbelzinnig. Deels associëren mensen dit thema (zoals bedoeld) met partijen die het agenderen: DENK en Bijl. Dat zijn thema's die er voor deze partijen daadwerkelijk uitspringen, net als klimaat voor de PvdD en normen en waarden voor de SGP. Maar deels associëren mensen dit thema met partijen die volgens hen discrimineren. Daarom is het thema minder geschikt om uit te werken in deze analyse.
- 5 Voor deze indeling hanteren we een tamelijk willekeurige set regels. Als een thema door minstens een derde van de kiezers wordt geassocieerd met één partij en het verschil met de tweede partij minstens 10 procentpunten is, hebben we het over issue eigenaarschap. Als het thema niet aan die vereisten voldoet (het verschil met de derde partij is minimaal 5%, of een kleiner aandeel van de kiezers associeert het thema met één partij) dan stellen we dat het issue eigenaarschap omstreden is. Als het thema ook aan die vereisten niet voldoet (nog kleinere verschillen met de derde partij), dan stellen we dat het issue eigenaarschap openligt.
- 6 Deze percentages zijn gebaseerd op de gehele dataset (N = 5640).

21. Mediagebruik en ontwikkeling van stemkeuze

Linda Bos, Emma van der Goot en Rachid Azrout

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Ruim 30% van de kiezers veranderde tijdens de verkiezingscampagne van 2023 van stemvoorkeur en ruim een vijfde bepaalde hun uiteindelijke stemkeuze kort voor de verkiezingen.
- In lijn met eerder onderzoek wordt de publieke omroep in het algemeen en het NOS Journaal het meest gebruikt voor het volgen van de campagne.
- Nieuwskijkers van commerciële zenders veranderen vaker van stemkeuze, terwijl krantenlezers dat juist minder doen en vroeger in de campagne hun stemkeuze bepalen.
- Kiezers die regelmatig politieke berichtgeving op sociale media volgen veranderen vaker van stemkeuze of maken later hun keuze.

21.1 Inleiding

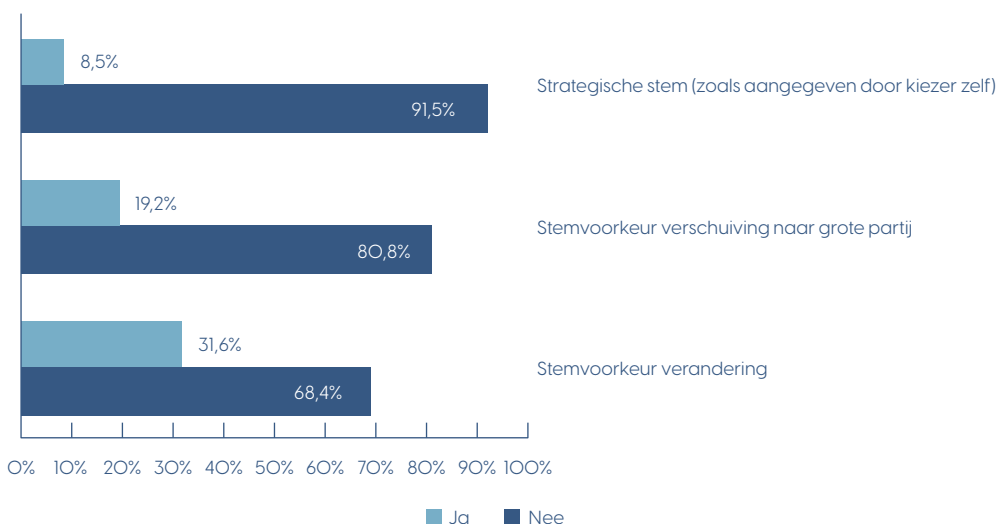
Mediagebruik speelt een centrale rol in de informatievoorziening tijdens verkiezingscampagnes. Via zowel traditionele (kranten, televisie) als online en sociale media vernemen kiezers inhoudelijke en strategische standpunten en bepalen met name zwevende kiezers hun uiteindelijke stemkeuze op basis van de zichtbaarheid en evaluaties van politieke partijen (Geers & Bos, 2017), terwijl blootstelling aan nieuws op sociale media meest informatief is voor *first time voters* (Ohme, de Vreese & Albaek, 2018), en er reden is om aan te nemen dat berichtgeving over coalitievorming de kans op strategisch stemmen verhoogt (Eberl & Plescia, 2018). In dit hoofdstuk bestuderen we de invloed van verschillende vormen van mediagebruik op individuele kiezersbewegingen. We kijken naar verandering van stemkeuze tijdens de campagne, en specifiek naar een verandering in partijvoorkeuren die kan duiden op strategisch stemmen, of mensen switchen naar een grote partij. We onderzoeken ook de motivaties van kiezers voor een stemkeuze en de timing van de stemkeuze.

21.2 Kiezersbewegingen tijdens de campagne

Kiezers zijn steeds minder loyaal aan een bepaalde partij en veranderen steeds vaker hun stemkeuze tijdens en tussen verkiezingen (Mair, 2008). In het vormen van een keuze voor een politieke partij kunnen inhoudelijke standpunten van partijen bepalend zijn, maar kiezers

hebben ook de neiging om een strategische keuze maken en niet te stemmen op hun meest favoriete partij (Alvarez & Nagler, 2000). In een meerpartijstelsel kan het voor kiezers namelijk interessant zijn om niet op hun eerste keuze te stemmen, maar bijvoorbeeld op hun tweede of derde keuze als deze hoger in de peilingen staat en een grotere kans heeft om te winnen of deel te nemen aan de coalitieonderhandelingen. Om in kaart te brengen of mensen een strategische stem hebben uitgebracht in plaats van een 'oprechte' stem op een partij die het meest overeenkomt met hun politieke voorkeur, hebben we gekeken naar veranderingen in partijvoorkeuren tijdens de verkiezingen, de motivaties voor hun stemkeuze, en de timing van hun stemkeuze.

Allereerst hebben we onderzocht of de stemkeuze van kiezers tijdens de campagne is veranderd of dat zij bij hun oorspronkelijke keuze zijn gebleven. Om dit te doen, hebben we de stemvoorkeur van het begin van de campagne (halverwege oktober) vergeleken met de uiteindelijke stemkeuze een maand later (de verkiezingen van 22 november). Als we kijken naar de kiezers die aan het begin van de campagne al een voorkeur hadden voor een bepaalde partij, zien we dat 71% van hen bij deze keuze is gebleven gedurende de verkiezingscampagne (zie Figuur 21.1). 29% van deze kiezers is van stemkeuze veranderd. We willen hierbij aantekenen dat het niet uit te sluiten is dat ook de kiezers die op hun eerste voorkeur stemden, tijdens de campagne toch tijdelijk van voorkeur zijn veranderd of tenminste hebben getwijfeld, en de definitieve beslissing over hun stem pas later hebben genomen.

Figuur 21.1

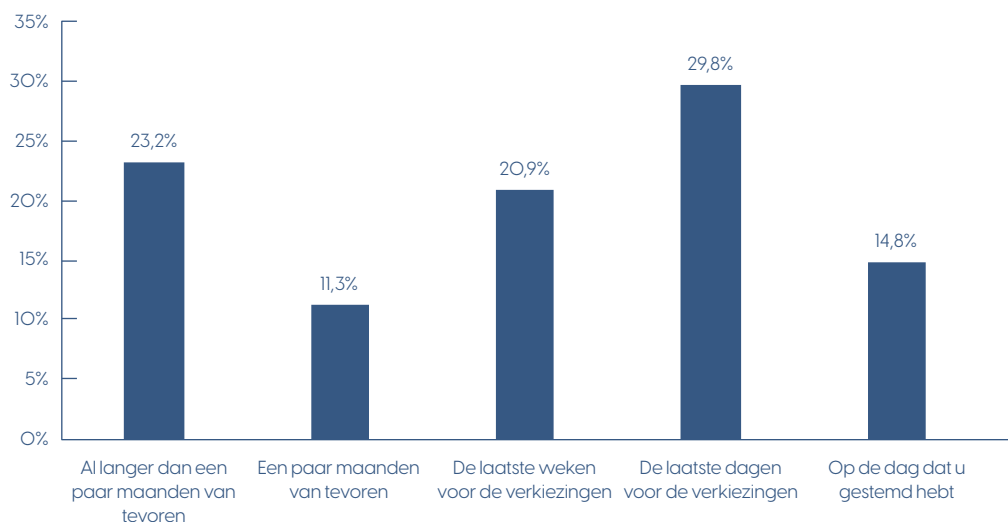
Om te kijken of de kiezers die van partij wisselden dit deden om strategische redenen, analyseren we of zij switchten naar één van de drie grote partijen in de peilingen: de VVD, de PVV of GroenLinks/PvdA. Hoewel het lastig is om te bepalen of een stem daadwerkelijk strategisch is, wordt het veranderen van de oorspronkelijke stemkeuze naar een partij die kans maakt om te winnen in de wetenschappelijk literatuur vaak als een strategische stem geassocieerd (zie bijvoorbeeld Anderson, 2022). We zien dat 19% van de kiezers van hun oorspronkelijke partij zijn gewisseld naar één van de grootste partijen (VVD, PVV of PvdA/GroenLinks). Als we de analyse uitvoeren op alleen de partijwisselaars, dan zien we dan bijna 61% van de mensen die niet bij hun oorspronkelijke voorkeur zijn gebleven, op één van de drie grote partijen heeft gestemd. Dit zou kunnen duiden op een strategische stem op het torentje of een plek aan de onderhandelingstafel.

Om een beter beeld te krijgen van strategische stemmotieven kijken we naar de motieven die kiezers zelf noemen voor hun uiteindelijke stemkeuze. Van de kiezers in het NKO die een stem hebben uitgebracht heeft 8% zo'n strategisch motief. De meest voorkomende reden is dat ze wilden dat of het linkse of rechtse blok de grootste werd, of ze wilden tegenwicht bieden ten opzichte van linkse/rechtse partijen. Daarnaast benoemden kiezers dat ze strategisch stemden voor een potentiële coalitie en een plekje aan de onderhandelingstafel: "Gedeeltelijk strategische stem om links om onderhandelingstafel te krijgen". Opvallend

was dat zowel kiezers voor de VVD als GL/PvdA als motivatie gaven dat ze wilden voorkomen dat PVV de grootste zou worden. Het merendeel van de strategische kiezers geeft overigens wel aan dat de keuze ook deels ideologisch is. Los van de strategie is het dus voor kiezers ook van belang dat er raakvlakken zijn wat betreft opvatting. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in het volgende antwoord: "Ik ben eigenlijk een heel trouw CU-stemmer, maar nu wilde ik met mijn stemkeuze zorgen dat de PVV of VVD niet de grootste partij zou worden. Dan is GroenLinks/PvdA het dichtst bij mijn politieke voorkeur, met kans op een serieus tegenwicht."

Een enkeling lijkt een opvallendere strategische keuze te maken die mogelijk tegen hun opvattingen ingaat. Zo geeft een kiezer aan te stemmen voor GL/PvdA terwijl deze kiezer VVD-lid is. Een andere kiezer geeft aan rechtser te stemmen dan gewoonlijk: "Omdat de dame van de VVD ineens zei dat ze niet met de PVV wilde praten. Ik vind dat niet kunnen en ben dus rechtser gaan stemmen als dat ik wil. PVV is een grote partij en mag niet bij voorbaat uitgesloten worden dat is niet democratisch". Tot slot werd er door sommige kiezers strategisch op kleinere partijen gestemd, zodat zij niet uit de kamer zouden verdwijnen of omdat ze meer invloed zouden krijgen. Zoals een kiezer aangaf: "Ging er vanuit dat PVV en NSC gaat winnen, dus deze hebben zetels genoeg, en de BBB kan er dan nog wel gebruiken"

Een laatste manier om naar kiezersbewegingen te kijken is door in te zoomen op het moment waarop kiezers hun uiteindelijke stembeslissing hebben

Figuur 21.2

genomen (Figuur 21.2). We zien dat ruim 44% van kiezers nog in de laatste dagen voor de verkiezingen hun definitieve keuze maakt. Deze cijfers wijzen erop dat de (berichtgeving over de) verkiezingscampagne voor deze kiezers waarschijnlijk een rol speelt in de vorming van hun opinie. Daarbij is het waarschijnlijk dat de campagne een nog grotere rol speelt voor kiezers die uiteindelijk een strategische stemkeuze maken, aangezien hiervoor meer informatie nodig is, met name over de positie van partijen in de peilingen, en de mate waarin partijen al dan niet bereid zijn om samen in een coalitie te stappen.

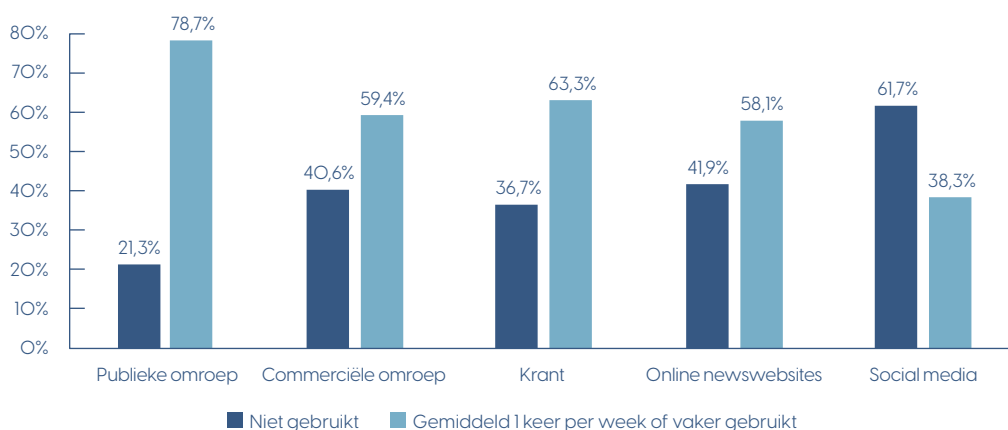
21.3 Volgen van de verkiezingscampagne via de media

Voordat we naar deze relatie kijken, willen we eerst een beeld schetsen van het mediagebruik tijdens de campagne. In het kiezersonderzoek geeft 37% van de respondenten aan dat ze de campagne (zeer) intensief hebben gevolgd, en is alle respondenten gevraagd hoeveel dagen per week ze verschillende media hebben gebruikt om "het nieuws over partijen en kandidaten" te volgen.

We zien dat bijna 79% van de kiezers tijdens de campagne minimaal één keer per week heeft afgestemd op nieuws van de publieke omroep. Het nieuws van de commerciële omroepen - wordt minder maar toch goed bekeken (59%; Figuur 21.3). Als we

naar specifiekere cijfers kijken (niet weergegeven in het figuur) blijkt dat ruim 70% van de kiezers in het algemeen minimaal eens per week naar het NOS Journaal kijkt. Voor RTL Nieuws is dat 48% en voor Hart van Nederland 26%. Bovendien leest bijna 67% van de Nederlandse kiezers regelmatig een krant, of bekijkt een digitale of online variant (Figuur 21.3). Het gebruik van regionale kranten is wijdverbreid: 47% leest minimaal eens per week een regionale krant en 38% bezoekt een regionale nieuwswebsite. Wel zien we dat de lezerspublieken van deze kranten sterk verschillen: zo bereiken de Telegraaf en de Volkskrant (vrijwel) dagelijks respectievelijk 25 en 18% van de kiezers, maar is er tussen deze lezerspublieken nauwelijks overlap (slechts 3% van de kiezers leest beide kranten regelmatig).

Dat wil zeggen: veel kiezers lezen een krant, maar ze lezen waarschijnlijk wel grotendeels een andere krant, en krijgen daarmee een ander beeld van het nieuws in het algemeen en de verkiezingscampagne in het bijzonder. Ruim de helft van de kiezers bekijkt (minimaal) wekelijks nieuws online, via een van de kanalen van de NOS (48%), nu.nl (41%) of via kleinere platforms. Tenslotte worden sociale media het minst gebruikt om politiek nieuws te volgen (38%, Figuur 21.3). In het algemeen ziet 18% wekelijks of vaker nieuws over politiek via Facebook, 14% via Instagram, 13% via YouTube, 10% via X en 5% via TikTok.

Figuur 21.3: Mediagebruik

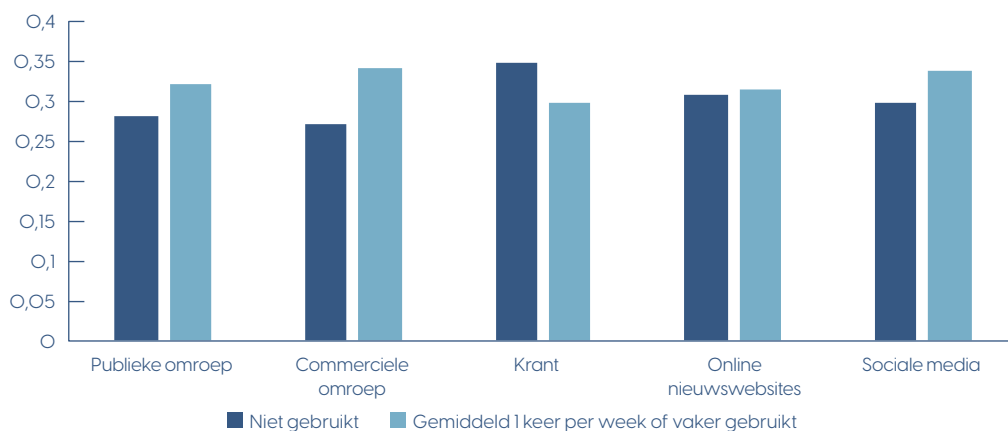
21.4 Mediagebruik en kiezersbewegingen

Zien we verschillen in de mate waarin de gebruikers van verschillende media veranderen van stemvoorkeur gedurende de verkiezingen of in de timing van hun beslissing? Op basis van eerder onderzoek weten we dat de kennis (inhoudelijk dan wel strategisch) die nodig is voor het bepalen van de stem afkomstig is uit de media.

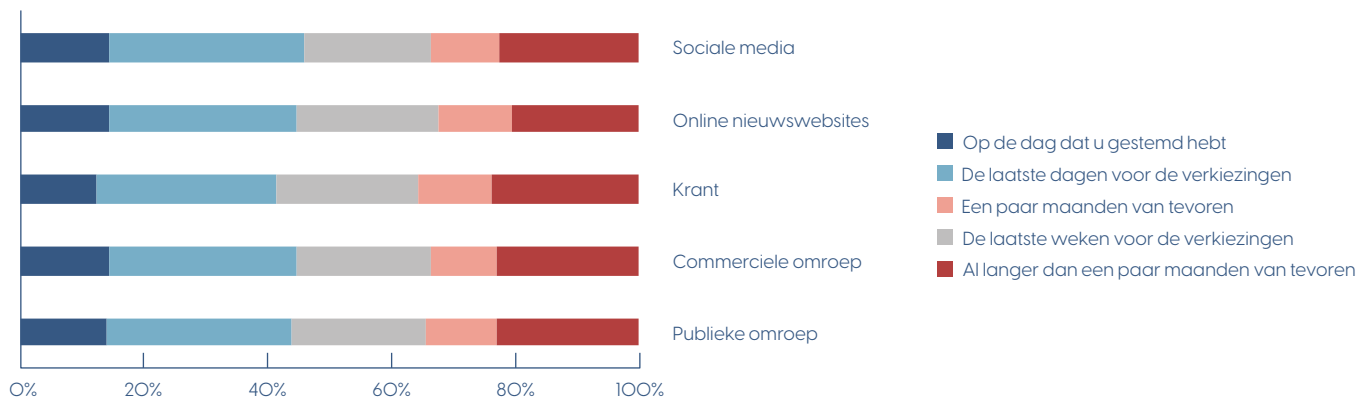
Kijkend naar de televisiekijkers dan zien we kiezers die regelmatig afstemmen op de publieke omroep voor hun campagnenieuws iets eerder hun stemkeuze bepalen (figuur 21.5), maar niet minder vaak switchen tussen partijen. Voor kijkers naar de commerciële omroep geldt het omgekeerde: zij switchen juist vaker (figuur 21.4). Als we inzoomen op specifiek mediagebruik, zien we eenzelfde of sterker patroon. NOS Journaal-kijkers switchen minder vaak en kijkers van RTL Nieuws en Hart van Nederland juist vaker. Regelmatige krantenlezers veranderen het minst vaak

van stemkeuze (figuur 21.4), en bepalen deze keuze over het algemeen eerder (figuur 21.5). Deze patronen zien we terug bij Volkskrant- en Trouwlezers, maar niet bij lezers van andere kranten (zoals de Telegraaf, NRC Handelsblad, Algemeen Dagblad en regionale kranten).

Regelmatige gebruikers van online nieuws bepalen later, maar veranderen niet vaker, hun stemkeuze. Als we naar specifieke online media kijken dan vallen daar twee verschillen op: NOS online-gebruikers bepalen hun stemkeuze over het algemeen eerder (net als NOS-Journaalkijkers), en gebruikers van c'est moco (een nieuwsaccount voor jongeren op Instagram) wisselen veel vaker van stemvoorkeur (53%) dan niet-gebruikers (31%). In lijn met de laatste bevinding, veranderen kiezers die minimaal eens per week de campagne volgen via sociale media, vaker hun stemvoorkeur dan kiezers die dat niet doen. Kijkend naar specifieke platforms, bepalen politieke Instagram- en TikTok-gebruikers hun stem later en YouTube-gebruikers juist eerder.

Figuur 21.4: % Verandering partijkeuze per medium

Figuur 21.5: Moment stembeslissing naar media gebruik

21.5 Slot

Uit de analyse bleek dat kiezers regelmatig van partijkeuze veranderden tijdens de campagne en dat een groot deel hun stem pas in de laatste dagen voor de verkiezingen bepaalde. De resultaten lieten daarnaast indicaties zien van strategisch stemmen, door kiezers die dit zelf als reden aangaven en kiezers die gedurende de campagne naar een grote partij bewogen. Het mediagebruik van Nederlandse kiezers komt overeen met eerder onderzoek: de publieke omroep en het NOS Journaal specifiek is de meest gebruikte bron voor (campagne) nieuws (Bos et al., 2016). Kijkend naar de relatie tussen mediagebruik en kiezersbewegingen, zien we kleine verschillen tussen de media. In het algemeen veranderen kijkers van commerciële omroepen vaker van stemkeuze, terwijl gebruikers van bronnen van de publieke omroep en kranten als de Volkskrant en Trouw dat juist minder doen en vroeger in de campagne hun stemkeuze bepalen. Tenslotte zien we dat gebruikers die regelmatig politieke berichtgeving op sociale media volgen, en in het specifiek op het jongerenplatform C'est moco vaker van stemkeuze veranderen. Ook maken Instagram- en TikTok-gebruikers later hun keuze dan YouTube-gebruikers. Voor de gevonden resultaten zijn grofweg drie verklaringen te vinden in de literatuur, en deze verklaringen bepalen in samenspraak de invloed die mediagebruik heeft op publieke opinievorming in het algemeen, en de bepaling van de stemkeuze in het bijzonder.

Allereerst kunnen de gevonden verschillen komen door verschillen in de inhoud van de berichtgeving, waarbij het ene medium bijvoorbeeld meer (positieve of negatieve) aandacht geeft aan een of meerdere partijen, aan specifieke beleidsonderwerpen die door kiezers worden gelinkt aan specifieke partijen, of aan coalitie(on)mogelijkheden. Ook de framing van campagneberichtgeving kan invloed hebben op de manier waarop de berichtgeving wordt verwerkt door kiezers: zo kan het ene medium bijvoorbeeld sterker dan het andere medium de 'schuld' van de val van het kabinet in de schoenen schuiven van de VVD, wat ertoe kan leiden dat gebruikers van dat medium negatiever denken over de VVD en minder geneigd zijn op die partij te stemmen. Aangezien er geen systematische informatie is verzameld over de inhoud van de campagne van 2023 in verschillende media, is

het niet mogelijk uitspraken te doen over de invloed van de inhoud van berichtgeving op kiezersbeweging en opinieformatie.

Een andere verklaring duidt op verschillen in publieken. De publieke omroep trekt een zeer breed, hoewel gemiddeld iets ouder, publiek, terwijl jongeren vaker politieke berichtgeving zien via sociale media dan via de (lineaire) televisie. Een verklaring voor de bevinding dat gebruikers van politieke berichtgeving op sociale media vaker van partijvoorkeur veranderen ligt dan ook wellicht in de aard van de doelgroep: jongeren zijn vanwege hun leeftijd en geringe verkiezingservaring meer geneigd om pas later hun stemkeuze te bepalen. Krantenlezers zijn daarentegen vaker (ouder,) meer politiek geïnteresseerd en loyaler aan hun partijkeuze. Een derde verklaring betreft de gebruikservaring van verschillende media. Hierbij maken we allereerst specifiek een onderscheid tussen algoritmisch nieuws – nieuws waarbij het algoritme bepaalt wat de nieuwsconsument te zien krijgt – en nieuws waarbij journalistieke selectie de boventoon voert. Hoewel de persoonlijke gebruikservaring ook afhankelijk is van persoonlijke instellingen, weten we bijvoorbeeld zeker dat de volgorde van nieuwsberichten in het NOS Journaal voor iedereen hetzelfde is. Welke berichten van NOS Stories worden gezien op sociale media verschilt daarentegen per gebruiker. Daarnaast kiezen kiezers ook zelf wat ze lezen of kijken binnen media. Zo leest de gemiddelde krantenlezer de krant niet van voor naar achter, en selecteert men artikelen op onlinenieuwssites naar persoonlijke interesse, of omdat men via een algoritmisch medium naar een bepaald bericht wordt geleid. Hierbij zullen bovendien berichten die overeenkomen met de eigen politieke voorkeur anders worden verwerkt dan berichten die dat niet doen. Met andere woorden: op basis van algemene metingen van blootstelling is het moeilijk vast te stellen welke berichten kiezers gezien hebben tijdens de campagne, en in hoeverre deze invloed hebben gehad op de opinieformatie. Selectieve blootstelling en algoritmische selectie zijn bovendien met name relevant op online nieuwssites en sociale media. Onze resultaten geven geen indicatie dat gebruikers van online nieuwssites vaker switchen dan bijvoorbeeld kijkers van de publieke omroep. Dit zou kunnen betekenen dat selectieve blootstelling en algoritmische selectie

weinig consequentie hebben gehad voor de stemkeuze. Tegelijkertijd is het percentage switchers onder de socialemediagebruikers wel het hoogst, wat juist tot een tegengestelde conclusie leidt.

Het is lastig om precies vast te stellen hoe en waarom de media heeft bijgedragen aan strategisch stemgedrag tijdens de campagne zonder rekening te houden met zowel het aanbod, de selectie als de verwerking van informatie. Maar onze resultaten suggereren dat met name de kijkers van de commerciële omroepen en gebruikers van sociale media hun stem tijdens de campagne hebben aangepast, en in sommige gevallen vaker kozen voor een strategische optie. Nu is het afwachten of kiezers tevreden zullen zijn met deze strategische stem, of dat ze spijt hebben niet op hun favoriet te hebben gestemd.

Eindnoten en/of referenties

- Alvarez, R. M., & Nagler, J. (2000). A new approach for modelling strategic voting in multiparty elections. *British Journal of Political Science*, 30(1), 57-75.
- Anderson, D. S. (2022). The "Tipping Point" of a Strategic Vote: When Does an Individual Vote Strategically?. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 55(3), 645-662.
- Bos, L., Kruike-meier, S., & De Vreese, C. (2016). Nation binding: How public service broadcasting mitigates political selective exposure. *PloS one*, 11(5), e0155112.
- Eberl, J. M., & Plescia, C. (2018). Coalitions in the news: How saliency and tone in news coverage influence voters' preferences and expectations about coalitions. *Electoral Studies*, 55, 30-39.
- Geers, S., & Bos, L. (2017). Priming issues, party visibility, and party evaluations: The impact on vote switching. *Political Communication*, 34(3), 344-366.
- Mair, P. (2008). Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective. *Acta politica*, 43(2), 235-253.
- Ohme, J., de Vreese, C. H., & Albaek, E. (2018). The uncertain first-time voter: Effects of political media exposure on young citizens' formation of vote choice in a digital media environment. *New media & society*, 20(9), 3243-3265.

22. Het belang van politiek leiders

Maite Laméris, Harry Garretsen en Janka Stoker

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Over het algemeen vinden ondervraagde kiezers het partijprogramma belangrijker dan de partijleider. Betrouwbaarheid wordt gezien als de belangrijkste eigenschap van een politiek leider.
- Het belang van de leider versus het programma verschilt over gender, leeftijd en opleiding van respondenten. Dit geldt ook voor het belang van verschillende eigenschappen van een partijleider.
- Het belang dat kiezers hechten aan de partijleider versus het partijprogramma en het belang van bepaalde eigenschappen hebben geen effect het mobiliseren van kiezers om te gaan stemmen.
- Beide hangen wel samen met stemkeuze. Ondervraagde kiezers van GL-PvdA hechten bijvoorbeeld significant meer belang aan het partijprogramma dan kiezers van de PVV, VVD en het NSC.
- Stemkeuze hangt verder ook samen met het belang dat ondervraagde kiezers hechten aan een betrouwbare, deskundige en vriendelijke politiek leider, maar niet met een inspirerende politiek leider.

22.1 Inleiding

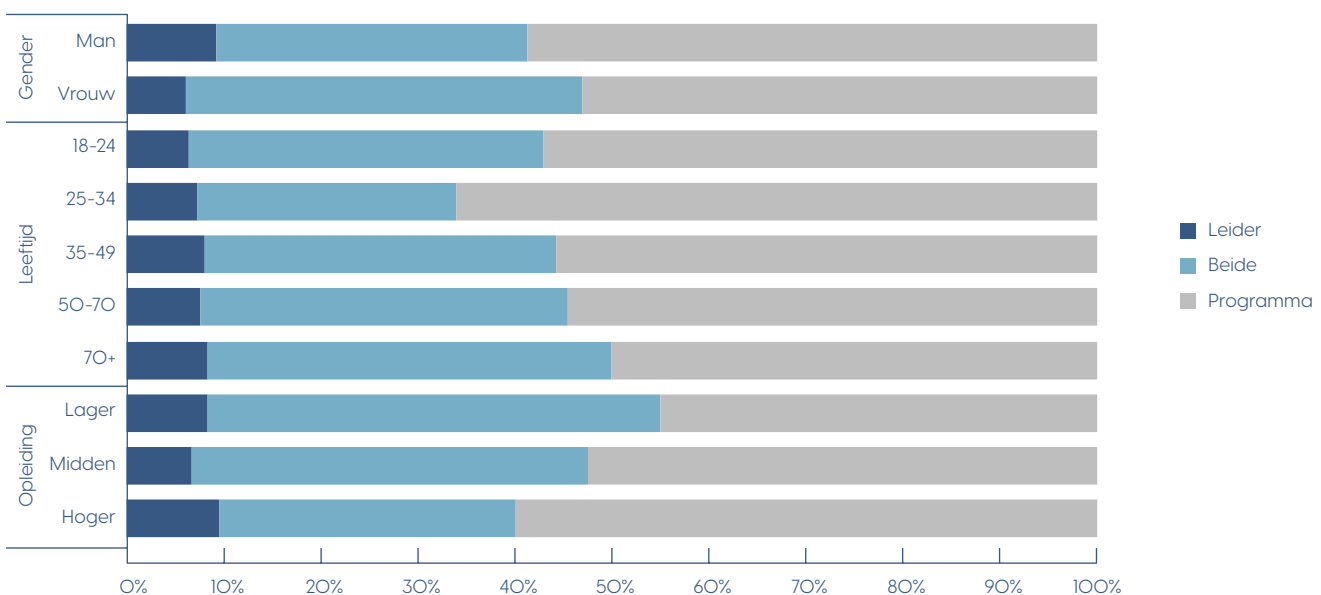
Met het vertrek van onder meer Rutte, Kaag en Hoekstra en de komst van nieuwe lijsttrekkers zoals Omtzigt, Bontenbal, Yeşilgöz en Van der Plas, kenden de Tweede Kamer verkiezingen in 2023 uitzonderlijk veel nieuwe politiek leiders. Hierdoor bieden deze verkiezingen een interessante setting om te onderzoeken hoe groot de rol van de politiek leider was. Onderzoek toont namelijk aan dat partijleiders en de eigenschappen die hen worden toebedeeld een belangrijke en directe rol kunnen spelen in het mobiliseren van kiezers om te gaan stemmen en in het verklaren van partijvoorkeuren en stemgedrag.¹ Dit wijst op het belang van personalisering in de politiek.

We kijken in dit hoofdstuk daarom naar het gerapporteerde belang dat de Nederlandse kiezers hechten aan de partijleider versus het partijprogramma bij het bepalen van hun stemkeuze en ook naar welke eigenschappen kiezers belangrijk vinden in een politiek leider. Voor beide zaken bespreken we eerst de resultaten voor de volledige steekproef van het NKO 2023, op basis waarvan we uitspraken kunnen doen over de "gemiddelde" Nederlandse kiezer. Daarna onderzoeken we of er verschillen zijn op basis van gender, leeftijd en opleiding. Als laatste laten we zien of en hoe het belang dat kiezers hechten aan partijleiders en hun eigenschappen samenhangt met stemgedrag bij de verkiezingen van 2023.

22.2 Belang van partijleider versus partijprogramma

Om te kunnen beoordelen hoeveel belang kiezers hechten aan de partijleider versus het partijprogramma bij het bepalen van hun stemkeuze, hebben we de respondenten van het NKO 2023 een schaal voorgelegd van 0 tot 10, waar 0 betekent dat partijleiders veel belangrijker zijn, 10 dat partijprogramma's veel belangrijker zijn, en 5 dat beide even belangrijk zijn.

We hebben de respondenten ingedeeld in drie groepen: een groep die de leider belangrijker vindt (antwoordopties 0-4); een groep die beide ongeveer even belangrijk vindt (antwoordoptie 5); en een groep die het partijprogramma belangrijker vindt (antwoordopties 6-10). Iets meer dan een derde van de ondervraagde kiezers weegt beide even zwaar. Verder hecht slechts minder dan een tiende van de respondenten meer belang aan de partijleider, een duidelijke meerderheid hecht juist meer belang aan het partijprogramma. Er zijn verschillen als we de resultaten uitsplitsen naar demografische en socio-economische kenmerken. Figuur 22.1 laat zien hoe respondenten zijn onderverdeeld in de drie bovengenoemde groepen (in percentages) naar gender, leeftijd en opleiding.

Figuur 22.1: Belang partijleider versus partijprogramma naar gender, leeftijd en opleiding

Wanneer we kijken naar gender, zien we dat een significante meerderheid van zowel mannen als vrouwen het partijprogramma het belangrijkste vindt. Maar als we kijken naar verschillen *binnen* de drie subgroepen (i.e., leider belangrijker, beide even belangrijk, programma belangrijker), dan zien we dat meer vrouwen aangeven dat beide even belangrijk zijn in vergelijking met mannen, terwijl ze in de andere twee subgroepen juist minder vaak voorkomen.² Deze verschillen zijn statistisch significant.³ Ook voor alle leeftijdscategorieën geldt dat, absoluut gezien, een significante meerderheid het programma het belangrijkste vindt. Verder valt vooral op dat verschillen *binnen* de subgroepen met name voorkomen voor kiezers van 25–34 jaar. Er zitten bijvoorbeeld significant meer ondervraagde kiezers van 25–34 jaar in de subgroep die meer belang hecht aan het partijprogramma t.o.v. de leider in vergelijking met de andere leeftijdscategorieën, terwijl er juist significant *minder* kiezers van deze leeftijd aangeven beide even belangrijk te vinden, opnieuw in vergelijking met de andere leeftijdscategorieën. Op het gebied van opleidingsniveau zien we dat een significante meerderheid van de midden en hoger opgeleide respondenten het partijprogramma het belangrijkste vindt. Wel valt op dat, onder lager opgeleide respondenten, de meerderheid aangeeft het programma en de leider even belangrijk te vinden. Het verschil binnen deze opleidingscategorie met de respondenten die het programma belangrijker vindt, is echter klein en niet significant. Verder zien we verschillen *binnen* de subgroep die aangeeft het programma en de leider even belangrijk te vinden en de subgroep die zegt het partijprogramma belangrijker te vinden. In de eerstgenoemde groep zitten significant minder respondenten met een hoger opleidingsniveau en meer respondenten met een lager opleidingsniveau, en vice versa voor de laatstgenoemde groep.

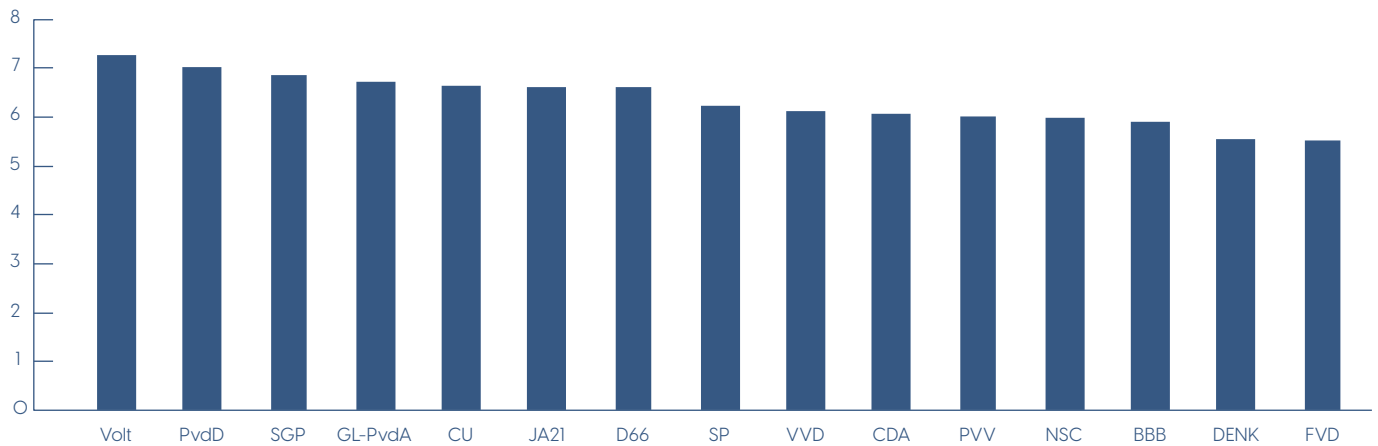
22.3 Programma vs leider: stemgedrag

Eerder onderzoek laat zien dat politiek leiders directe invloed kunnen hebben op de opkomstbereidheid en vervolgens ook op de partijkeuze.⁴ Gegeven deze bevindingen, gaan we na of het belang dat ondervraagde kiezers zeggen te hechten aan de leider

versus het programma samenhangt met opkomst en partijkeuze bij de 2023 verkiezingen. Om dit te onderzoeken, hebben we informatie over feitelijk stemgedrag uit de nameting van het NKO gebruikt. We schatten regressieanalyses met als afhankelijke variabele het belang van de leider vs. het programma, als verklarende variabelen eerst opkomst, daarna partijkeuze, en als controle variabelen gender, leeftijd, opleiding, inkomen, religiositeit, werkloosheid en politieke ideologie.⁵

Allereerst vergelijken we de respondenten die *niet* met de respondenten die *wel* hebben gestemd: respondenten die niet hebben gestemd, scoren gemiddeld lager (5.87) op het belang van het partijprogramma dan de respondenten die wel hebben gestemd (6.25). Dit lijkt erop te duiden dat respondenten die zijn gaan stemmen het partijprogramma belangrijker vinden in vergelijking met de respondenten die niet zijn gaan stemmen, maar het absolute verschil is niet erg groot. De regressieanalyse laat inderdaad zien dat er geen *significant* effect is van het belang van het programma op opkomst, als we controleren voor allerlei demografische kenmerken van respondenten.

Desondanks kan er wel een verschil zijn in hoe men gestemd heeft. Daartoe zoomen we in op de ondervraagde kiezers die daadwerkelijk gestemd hebben. Figuur 22.2 laat de gemiddelde score zien voor alle partijen met een zetel in de Tweede Kamer, gesorteerd van hoog naar laag. Net als bij opkomst onderzoeken we met een regressieanalyse of de verschillen tussen partijen in Figuur 22.2 significant zijn, als we controleren voor aantal demografische kenmerken. Op basis van deze regressieanalyse vinden we een aantal opvallende verschillen tussen ondervraagde kiezers. Over het algemeen genomen zeggen kiezers van Volt, PvdD, SGP, GL-PvdA, CU, JA21 en D66 significant meer waarde te hechten aan het partijprogramma dan de kiezers van de SP, VVD, CDA, PVV, NSC en BBB. De kiezers van DENK hechten significant minder belang aan het partijprogramma versus de partijleider dan partijen met een hoger gemiddelde.⁶ Deze driedeling is ook terug te zien in Figuur 22.2. Voor de grootste vier partijen na de verkiezingen in 2023, waarvan er drie ook een nieuwe partijleider hebben, zien we dat kiezers van GL-PvdA

Figuur 22.2: Belang partijleider versus partijprogramma over partijen; gemiddelde score. (schaal van 0-10; 0 - partijleider belangrijker, 5 - beide even belangrijk, 10 - partijprogramma belangrijker)

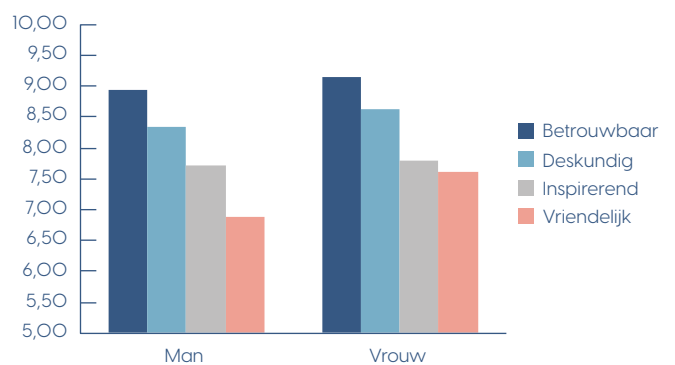
aangeven significant meer belang te hechten aan het partijprogramma dan kiezers van de PVV, de VVD en het NSC. Al met al suggereren deze bevindingen dat het belang dat de ondervraagde kiezer hecht aan de politiek leider versus het partijprogramma samenhangt met feitelijke stemkeuze.

22.4 De eigenschappen van een politiek leider

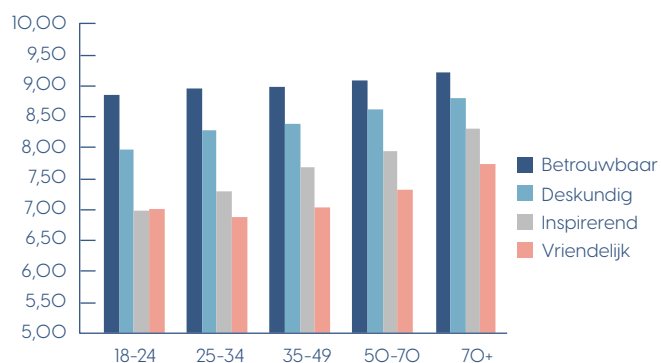
Naast het belang van de leider, hebben we ook een aantal eigenschappen van de leider onderzocht. In het bijzonder hebben we respondenten gevraagd om voor vier eigenschappen aan te geven hoe belangrijk deze zijn voor een goede partijleider op een schaal van 0 (zeer onbelangrijk) tot 10 (zeer belangrijk). Deze vier eigenschappen zijn: deskundig, inspirerend, betrouwbaar en vriendelijk.⁷

Voor de gehele steekproef zien we dat respondenten alle eigenschappen belangrijk vinden, maar er zit wel een verschil in de mate van belangrijkheid. Vriendelijk (7.24) wordt het minst belangrijk gevonden, gevolgd door inspirerend (7.76) en deskundig (8.49). Ondervraagde kiezers vinden gemiddeld genomen een betrouwbare (9.04) leider het allerbelangrijkst. De verschillen in gemiddelde scores (tussen haakjes vermeld) zijn statistisch significant. Opnieuw zijn er verschillen waar te nemen wanneer we de achtergrondkenmerken van respondenten beschouwen, zie Figuren 22.3, 22.4 en 22.5. Let wel, de figuren kunnen op het oog verschillen laten zien, die

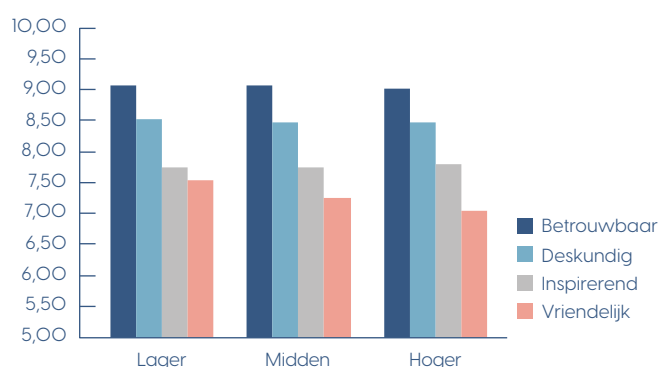
niet statistisch significant blijken te zijn. We bespreken een aantal opvallende resultaten waarbij de verschillen wel significant zijn. Allereerst hechten mannen een significant lager belang aan betrouwbaarheid, deskundigheid en vriendelijkheid dan vrouwen. Als we kijken naar leeftijd, dan zien we over het algemeen dat respondenten de bevroegde eigenschappen belangrijker vinden naarmate ze ouder zijn. De verschillen tussen leeftijdscategorieën zijn echter niet altijd significant. Tot slot vinden respondenten met een lagere opleiding vriendelijkheid belangrijker dan kiezers met een hogere opleiding.

Figuur 22.3: Belangrijkheid eigenschappen naar gender van respondenten; gemiddelden (NB. Y-as begint bij 5; middelpunt van de schaal)

Figuur 22.4: Belangrijkheid eigenschappen naar leeftijd van respondenten; gemiddelden (NB. Y-as begint bij 5; middelpunt van de schaal)

Figuur 22.5: Belangrijkheid eigenschappen naar opleiding van respondenten; gemiddelden (NB. Y-as begint bij 5; middelpunt van de schaal)

22.5 Eigenschappen: stemgedrag

Om de mogelijke relatie tussen de vier eigenschappen van de leider en feitelijk stemgedrag te onderzoeken, schatten we opnieuw regressieanalyses met nu als afhankelijke variabele een van de vier eigenschappen, als verklarende variabelen eerst opkomst, daarna partijkeuze, en als controle variabelen gender, leeftijd, opleiding, inkomen, religiositeit, werkloosheid en politieke ideologie.⁸

We kijken eerst naar de relatie met opkomst: de schattingsresultaten laten geen significante verschillen zien voor het belang van de vier eigenschappen. Vervolgens kijken we naar de partijkeuze van de respondenten die gestemd hebben. Over het algemeen vinden we dat stemkeuze significant samenhangt met het belang dat ondervraagde kiezers zeggen te hechten aan een betrouwbare, deskundige en

vriendelijke leider, maar de verschillen tussen kiezers van verschillende partijen zijn absoluut gezien klein. Voor inspirerend vinden we weinig significante verschillen tussen ondervraagde kiezers van verschillende partijen. Wanneer we ons richten op de vier grootste partijen, PVV, GL-PvdA, VVD en NSC, zijn er alleen significante verschillen voor betrouwbaarheid. Ondervraagde kiezers van de PVV en het NSC vinden een betrouwbare leider significant belangrijker dan kiezers van GL-PvdA en de VVD.

22.6 Slot

Door de vele nieuwe partijleiders leek het thema leiderschap bij uitstek een hoofdrol te kunnen gaan spelen tijdens de verkiezingen van 2023. In dit hoofdstuk hebben we ons daarom gericht op het gerapporteerde belang dat respondenten van het NKO 2023 hechten aan de partijleider in vergelijking met het partijprogramma en de eigenschappen die met een goede politiek leider worden geassocieerd. De resultaten laten zien dat respondenten het partijprogramma belangrijker vinden dan de partijleider en dat betrouwbaarheid voor alle respondenten veruit de belangrijkste eigenschap van een leider is.

Alhoewel het belang van de leider versus het partijprogramma wel degelijk verschilt al naar gelang demografische en socio-economische achtergrondvariabelen, blijkt dat het gerapporteerde belang van de partijleider of het partijprogramma geen effect heeft op het mobiliseren van kiezers. Het belang hangt echter wel samen met feitelijke stemkeuze; we vinden significante verschillen in het belang dat ondervraagde kiezers hechten aan het partijprogramma tussen de verschillende partijen. Als we inzoomen op de vier grootste partijen, dan vinden we dat ondervraagde kiezers van GL-PvdA meer belang hechten aan het partijprogramma dan kiezers van de PVV, VVD en het NSC. Ook voor de vier eigenschappen van leiders vinden we geen effect op opkomst. Feitelijke stemkeuze hangt wel significant samen met het belang dat respondenten hechten aan betrouwbaarheid, deskundigheid en vriendelijkheid, al zijn de effecten klein. Verder vinden

we dat ondervraagde kiezers van de PVV en het NSC significant meer belang hechten aan een betrouwbare leider dan kiezers van GL-PvdA en de VVD, maar vinden we geen verschillen voor de andere drie eigenschappen die we bevraagd hebben.

Na alle aandacht voor de (nieuwe) individuele leiders in de aanloop naar de verkiezingen, relativiseren deze resultaten dit veronderstelde belang. Uit onze analyse blijkt dat de respondenten zich vooral laten leiden door de partijprogramma's, en minder door de individuele leider van een partij. De rol en het belang van individuele leiders in de afgelopen verkiezingen is daarmee uiteraard niet onbelangrijk geweest, maar onze resultaten laten zien dat dit belang ook niet overschat moet worden.

Eindnoten en/of referenties

- Aarts, K., Blais, A., & Schmitt, H. (eds) (2013). *Political Leaders and Democratic Elections*. Oxford: Oxford University Press.
 - Andeweg, R. B., Irwin, G. A., & Louwerse, T. (2020). *Governance and Politics of the Netherlands* (5th ed.). London: Red Globe Press.
 - Bittner, A. (2011). *Platform or Personality? The Role of Party Leaders in Elections*. Oxford: Oxford University Press.
 - Ferreira da Silva, F., Garzia, D. & De Angelis, A. (2021). From Party to Leader Mobilization? The Personalization of Voter Turnout. *Party Politics*, vol. 27, pp. 220-233.
 - Garzia, D., Ferreira da Silva, F. & De Angelis, A. (2022).
 - Partisan Dealignment and the Personalisation of Politics in West European Parliamentary Democracies, 1961-2018. *West European Politics*, vol. 45, pp. 311-334.
 - Kinder, D.R. (1986). 'Presidential Character Revisited', in Lau, R.R. and Sears, D.O. (eds.), *Political Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, pp. 233-55.
 - Ohr, D. & Oscarsson, H. (2013). 'Leader Traits, Leader Image, and Vote Choice', in Aarts, K., Blais, A., & Schmitt, H. (eds), *Political Leaders and Democratic Elections*. Oxford: Oxford University Press, pp. 187-214.
- 1 Zie bijvoorbeeld Aarts et al. (2013), Bittner (2011), Garzia et al. (2022), Ferreira da Silva et al. (2021) en Ohr & Oscarsson (2013).
 - 2 8 respondenten hebben aangegeven hun gender anders te identificeren. Deze groep is te klein om analyses op uit te voeren. Deze groep is daarom is niet meegenomen in de descriptieve analyses.
 - 3 We testen of gemiddelden en proporties statistisch van elkaar verschillen door middel van een adjusted Wald-test. We hanteren een significantieniveau van 5%.
 - 4 Aarts et al. (2013), Bittner (2011), Garzia et al (2022) en Ferreira da Silva et al. (2021).
 - 5 We schatten een lineair regressie model met OLS. De afhankelijke variabele, het belang van de leider vs. het programma (schaal van 0-10), is hierbij als continu gemodelleerd. In de regressieanalyse voor opkomst is de onafhankelijke variabele een dummy voor opkomst. In de regressieanalyse voor stemkeuze zijn de onafhankelijke variabelen dummies per partij, waarbij de PVV de referentiegroep is.
 - 6 We vinden in veel gevallen geen significante verschillen tussen de kiezers van FVD en andere partijen met een lager gemiddelde dan de SGP, ook al is de gemiddelde score voor FVD het laagste. Dit is waarschijnlijk het gevolg van een te lage statistische power om significante verschillen te kunnen detecteren.
 - 7 Vier aspecten van kenmerken van de leider, competentie, leiderschap, integriteit en empathie zijn verankerd in de bestaande literatuur (e.g., Kinder, 1986; Bittner, 2011; Ohr en Oscarsson, 2013). Vanuit deze literatuur weten we dat deze kenmerken kunnen worden gemeten aan de hand van de vier eigenschappen die we bevragen.
 - 8 De afhankelijke variabelen, een van de vier bevraagde eigenschappen (schaal van 0-10), is hierbij als continu gemodelleerd. Zie verder eindnoot 5.

23. Nederland in de Europese en wereldpolitiek

Marcel Lubbers en Niels Spierings

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Buitenlandsbeleid rond hulp en coöperatie vooral gesteund door linkse kiezers
- Buitenlandsbeleid rond militaire steun en ingrijpen vooral gesteund door centrumrechtse kiezers
- In meerderheid steun voor militaire bijdragen aan Oekraïne
- Verdeeldheid over steunen Israël (november 2023) in de oorlog tegen Hamas; meer steun dan tegenstand voor hulp aan Gaza en een onafhankelijk Palestina
- Eurosceptis vooral sterk onder FVD, PVV, SGP-stemmers, waarbij FVD en PVV-stemmers lidmaatschap van de EU in meerderheid ook een slechte zaak vinden

23.1 Inleiding

Een week voor de verkiezingen kopte het NOS Nieuws dat de "EU van geopolitiek belang is, maar doet in de verkiezingscampagne niet mee".¹ IPSOS stelde voor de verkiezingen vast dat bij het bepalen van hun stemvoorkeur maar weinig kiezers zich lieten leiden door de voortslepende oorlog in Oekraïne, of de aanval van Hamas in oktober in Israël, vlak voor de Nederlandse verkiezingen, en de harde vergelding van Israël in Gaza.² In oktober en november 2023 nam het protest tegen de harde acties van Israël in Gaza toe, maar werd er tegelijk ook veel (politiek) begrip opgetekend over de reactie van Israël tegen Hamas. Ook in het NKO antwoordt slechts 2% van de respondenten spontaan iets dat te maken heeft met het buitenland (Europese eenwording, oorlogen) op de vraag wat de belangrijkste problemen zijn voor Nederland (waarbij respondenten zoveel kunnen noemen als ze willen).

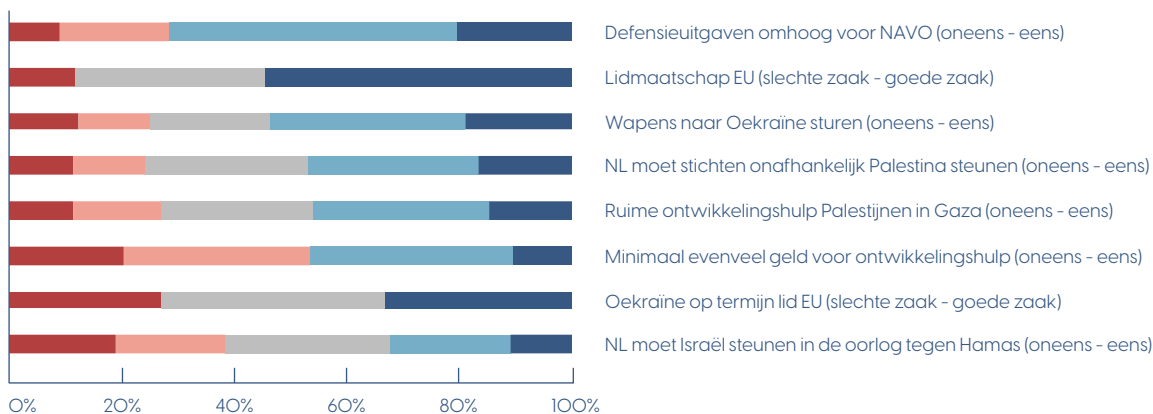
Als het al over het buitenland ging in de campagne, ging het veelal over de vraag of Nederland een meer afzijdige positie zou moeten innemen: in steun aan Oekraïne, in de bijdrage aan de NAVO, in de EU en in ontwikkelingshulp in het algemeen. De Nexit stond in het verkiezingsprogramma van de PVV en FVD. Ook de militaire steun aan Oekraïne werd door PVV en FVD bekritiseerd. Een verhoging van de defensie-uitgaven aan de NAVO werd door de PvdD afgewezen, door de FVD conditioneel geformuleerd op stopzetten van de steun aan Oekraïne en de PVV, SP en DENK hadden er geen standpunt over geformuleerd in het

partijprogramma.³ Steun aan Israël werd vooral door Rutte uitgedragen, en het meest expliciet gesteund door confessionele partijen. Hulp aan Gaza en steun voor een onafhankelijke Palestijnse staat werd initieel vooral door de linksere partijen gesteund. Hoe keken de kiesgerechtigden rondom de verkiezingen aan tegen deze grote internationale problemen? En waren de kiesgerechtigden verdeeld op deze onderwerpen?

23.2 Nederland in Europa, de NAVO en de wereld

In het NKO zijn diverse vragen opgenomen over hoe kiesgerechtigden zich verhouden tot grote internationale vraagstukken en de rol van Nederland daarin: over EU-lidmaatschap, over steun aan Oekraïne, over de bijdrage aan de NAVO, over ontwikkelingshulp en over steun van Nederland aan Israël, het steunen van een Palestijnse staat en hulp voor Gaza. De steun of afkeuring voor deze uitspraken staan weergegeven in Figuur 23.1. De stellingen hebben soms 3, soms 4 en soms 5 antwoordcategorieën, maar op elk van de stellingen geeft in de figuur het blauwe gedeelte steun voor de internationale rol van Nederland weer en het rode deel het afkeuren daarvan.

In de breedte neigt het Nederlandse electoraat eerder naar een actieve of financiële rol voor Nederland in de wereld dan een terugtrekken achter de dijken. Zo wordt het lidmaatschap van de EU veel meer als een goede dan slechte zaak gezien (+42 procentpunten). Ruim 70% vindt ook dat de defensie-uitgaven omhoog moeten om aan de NAVO eisen te voldoen en meer dan de helft wil meer wapens naar Oekraïne sturen. Ook

Figuur 23.1: Steun voor internationale rol en ingrijpen Nederland

ruim meer mensen vinden dat de Nederlandse regering ruime ontwikkelingshulp naar Gaza moet sturen en zich moet inzetten voor een onafhankelijk Palestina dan dat mensen het hiermee oneens zijn. Zou de Nederlandse kiesgerechtigde zich simpelweg achter de dijken willen verschuilen dan zouden op verschillende stellingen grote delen van het electoraat gekozen moeten hebben voor geen steun, geen wapens, geen geld. Kortom, als we ze er actief naar vragen, dan zien Nederlandse kiezer op verschillende vlakken een rol van Nederland in de Europese en internationale politiek.

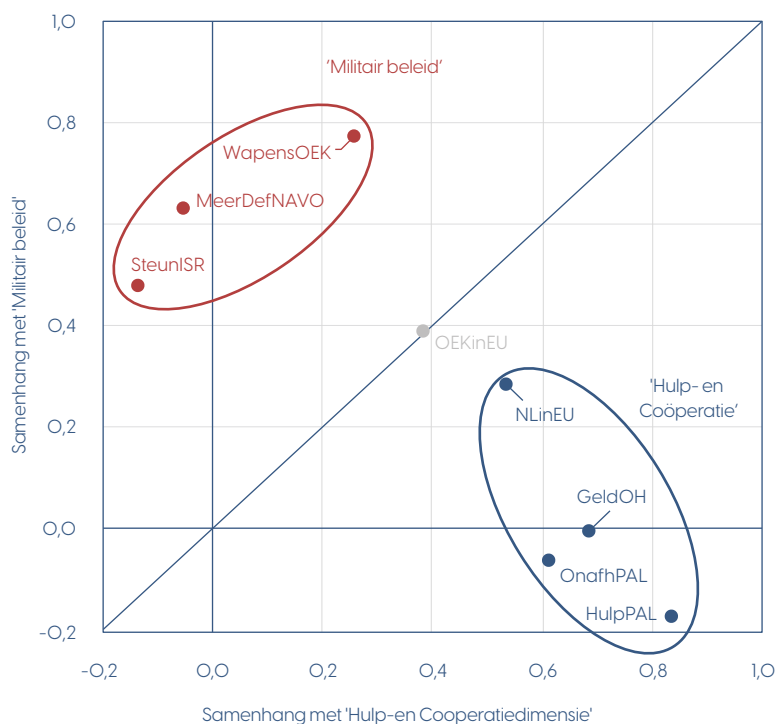
Tegelijkertijd is de steun voor internationale politiek, uiteraard, niet onvoorwaardelijk en hangt het af van het onderwerp. Zo zien we dat de meerderheid het een goede zaak vindt dat Nederland lid is van de EU en dat een meerderheid meer wapen wil sturen naar Oekraïne, maar Nederland is sterk verdeeld over lidmaatschap van Oekraïne in de EU: 33% is voor, 27% tegen en 40% is onbeslist. En in tegenstelling tot de brede steun aan ontwikkelingshulp voor de acute situatie in Gaza (46% voor; 27% tegen) vindt net iets meer dan de helft van de kiezers dat de (algehele) ontwikkelingshulp verlaagd moet worden (53%). Ook is de Nederlandse

kiesgerechtigde bevolking relatief kritisch op het steunen van de Israëlische oorlog tegen Hamas (38% tegen steun; 34% voor steun). Begin november waren er al 10.000 dodelijke slachtoffers geteld in Gaza en was de publieke steun onder de Nederlandse bevolking reeds kritisch op het steunen van Israël.

23.3 Dimensies in publieke opinie van internationale politiek

Ondanks dat de onderwerpen hier besproken sterk van elkaar verschillen, hangen de houdingen van de kiesgerechtigden hierop toch best sterk samen. De antwoordpatronen vallen grofweg in twee hoofddimensies uiteen: (1) Steun voor samenwerking en hulp en (2) Steun voor militair beleid

De antwoorden op de vragen over 'wapens aan Oekraïne', 'meer geld voor defensie van de NAVO' en 'steun aan Israël in de oorlog' correleren sterk en vormen een dimensie die we 'Steun voor militair beleid' noemen. In de figuur is te zien dat deze items tussen de 0,5 en 0,8 correleren met de onderliggende dimensie.

Figuur 23.2: Samenhang met onderliggende dimensies

Noot: Alle items gecodeerd zodat hogere score een internationale rol ofwel meer interventie betekent; Factor Analyse: PAF, Oblique-rotatie; dimensies op basis van factorladingen uit de patroon matrix.

Ook de antwoorden op vragen over 'Geld voor ontwikkelingshulp', 'Ruime ontwikkelingshulp voor Gaza', 'Stichten van een Palestijnse staat', en 'EU lidmaatschap van Nederland is een goede zaak' gaan vaak samen (correleren sterk met elkaar) en vormen daardoor een dimensie welke we 'Steun voor hulp en coöperatie' noemen. De antwoorden op de vraag of Oekraïne lid moet worden van de EU correleert met beide dimensies, wat wellicht verwacht zou kunnen worden, gezien de voortdurende oorlog.

23.4 De wereld in het Nederlandse politieke landschap

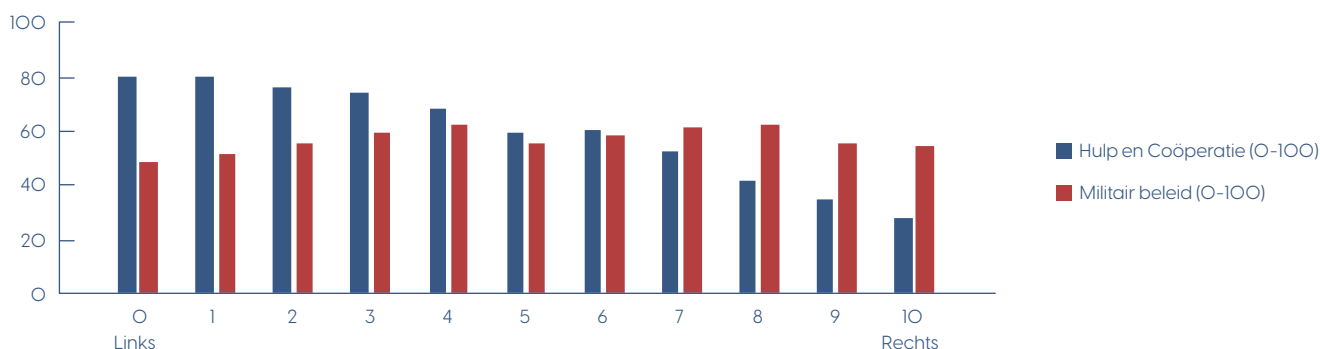
Hoe verhouden deze houdingen rond internationale politiek zich ten opzichte van de positionering van kiezers in de Nederlandse politiek? Versterken ze politieke scheidslijnen of lijken ze deze te overstijgen?

De dimensie 'Beleid rond hulp en coöperatie' hangt wat sterker samen met links-rechtsplaatsing door stemgerechtigden dan de dimensie 'Steun voor internationaal militair beleid'. Vooral meer links georiënteerde kiesgerechtigden steunen deze dimensie 'Beleid rond hulp en coöperatie' (een score van 70 op

100), die onder andere ontwikkelingshulp omvat. Deze score daalt gestaag tot 28 onder de kiesgerechtigden die zich het meest rechts plaatsen, waarbij pas vanaf een score van 8 op de links-rechtsplaatsing onder een score van 50 gedoken wordt, wat inhoudt dat men afzijdig of afwijzend is van 'Internationale hulp en coöperatie'.

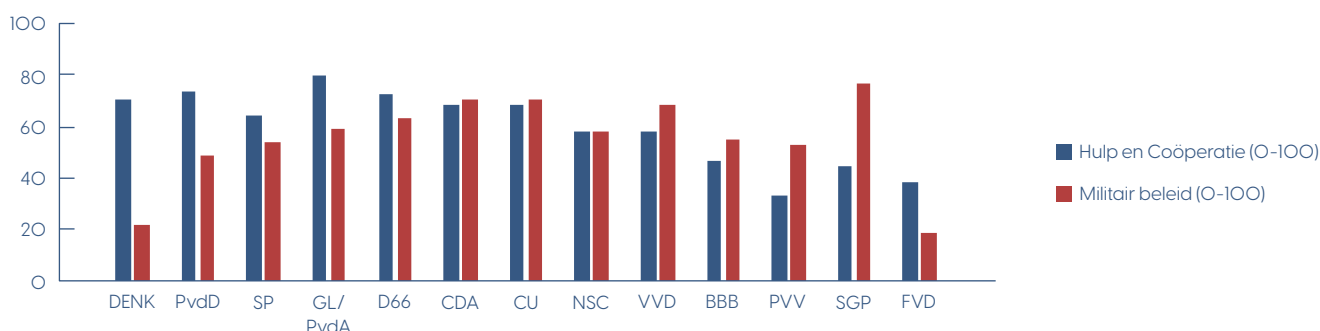
Tussen de links-rechtsplaatsing en de dimensie 'Steun voor internationaal militair beleid' blijkt een lichte samenhang. Dit is vrijwel volledig toe te schrijven aan de ietwat lagere steun voor militair beleid onder de meeste linkse (0 en 1) kiesgerechtigden. Zonder die twee groepen is er geen sprake van een duidelijk verband. Voor kiezers van links tot rechts is er enige steun voor militair beleid.

Een nadere analyse op verschillen tussen kiezers van verschillende partijen bevestigt het beschreven beeld. Voor beleid gericht op hulp en coöperatie zien we een redelijk vergelijkbaar patroon als we kiezers van verschillende partijen grofweg indelen van links naar rechts. Een lichte afwijkingen in het patroon is de wat minder steunende houding van SP-kiezers ten opzichte van de andere linkse partijen.

Figuur 23.3: Steun voor type buitenlandsbeleid naar algemene politieke positie

Noot: Schalen gemaakt door de items te herschalen naar 0-100 en daarvan gemiddelde te nemen.

Figuur 23.4: Steun voor type buitenlandsbeleid naar partijvoorkeur

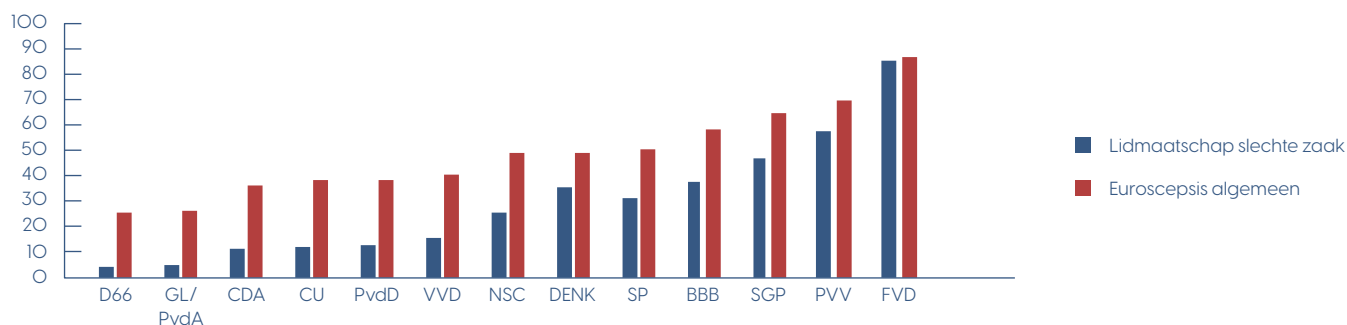
Op het gebied van een militaire inzet, valt de zeer lage steun bij DENK en FVD-kiezers op. Voor beiden groepen kiezers geldt dat ze niet alleen laag scoren op steun voor de NAVO, of Oekraïne of alleen op de steun aan Israël; deze kiezers scoren laag op alle drie de items.

De kiezers die stemmen op een (relatieve) centrumpartij, partij met regeringservaring, mainstreampartij, zijn meer geneigd om militaire inzet te steunen. Daarbij nemen de kiezers van de SGP een bijzondere positie in, waarbij zij het sterkst militaire inzet steunen. Deze positie van de SGP is wel toe te wijzen aan één item in het bijzonder: steun voor Israël in de oorlog tegen Hamas. De SGP-kiezers scoren gemiddeld 4,5 op dat item (van 1 tot 5). CU, CDA, VVD stemmers volgen op ruime afstand, terwijl op de andere twee items over militair ingrijpen (NAVO en Oekraïne) de SGP-kiezers vergelijkbaar scoren met deze kiezersgroepen.

23.5 Religie en steun aan Israël of Gaza

De verschillen tussen partijen roepen de vraag op in hoeverre de verschillen in steun aan Israël dan wel aan hulp aan Gaza en het steunen van het stichten van een onafhankelijke Palestijnse staat gekoppeld zijn aan religieuze zelfidentificatie in Nederland.

In het steunen van ontwikkelingshulp in Gaza en het stichten van een onafhankelijk Palestina verschilden katholieken, protestanten en niet-religieuzen niet veel van elkaar. Onder hen waren er meer mensen die Gaza en een Palestijnse staat steunden dan dat dat niet deden. Echter de steunende groep vormde (in november 2023) niet een absolute meerderheid; de steun lag rond de 40 á 45%. Onder moslims daarentegen was er een duidelijke meerderheid van meer dan 80% steunend aan Gaza en een onafhankelijk Palestina.

Figuur 23.5: Negatieve houdingen ten opzichte van de EU (0-100)

Wat betreft de steun aan Israël in de oorlog tegen Hamas was alleen onder protestanten een (krappe) meerderheid voorstander. Onder katholieken en niet-religieuzen lag dit rond 30% en onder deze kiezers hielden voor- en tegenstanders elkaar redelijk in evenwicht. Onder moslims was vrijwel iedereen, ongeveer 90%, tegen. Er zijn te weinig respondenten die zich als joods identificeren om daar uitspraken over de kunnen doen.

23.6 De Europese Unie

Tot slot zoomen we nog wat verder in op de houding van de Nederlandse kiesgerechtigden ten aanzien van de Europese Unie. In de eerste kabinetsonderhandelingen met de PVV werd een Nexit redelijk snel opgegeven. In het NKO zijn er drie vragen opgenomen over de positie tegenover de EU. Hoewel deze vragen sterk verschillen (of het lidmaatschap al dan niet goed is; of men zich al dan niet verbonden voelt met de EU en of men vindt dat Europese eenwording al dan niet te ver is gegaan) vormen deze vragen een gezamenlijke dimensie van eurosceptis. In onderstaande figuur is duidelijk dat eurosceptis onder FVD en PVV erg sterk is. Ook onder SGP, BBB, en SP ligt de score meer aan de eurosceptis-kant. D66-stemmers, niet verrassend, hebben het minst eurosceptis.⁴ Toch wordt het algemeen eurosceptis niet louter gedreven door de idee dat het lidmaatschap een slechte zaak is. Onder alle kiezers, behalve FVD-kiezers, is de evaluatie van het lidmaatschap minder negatief dan de houding in de andere vragen die gaan over of de eenwording te ver is gegaan en of men zich verbonden voelt met de EU. Alleen onder de PVV en FVD-kiezers vindt een meerderheid het EU-lidmaatschap van Nederland een slechte zaak. Daarmee lijkt de steun voor een Nexit al met al beperkt.

23.7 Slot

De Nederlandse kiezer liet zich in de context van de Tweede Kamerverkiezingen gemiddeld genomen weinig leiden door buitenlands beleid. Men noemde dit niet als de grootste problemen waar Nederland mee te maken heeft. Slechts zo'n twee procent noemde spontaan de zorgen rondom de EU (en dan vooral de te grote invloed van de EU) of de oorlogen in Oekraïne en Gaza, waarbij men vooral de internationale instabiliteit als probleem voor Nederland ziet.

De kiezer blijkt over het algemeen voorstander te zijn van 'hulp en coöperatie' en vindt daarin EU lidmaatschap eerder positief dan negatief en dit is het geval ondanks dat een kleine meerderheid minder wil uitgeven aan ontwikkelingshulp. Grote verschillen zijn er echter wel, met vooral PVV en FVD-kiezers die sceptisch en kritisch staan ten aanzien van internationale hulp en samenwerking.

In het politieke midden is men het meest voorstander voor militair beleid inzake wapens sturen naar Oekraïne, het steunen van Israël in de oorlog tegen Hamas en meer geld naar de NAVO. Vooral de initiële steun van Nederland aan Israël leidde tot veel verdeeldheid met SGP-stemmers die meer voor het steunen van Israël waren, wat deels ook te zien is in de wat sterkere steun onder protestanten dan onder andere religieuze gezindten, en aan de andere kant DENK-stemmers die juist sterk tegen zijn, wat ook tot uiting komt in de afwijzing van de steun aan Israël onder moslim Nederlanders. Onder alle kiesgerechtigden was er vlak na de verkiezingen van november 2023 al meer steun dan afwijzing voor het stichten van een onafhankelijke Palestina en ruime hulp aan Gaza.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Hekster & de la Rie: EU van geopolitiek belang, maar doet in de verkiezingscampagne niet mee. NOS, 14/11/2023. <https://nos.nl/artikel/2497757-eu-van-geopolitiek-belang-maar-doet-in-de-verkiezingscampagne-niet-mee>

- 2 NOS: Oorlog Israël-Hamas speelt kleine rol bij stemkeuze: zorg, inflatie, wonen belangrijker. NOS, 3/11/2023. <https://nos.nl/collectie/13960/artikel/2496413-oorlog-israel-hamas-speelt-kleine-rol-bij-stemkeuze-zorg-inflatie-wonen-belangrijker>
- 3 Clingendael (2023). Veiligheid en defensie in de verkiezingsprogramma's. https://www.clingendael.org/sites/default/files/2023-11/Alert_Verkiezingsprogrammas_veiligheid_defensie_2023.pdf
- 4 Onder VOLT stemmen ligt dit nog lager lijkt het, maar alleen partijen met 3 of meer zetels hebben we opgenomen.

Onderzoeks- verantwoording

Remko Voogd, Kristof Jacobs, Marcel Lubbers
en Niels Spierings

Hoe kwam de vragenlijst van het NKO tot stand?

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) heeft als doel om zoveel mogelijk relevante vragen te kunnen beantwoorden rond Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen. Uniek daarbij is dat over een lange periode vergeleken kan worden, omdat veel vragen herhaald zijn vanaf de start van het NKO in 1971. Het NKO streeft dan ook een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid na met eerdere NKO's. Voor internationale vergelijkingen is het NKO aangesloten bij de 'Comparative Study of Electoral Systems' (CSES), waarin kiezersonderzoeken uit verschillende landen samenwerken en waardoor een groot deel van de vragen vaststaat in het NKO, en daardoor landenverschillen onderzocht kunnen worden. Daarnaast is in het NKO van 2023 net als in 2021 in de vragenlijst ruimte opgenomen voor items voorgesteld door jonge onderzoekers. Onderzoekers die bezig zijn met hun promotietraject dan wel gepromoveerd sinds 2018, konden via een openbare call een voorstel voor innovatieve surveyvragen indienen. Uiteindelijk zijn acht voorstellen gehonoreerd.

De vragen in het NKO 2023 hebben dus een vierledige oorsprong. Allereerst zijn er 'trendvragen' opgenomen die in eerdere NKO's op precies dezelfde manier gesteld zijn. Een voorbeeld hiervan zijn de opvattingen van kiezers over een aantal vaste thema's zoals inkomensverschillen. Ten tweede zijn er vragen die afkomstig zijn uit de zesde module van de CSES. Deze vragen zijn op dezelfde manier gesteld in andere deelnemende landen. Een voorbeeld hiervan is de vragenbatterij over populistische opvattingen. Ten derde zijn verschillende vragen ingediend door jonge onderzoekers, zoals de vragen over vertegenwoordiging, over democratie en het klimaat (zie hoofdstukken 9, 13 en 18). Ten vierde zijn er vragen door de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) toegevoegd om onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden die specifiek op dit moment van belang zijn, zoals de vragen over grip en onbehagen, bestuurlijke vernieuwing en migratie (zie hoofdstuk 8, 14 en 17).

Hoe zijn de data van het NKO verzameld?

Het NKO 2023 bestaat uit de reguliere dataverzameling en een additionele dataverzameling onder kiesgerechtigde Nederlanders met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika, de Dutch Ethnic Minority Election Study (DEMES). Zowel het reguliere NKO als DEMES bestaat uit een meting voor de verkiezingen en twee metingen na de verkiezingen, net als in 2021. Enkele vragen zijn zowel in de voor- als in de nameting opgenomen. De voormeting bevat bovendien de vraag wat mensen bij de aankomende verkiezingen gaan stemmen, de nameting de vraag wat mensen daadwerkelijk gestemd hebben.

Nationaal Kiezersonderzoek 2023

De veldwerkperiode van de voormeting liep van 16 oktober t/m 14 november, het eerste deel van de nameting van 24 november t/m 10 december en het tweede deel van de nameting van 11 december t/m 31 december.

De NKO data zijn verzameld via twee wegen:

Ten eerste vond de dataverzameling plaats onder respondenten van het LISS-panel, wat staat voor 'Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen'. Het LISS panel bestaat uit 5.000 huishoudens, die door Centerdata en het CBS zijn geselecteerd met het oog op landelijke representativiteit. De deelnemers van het LISS panel nemen gedurende een langere periode regelmatig deel aan online vragenlijsten. Ook bij deze afname voor het NKO werd gebruikt gemaakt van online vragenlijsten (CAWI). Aangezien vragenlijsten binnen het LISS-panel maximaal 30 minuten duren en de nameting verwacht werd langer te duren, is de nameting opgesplitst in twee delen. In totaal bestaat de dataverzameling binnen het LISS uit drie metingen.

Voor het NKO 2023 werden LISS-deelnemers aan het NKO 2021 uitgenodigd, aangevuld met een gestratificeerde steekproef waarbij rekening wordt gehouden met de respons per leeftijdscategorie. Daarnaast is een groep van 278 panelleden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika

en de Nederlandse nationaliteit uitgenodigd deel te nemen; deelnemende respondenten zijn opgenomen in de DEMES2023.¹

LISS-respondenten die niet aan de voormeting hadden meegedaan, werden wel benaderd voor een nieuwe meting. In totaal werden er binnen het LISS-panel 3.391 respondenten uitgenodigd voor de voormeting (NKO en DEMES), waarop een respons kwam van 70,4% (alleen compleet ingevulde vragenlijsten); 3.375 respondenten werden vervolgens uitgenodigd voor de eerste nameting, waarvan 67,1% de vragenlijst (compleet) invulden; tot slot werden 3.326 LISS-panelleden in de tweede nameting uitgenodigd, met een respons was 64,1%.

Overall hebben 2.332 LISS-respondenten die aan het NKO2023 deelnamen de vragenlijsten tenminste 1 maal volledig ingevuld en zijn er 1.662 respondenten uit LISS die aan elke wave van de vragenlijst hebben deelgenomen.

Ten tweede vond de dataverzameling plaats onder een representatieve steekproef uit het I&O-research panel. Dat panel bestaat uit personen die door I&O zijn geselecteerd na een uitnodiging per brief om deel te nemen aan het panel; het is geen zogenaamd zelf-aanmeld panel. Alle personen waren 18 jaar of ouder op de verkiezingsdatum 22 november 2023 en er is gevraagd of zij de Nederlandse nationaliteit hebben. De daadwerkelijke uitvoering van deze dataverzameling verliep ook via Centerdata, die ook het LISS-onderzoek uitvoerden. De vragenlijst is geprogrammeerd door Centerdata; LISS en I&O-respondenten kregen dan ook dezelfde geprogrammeerde vragenlijst voorgelegd en ook de veldwerkperiode was identiek.

Vanuit het I&O-panel werden 6.200 leden aangeschreven en hebben in de voormeting 3.308 respondenten de vragenlijst volledig ingevuld (53%); daarvan namen 2.783 respondenten ook deel aan de eerste nameting (84% t.o.v. voormeting); en 2.524 namen deel aan de tweede nameting (76% t.o.v. voormeting). Anders dan bij LISS, werden I&O-respondenten alleen uitgenodigd als ze ook de vragenlijst(en) in de eerdere meting(en) hadden ingevuld.

De data verzameld door I&O en de data van het LISS-panel zijn beide volwaardige onderdelen van het NKO 2023. Het databestand van het reguliere (representatieve) NKO 2023 heeft een totale omvang van 5.640 respondenten, waarvan 4.135 respondenten in alle benaderingen de vragenlijst volledig hebben ingevuld. Aanvankelijk waren deze groepen nog iets groter, maar een kwaliteitscontrole van de data noopte ons om zo'n 4% van alle respons te verwijderen op basis van A) te veel missende antwoorden, B) alle antwoorden 'weet niet' of 'wil niet zeggen', en C) veel te snelle respons tijden.

Tabel 1: Respons per surveymethode (Data met slechte kwaliteit al verwijderd)

	NKO: I&O	NKO2023: LISS
Voormeting		
Geselecteerde deelnemers	6200	2994
Respons	3308 (53%)	2110 (70%)
Nameting deel 1		
Geselecteerde deelnemers	3308	2994
Respons	2783 (84%)	2006 (67%)
Nameting deel 2		
Geselecteerde deelnemers	2783	2994
Respons	2524 (91%)	1859 (62%)

Dutch Ethnic Minority Election Study (DEMES2023)

Net als in 2021 omvatte het Nationaal Kiezersonderzoek ook een additionele dataverzameling onder een groep kiesgerechtigden die moeilijker te bereiken is in kiezersonderzoek, namelijk Nederlandse kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Dit resulteerde in de DEMES2023 data.

Voor het DEMES-deel werden bijna 1500 personen uit het I&O-panel en 278 personen uit het LISS-panel benaderd. Zij waren 18 jaar of ouder op de verkiezingsdatum 22 november 2023, hadden de Nederlandse nationaliteit, en hadden in een eerder onderzoek binnen I&O of LISS aangegeven een eerste of tweede generatie migratieherkomst te hebben (zelf of een van de ouders) uit Afrika, Azië of Latijns-Amerika. Alle leden uit het I&O-panel en LISS-panel die hieraan voldeden en die nog geen deel uitmaakten van het reguliere NKO zijn hierin opgenomen. We tekenen aan

dat deze dataverzameling niet representatief is voor de kiesgerechtigden met een migratieachtergrond. Zo zitten er in het I&O-panel veel kiesgerechtigden met een achtergrond uit Indonesië, maar relatief weinig migranten uit Turkije of Marokko (eerste generatie).

De dataverzameling van DEMES is uitgevoerd door Centerdata op dezelfde wijze als de reguliere NKO dataverzameling. In totaal hebben 1.119 kiesgerechtigde Nederlanders met een migratieachtergrond deelgenomen aan de voormeting in DEMES, ruim 60% van de uitgenodigden (let wel: ook aan het reguliere NKO hebben uiteraard kiesgerechtigden met een migratieachtergrond deelgenomen, aangezien het NKO de hele kiesgerechtigde populatie includeert).

Databewerkingen ten behoeve van deze publicatie

Door de selectieve non-respons van geselecteerde deelnemers, kunnen er vertekeningen ontstaan van de steekproef ten opzichte van de populatie van alle kiesgerechtigde Nederlanders, wat in het bijzonder voor beschrijvende analyses van belang is. Zo hebben niet-stemmers minder belangstelling voor politiek en zijn minder vaak bereid mee te doen aan een kiezersonderzoek. Het percentage deelnemers dat gestemd heeft ligt in een kiezersonderzoek daarom vaak aanzienlijk hoger dan de werkelijke opkomst bij de verkiezingen. Om voor dergelijke vertekeningen te corrigeren is er in alle hoofdstukken van dit rapport gebruik gemaakt van weging. Dit houdt in dat er voor een aantal kenmerken een vergelijking wordt gemaakt tussen de verdeling in de populatie en de verdeling in de steekproef. Op basis hiervan wordt een groter gewicht toegekend aan respondenten die over kenmerken beschikken die in de steekproef ondervertegenwoordigd zijn. Zo krijgen niet-stemmers bijvoorbeeld een groter gewicht dan deelnemers die wel naar de stembus gingen.

De hoofdstukken die in dit rapport het reguliere NKO analyseren, hebben gebruik gemaakt van gewichten op basis van demografische kenmerken en kiesgedrag. Onder demografische kenmerken vallen leeftijd, geslacht, regio en herkomst. Onder kiesgedrag valt hier of de respondent al dan niet naar de stembus is

gegaan, alsmede de partij waarop de respondent heeft gestemd. Voor hoofdstuk 12, dat gebruik maakt van DEMES, is echter geen weegfactor gebruikt. DEMES is gebaseerd op een selectie van kiesgerechtigde Nederlanders met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika uit het I&O-panel. Aangezien er geen populatiegegevens over het stemgedrag van deze specifieke groep beschikbaar zijn, was het niet mogelijk deze data te wegen naar stemgedrag en een vergelijkbare weging te maken. Er is daarom gekozen om deze data niet te wegen.

Naast weegfactoren zijn in de verschillende hoofdstukken demografische vergelijkingen gemaakt op basis van leeftijd, opleidingsniveau, en herkomst. Tenzij expliciet anders vermeld zijn deze gegevens over de hoofdstukken heen vergelijkbaar door identieke categorisering. De variabele leeftijd is opgedeeld in de volgende categorieën: 18-24, 25-34, 35-49, 50-69 en 70+. Aan de hand van deze variabele is het mogelijk om onder andere onderscheid te maken tussen jongeren, 50-plussers en 70-plussers. Opleidingsniveau is opgedeeld in drie categorieën: laag (primair onderwijs, lbo en vmbo, mbo 1 en mbo 2), midden (mbo 3 en mbo 4, havo en vwo) en hoog (hbo en universiteit). Herkomst is opgesplitst naar Nederlandse kiesgerechtigden met en zonder migratieachtergrond. In principe is in alle hoofdstukken deze standaardcategorisatie gebruikt, tenzij in een desbetreffend hoofdstuk één van deze kenmerken centraal stond.

Eindnoten en/of referenties

- 1 Er werden in LISS ook 111 panelleden uitgenodigd met een migratieachtergrond uit Europa, Noord-Amerika of Oceanië, welke niet zijn opgenomen in de DEMES of standaard NKO

.||IDPES